एका निर्वासिताची कहाणी

ग. त्र्यं. माडखोलकर

मूल्य पांच रुपये

प्रकाशक
जा. मा. वाचासुंदर, बी. ए.
टिळकरस्ता, नागपूर, नं २

एकमेव विक्रेते
श्री. रा. ज देशमुख
देशमुख आणि कंपनी, पुणे

•••

मुखपृष्ठावरील चित्र :— श्री. दीनानाथ दलाल

•••

नागपूर, जून
१९४९

मुद्रक
जा. मा. वाचासुंदर, बी. ए.
नरकेसरी प्रेस, नागपूर २

•

आमचे प्रिय सुहृद्

सौ. हिराबाई आणि श्री बाबासाहेब
भोंसुले

यांस अत्यंत प्रेमादरपूर्वक
समर्पण

•

माडखोलकर वाङ्मय

प्रबंध	कादंबऱ्या
आधुनिक कविपंचक	मुक्तात्मा
विष्णु कृष्ण चिपळूणकर	भंगलेलें देऊळ
विलापिका	शाप
माझे आवडते लेखक	काता
वाङ्मयविलास	मुखवटे
स्वैर विचार	दुहेरी जीवन
अवशेष	डाक बंगला
आव्हान	नागकन्या
जीवन-साहित्य	चंदनवाडी
माझी नभोवाणी	प्रमद्वरा
परामर्ष	नवे संसार
हाक	**कथासंग्रह**
सुभाषवाद	रातराणीचीं फुलें
दोन तपें	शुक्राचें चांदणें

निवेदन

ही कहाणी मंगळवार ता. ३ फेब्रुवारी १९४८ रोजों मी लिहावयाला घेतली आणि ता. २६ फेब्रुवारी १९४८ रोजीं पूर्ण केली.

तिच्या समारोपाचा भाग भारतीय स्वातंत्र्याच्या पहिल्या वाढदिवशीं म्हणजे ता १५ ऑगस्ट १९४८ रोजीं लिहिला त्या दिवशीं पुन्हा नागपूर शहरात दगल होणार, अशी अफवा उठली होती. त्या संत्रस्त वातावरणातच हा समारोप लिहिला गेला

दैनिक ' तरुण भारत ' आणि त्याचा संपादक याच्या निर्वासनाच्या कालातलि ही दैनंदिनी आहे. त्या काळात प्रसंग जसे घडत गेले तसे, संभाषणे जशीं होत गेलीं तशीं आणि विचारहि जसे सुचत गेले तसे लिहिले

म गाधी याच्या खुनानंतर सोमवार ता. २ फेब्रुवारी १९४८ रोजीं नागपूर शहरात जी दंगल, जाळपोळ आणि लूटमार झाली, तींत ' शातानिवास ' ' नरकेसरी ' प्रेस आणि ' तरुण भारत ' कार्यालय याचा विध्वंस करण्यांत आला ता. २ रोजीं दुपारीं आम्ही ' शातानिवासा 'तून राजे श्री प्रतापसिंहमहाराज भोसले याच्या वाड्यात त्याच्या आश्रयाला आलों, व तेथून ता. ३ रोजीं सायंकाळीं, मध्यप्रात सरकारचे आरोग्यमंत्री ना डॉ. वा शि. बारलिंगे यानीं केलेल्या व्यवस्थेनुसार, असेंब्ली रेस्ट हौसमध्यें रहावयाला गेलों. तेथून सोमवार ता. १६ फेब्रुवारी रोजीं सायंकाळीं पुन्हा ' शातानिवासा 'त परत आलों त्यानतर गुरुवार ता १९ फेब्रुवारी रोजीं दुपारीं ' तरुण भारता ' चा छोटा आणि ता. २६ रोजीं सकाळीं मोठा अंक प्रसिद्ध झाला

चोवीस दिवसांच्या या चिमुकल्या कालखंडातील बहुतेक प्रसंग, काहीं संभाषणें आणि तात्कालिक विचार याची गुंफण या कहाणींत केलेली आहे.

' तरुण भारत ' पुन्हा सुरू होऊन मनाला थोडी स्वस्थता आल्यावर रेस्ट हौसमध्यें असताना सवडीनुसार घाईघाईनें लिहिलेलीं या दैनंदिनीचीं टिपणें मी काळजीपूर्वक वाचलीं आणि सर्व हस्तलिखित पुन्हा लिहून काढलें. हें

पुनर्लेखन करित असताना, जे प्रसंग किंवा जीं संभाषणें आजच्या परिस्थितींत प्रसिद्ध झाल्यानें कोणाला कदाचित् अपाय होईल असें वाटलें, तीं गाळलीं, व नामनिर्देशहि संदिग्ध केले. पण, टिपणातील बाकीचा भाग मात्र, मूळात लिहिला होता तसाच, शब्दश घेतला त्या दृष्टीनें, निर्वासनाच्या काळातील ही दैनदिनी, काही ठिकाणीं खंडित होऊन का होईना, प्रायः मूळच्या स्वरूपात प्रकाशित होत आहे, असें म्हणावयाला हरकत नाहीं.

ही कहाणी लिहित असतानाच ता. ४ फेब्रुवारी रोजीं माझे प्रकाशक मित्र श्री रा ज देशमुख याना पत्र घालून मी तिच्या प्रकाशनाची व्यवस्था करण्या-संबंधीं लिहिलें. त्या पत्राला ता. ११ रोजीं घातलेल्या उत्तरात त्याचे सहाय्यक श्री. शं. प खत्री यानीं असें लिहिलें होतें कीं, " आपलें दि ४-२ चे पत्र. श्री. रामभाऊ आणि श्री. अनंतराव कुलकर्णी (कॉटिनेंटल प्रकाशन) या दोघाना दि ५-२ ला अटक झालेली आहे. आपल्या परिस्थितीची कल्पना वर्तमानपत्रावरून आली. "

श्री. खत्री याचें हें उत्तर वाचल्यावर मला स्टीफन झ्वाइगच्या पत्रातील ते करुणोद्गार आठवले युरोपातील महायुद्धापासून अगदीं दूर दूर ब्राझिलमध्यें रिओ येथील रमणीय एकातवासात तो असताना एका नव्या कादंबरीचें कथा-नक, अर्धवट आठवणाऱ्या स्वप्नाप्रमाणें, त्याच्या प्रमाथी मनात सारखें घोळूं लागलें. पण दुसऱ्याच क्षणीं त्याच्या दु:खदग्ध मनात असा विचार आला कीं, "…. आता पुन्हा कधींहि मला स्वत:चें निवासस्थान, स्वतःचें घर, स्वत चा प्रकाशक मिळणार नाहीं, पुन्हा कधींहि मी आपल्या मित्राना यत्किंचित्‌सुद्धा सहाय्य करूं शकणार नाहीं ! " (And then the thought that never again will I have a house, a home, a publisher, never again be able to render my friends the slightest service.) श्री. खत्री याच्या पत्रामुळें माझा उत्साह मावळला आणि तीं टिपणें मी तशींच ठेवून दिलीं.

पण, हा विलंब एका परीनें उपकारक झाला आहे, असें मी म्हणेन. कारण, महात्माजींच्या मृत्यूनतर महाराष्ट्रांत सर्वत्र झालेल्या दंगलींतून जें विवादाचें

वावटळ उठलें, त्यानें सतत सहा महिने महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या पक्षाच्या आणि वृत्तींच्या विचारवंतांचीं मनें आणि मनें घुसळून काढलीं. तें वावटळ बहुतेक शांत झाल्यावर आता ही कहाणी प्रसिद्ध होत असल्याकारणानें तिच्यातील विचाराचा परामर्श अधिक विवेकानें घेतला जाईल, अशी मला अपेक्षा आहे अर्थात् ही कहाणी लिहीत असताना जें संभाषण ज्या वेळीं घडलें किंवा जे विचार ज्या वेळीं सुचले, ते प्रायः तसेच लिहून काढलेले असल्यामुळें, तींत प्रसंगोपात्त प्रकट झालेल्या विचारात जर सुसंगात किंवा सयुक्तिकता आढळली नाहीं, तर त्यात नवल काय? पुनर्लेखन करिताना तात्कालिक संभाषणातील आवेश, अतिरेक किंवा असंबद्धता मला कमी करता आली नसती, असें नाहीं. पण, ही कहाणी हें एका विशिष्ट प्रक्षोभाचें आलेखन म्हणा वा अपत्य म्हणा आहे, व म्हणून ती मूळच्या स्वरूपातच लोकांपुढें येण्यात औचित्य आहे, असें मला वाटल्यामुळें, मी तिचें पुनर्लेखन करताना तिच्यातील भावनोत्कटतेला किंवा विचारावेगाला कुठेंहि धक्का लावला नाहीं वाचकांनींहि, तिचें हें वैशिष्ट्य म्हणा वा वैगुण्य म्हणा लक्षात घेऊनच, तिच्यात व्यक्त झालेल्या विचाराचा परामर्श घ्यावा, अशी माझी त्याना विनंती आहे

या कहाणीचें हस्तलिखित घेऊन ता २७ फेब्रुवारी १९४८ रोजीं मी जेव्हां प्रथम मुंबईस आलों, तेव्हा माझे मित्र प्रो. वि. ह. कुळकर्णी हे मला म्हणाले, "तुमच्या आयुष्यात संकटें हीं नेहमीं उपकारक झालेलीं आहेत, असा माझा गेल्या तीस वर्षांचा अनुभव आहे. तसाच प्रकार याहि बाबतींत होईल, असें मला वाटतें." माझे दुसरे स्नेही श्री. उमाकांत भेंडे यानीं तर असे उद्गार काढले कीं, "मी मुळीं हें संकट समजायलाच तयार नाहीं. कारण, ज्या धैर्यानें आणि तडफेनें तुम्ही या प्रसंगातून डोकें वर काढलेंत, त्यामुळें महाराष्ट्रात तुमची प्रतिष्ठा वाढली आहे. त्या दृष्टीनें ही मी एक इष्टापत्तीच समजतों प्रथम दर्शनीं अनिष्ट वाटणारा एकादा प्रसंग हा खरोखरी तसा होता कीं नाहीं, हें त्याच्या अंतिम परिणामावरून ठरवावें लागतें. या संकटांत तुमचे आजपर्यंत लोकांच्या प्रत्ययाला न आलेले अनेक गुण कसोटीला लागून तुमचें तेज वाढलें

आहे ! " माझ्या दोघा मित्राची माझ्या आयुष्यातील या अत्यंत बिकट प्रसंगाकडे पहाण्याची ही पूर्वानुभवप्राप्त, असाधारण दृष्टि जरी लक्षात न घेतली, तरी एवढी गोष्ट मात्र खरी कीं, या दुर्धर संकटामुळें माझ्याविषयीं आणि 'तरुण भारता' विषयींहि अखिल महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या पक्षाच्या आणि वृत्तींच्या लोकाना किती आत्मीयता किंवा अगत्य वाटतें, याची प्रतीति प्रथमच मला आल्हाददायक उत्कटतेनें आली

रेस्ट हौसमध्यें असताना जो सहानुभूतीचा वर्षाव आमच्यावर झाला, त्याचें वर्णन मी या कहाणींत केलेंच आहे. पण 'तरुण भारता' चें आर्थिक सहाय्याविषयींचें विनंतिपत्र वर्तमानपत्रातून प्रसिद्ध होताच गेल्या चार वर्षां· तल्या त्याच्या कामगिरीविषयीं महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या पक्षाच्या सुबुद्ध विचारी लोकात किती अनुकूल मत आहे याची प्रोत्साहक कल्पना मला आली. हें विनंतिपत्र प्रकाशित झाल्यावर पहिला चेक मेजर जनरल जगन्नाथराव भोसले याचा ता. १७ मार्च १९४८ रोजीं मुंबईहून अगदीं अचानक आला. त्या चेकसोबत पाठविलेल्या पत्रांत त्यानीं असे उद्गार काढले होते कीं,—

On my return from Delhi I was shocked to learn about the happenings in Maharashtra in general and the burning of your press in particular. Such is the mass fury roused by communal propaganda and irresponsible talk

In the past you have rendered very valuable service to the I N. A cause through 'Tarun Bharat' and you are doing excellent service at present to the cause of Maharashtra Unification also And as a token of my appreciation, I am herewith enclosing a cheque which, I hope, you will please accept.

Wishing rebirth of Tarun Bharat in the near future.

त्याच्या पाठोपाठ महर्षि प्रो. अण्णासाहेब कर्वे, श्री. ध. रा. गाडगीळ, बॅ. रामराव देशमुख, श्री ल. ब. भोपटकर, प्रो. चिं वि. जोशी, श्री खं सा. दौंडकर प्रभृति हितचिंतकाकडून देणग्या आल्या अगदीं अलिकडे ता. ५ ऑगस्ट १९४८ रोजीं चेकसह आलेलें पत्र ने ना. डॉ. बाबासाहेब जयकर याचें आहे या पत्रात त्यानीं लिहिलें आहे—

I hope you have received a good response to your appeal and that the affairs of the paper are once more being restored to their former position You are doing memorable service by your day-to-day contributions on the question of Samyukta Maharashtra I read your paper whenever I get time, which is not always the case in the midst of the heavy duties I have undertaken as the first honorary Vice-Chancellor of the Poona University That compels me to stay at present in Poona, and I shall therefore thank you to send your paper direct to my address at the top It will save a couple of days in transit If you happen to be in Poona, please do not fail to look me up

महर्षि अण्णासाहेब कर्वे याच्याकडून जे ५ रुपये अगदीं अभावितपणें आले, ते मला पाच लाखाच्या मोलाचे वाटले. अखिल महाराष्ट्राला वंदनीय होऊन बसलेल्या त्याच्यासारख्या त्यागी, चारित्र्यवान् आणि स्वतंत्रप्रज्ञ समाजसेवकाचा जणुं आशीर्वादच होता तो ! ता १ ऑगस्ट १९४८ पर्यंत देणग्या आणि बव्हंशीं बिनव्याजी कर्ज याच्या रूपानें माझ्या मित्रानीं ‘ तरुण भारता ’ ला २०००० रु. दिले ता. २ फेब्रुवारीच्या विध्वंसानंतर ‘ तरुण भारता ’ ला झालेलें हें प्रायः स्वयंस्फूर्त सहाय्य आणि त्यामुळें घडून आलेलें त्याचें पुनरुत्थान यांच्या- संबंधीं बोलताना आमचे एक विश्वस्त स्नेही मला म्हणाले, “ चार वर्षांपूर्वी

' तरुण भारत ' प्रथम निघाला, त्या वेळीं आमच्या सारख्याची मदत किंवा मेहनत तो निघायला कारण झाला, असें म्हणता येईल पण, आम्ही तुटपुंज्या भाडवलावर काढून दिलेल्या ' तरुण भारता ' चें अल्पावधींतील यश हें जसें तुमच्या कर्तबगारीचें फळ आहे भाऊसाहेब, तसेंच गांधीवधानंतरच्या गडांतरातून झालेल्या त्याच्या या पुनर्जन्माचें श्रेयहि सर्वस्वी तुम्हालाच द्यावें लागेल तुम्ही सर्व दृष्टींनीं कसोटीला उतरलात या प्रसंगात '—"

पण हें श्रेय माझें एकट्याचें नाहीं. ' नरकेसरी स्मारक मंडळा'तील माझे विश्वस्त बंधु, विशेषत माझे ज्येष्ठ सहकारी श्री. ए. श्री पटवर्धन आणि संपादन-मुद्रण विभागातील माझे सर्वच लहानमोठे सहकारी हे जर मला साथ द्यावयाला त्या वेळीं निष्ठेनें पुढें सरसावले नसते, तर या प्राणांतिक आघातातून डोकें वर काढण्याची माझी धडपड यशस्वी झाली असती कीं नाहीं, याबद्दल मला जबर शंका आहे. ' हितवाद ' प्रेसमध्यें ' तरुण भारत ' छापावयाला आयत्या वेळीं नकार देणारें श्री. भारद्वाज यांचें पत्र ता. १७ फेब्रुवारी रोजीं जेव्हा आमच्या हातीं पडलें, तेव्हा माझ्या डोळ्यापुढें पसरलेला अंधार अद्यापहि पुरत लोपलेला नाहीं. त्या अंधारातून इतक्या लवकर आम्ही मार्ग काढूं शकलों, याचें श्रेय जितकें माझ्या सहकाऱ्याना आणि सर्व महाराष्ट्रभर पसरलेल्या सुहृदांना आहे, तितकेंच तें 'तरुण भारता' विषयींची आपली आत्मीयता, अत्यंत हीन, अभद्र, पक्षद्वेषांध प्रचाराच्या त्या आपत्कालातहि, ढळूं न देणाऱ्या नागपूरच्या दिलदार जनतेलाहि मी देईन.

या प्रसंगामुळें ' तरुण भारता'च्या धोरणात फरक होईल, अशी अनेकांची अपेक्षा होती, व त्याच्या विध्वंसाचा संबंध त्याच्या धोरणाशीं चिकटवून कांहीं समव्यावसायिकानीं तसें बोलूनहि दाखविलें होतें. पण, ' तरुण भारता'चें सध्याचें पक्षातीत, स्वतंत्र धोरण हें आम्ही विचारपूर्वक निश्चित केलेलें असल्या मुळें, अशा प्रकारच्या कोणत्याहि आघातानें किंवा आपत्तीनें त्यात बदल होणें अशक्य आहे विचारस्वातंत्र्य हा मी लोकशाहीचा आत्मा समजतो. हिंदुस्थानांत जर लोकशाहीचा योग्य आणि पूर्ण विकास व्हावयाला हवा असेल, तर हिंदी जनतेचें विचारस्वातंत्र्य अबाधित राहिलें पाहिजे, व तें तसें ठेवण्याची

जबाबदारी मुख्यतः वृत्तपत्रावरच आहे. म्हणून, निदान वृत्तपत्रांनीं तरी, कोण-त्याही विशिष्ट राजकीय पक्षाच्या धुरेला स्वतःला जखडून न घेता, आपलें धोरण स्वतंत्र आणि विशेषतः सत्ताधारी पक्षाच्या बाबतींत जागरूक ठेवणें अत्यंत अवश्य आहे. कारण, लोकहिताच्या दृष्टीनें केल्या जाणाऱ्या समंजस टीकेच्या अभावीं सत्ताधारी पक्ष हा निरंकुश आणि मदांध होत जाऊन राज्यसत्तेला हुकूमशाहीच (Fascist) स्वरूप प्राप्त होतें, असा सर्वत्रिक अनुभव आहे. ही गोष्ट लक्षात घेऊनच 'तरुण भारता' चें धोरण आम्ही पक्षातीत आणि स्वतंत्र ठेवलें आहे, व मी संपादक असेपर्यंत तरी त्या धोरणांत बदल होण्याचा संभव नाहीं.

गेल्या सहा महिन्यातले हे सगळे विविध अनुभव लक्षात घेतले, म्हणजे मलाहि असें वाटतें कीं, ता. २ फेब्रुवारी रोजी आमच्यावर कोसळलेलें सकट ही केवळ एक कसोटी ठरली. त्या कसोटीला नात्विक आणि लौकिक दृष्टया आम्ही पुरेपूर उतरलों, याबद्दल मला सदैव अभिमान वाटेल. व्यक्ति काय किंवा संस्था काय त्याची उपयुक्तता संपल्याबरोबर त्याचें अस्तित्वहि संपण्यात औचित्य आहे, असें मी मानतों. 'तरुण भारत' सुरू करताना त्याच्या कार्याविषयीं काहीं एक निश्चित कल्पना मी आपल्या मनांत केली होती. तदनुसार गेलीं चार वर्षे, 'न मे कर्मफले स्पृहा' या भावनेनें, तो आपलें अगदीं कार्य निष्ठेनें करित आलेला आहे. तें कार्य पूर्ण होईपर्यंत 'तरुण भारत' चालविण्यासाठीं शक्य ते सर्व प्रयत्न आमच्याकडून केले जातील.

या कहाणीची मुद्रणप्रत तयार करण्याच्या, मुद्रितें तपासण्याच्या, संदर्भ पडताळून पहाण्याच्या वगैरे कामीं माझे तरुण मित्र श्री. मधुकर वैद्य, श्री गोविंद दीक्षित, श्री. केशव पोतदार आणि श्री. राम शिंदे यानीं जें निरलस सहाय्य केलें, त्याचा उल्लेख करणें अवश्य आहे. तरीसुद्धा, त्याच्या शुद्धलेखनात जर कांहीं शिथिलता आणि संदर्भांत जर काहीं प्रमाद राहिलेले असतील, तर तो माझ्या सध्याच्या अस्थिर, व्यग्र जीवनाचा परिणाम आहे, हें लक्षात घेऊन वाचकांनीं मला सहृदयतेनें क्षमा केली पाहिजे.

आज जन्माष्टमी पांच वर्षांपूर्वी याच दिवशीं 'नरकेसरी स्मारक मंडळा'ची स्थापना होऊन दैनिक 'तरुण भारता'च्या पुनरुज्जीवनाचा संकल्प करण्यांत आला. एकाद्या राष्ट्रभक्ताच्या स्मरणार्थ प्रथम विश्वस्त संस्था स्थापन होऊन नंतर तिनें सुरू केलेलें, माझ्या माहितीप्रमाणें, 'तरुण भारत' हेंच बहुधा पहिलें मराठी दैनिक असावें त्याच्या पाच वर्षांपूर्वीच्या पुनरुज्जीवनाचें हें वैशिष्ट्य जसें मराठी वृत्तव्यवसायात संस्मरणीय ठरेल, तसेंच त्याचें सहा महिन्यांपूर्वीचें पुनरुत्थानहि महाराष्ट्राला कौतुकास्पद वाटेल, अशी मला आशा आहे.

जन्माष्टमी, ता. २७ ऑगस्ट १९४८
'तरुण भारत' कार्यालय
नागपूर शहर

ग. त्र्यं. माडखोलकर

उपक्रम

मृत्यु ? छे, पूर्णाहुति

महात्माजी गोळीला बळी पडले ? छे ! ते अमर आहेत. शिखंडीच्या पाठीमागून अर्जुनानें सोडलेल्या बाणांनीं विद्ध होऊन भीष्माचार्य ज्या वेळीं रथातून खालीं कोसळले, त्या वेळीं " अहो, हा महात्मा गेला ! हा धर्मात्मा गेला !! " असा एकच आक्रोश दश दिशातून दुमदुमला ! पण, त्या वेळीं शरवर्षावाने सारे शरीर चाळणीसारखें होऊन गेले असता आणि तहानेने घसा कोरडा पडलेला असताहि शरतल्पीं पडलेले भीष्माचार्य उद्गारले, " नाहीं ! मी जिवंत आहे ! मी जिवंत आहे !! "

तसाच त्या जराजर्जर, छिन्नविच्छिन्न झालेल्या शरीरांतून बाहेर पडलेला महात्माजींचा आत्मा, अजेय आणि अमर आत्मा उद्गारत असेल, " मी जिवंत आहे ! मी जिवंत आहे !! "

त्या दिव्य आत्म्याची, परंधामीं गेलेल्या त्या महान् आत्म्याची ती अशरीरिणी ऐकावयाला आपल्या पार्थिव शरीराचे कान, आपल्या मातीच्या देहाची मर्त्य इंद्रिये समर्थ नाहींत, ही आपली दुर्बलता, हें आपलें दुर्भाग्य !!

पण महात्माजी गोळीला बळी पडले नाहींत, पडणें शक्य नाहीं ते अमर आहेत, त्यांचा आत्मा अमर आहे, त्यांचे कार्य अमर आहे, त्या कार्याची स्फूर्ति अमर आहे.

ता. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजीं स्वतंत्र भारताचा उदय होऊन महात्माजींचें अवतारकार्य एका परीनें संपले आणि म्हणूनच त्यांनीं, आपल्या जिवावर मारेकरी टपलेले आहेत याची जाणीव असताना देखील, योगीश्वर भगवान् श्रीकृष्णाप्रमाणे, मृत्यूला फुलासारखा छातीवर झेलला !

श्रीकृष्णाच्या मरणाचा प्रसंग आणि गांधीजींच्या मरणाचा प्रसंग यांत किती विलक्षण साम्य आहे ! कुरुक्षेत्रावर कौरवांचा संहार होऊन पांडव स्वतंत्र आणि सत्ताधारी झाले, लोकांना गीतामृताचा लाभ झाला आणि श्रीकृष्णाचें

अवतारकार्य एका परीनें पूर्ण झाले. आणि मग अवतारकार्य संपलेल्या त्या भगवंताला मरण आलें, ते एका क्षुद्र पारध्याच्या तीरानें ! एकातात ध्यानमग्न अवस्थेंत बसलेल्या श्रीकृष्णाचें सुंदर चरणकमल पाहून त्या पारध्याला वाटले, हें हरिणाचें कोमल मुख आहे आणि त्यानें तीर सोडला! तो तीर लागताच भगवंतानीं स्मित हास्य केले, त्या भयभीत झालेल्या पारध्याला अभय दिले आणि क्षणार्ध डोळे मिटून प्राणनिरोध केला !

गाधीजींचा मृत्यु त्याच प्रकारचा नाही काय ?

छे ! त्याचा मृत्यु त्याहिपेक्षा अधिक उन्नत, अधिक वीरोचित आणि स्फूर्तिप्रद आहे जणूं येशू ख्रिस्ताचा मृत्यु ! ख्रिस्त जमावाऱ्या क्रोधाला बळी पडला, क्रुद्ध आणि क्षुब्ध जमावानें त्याला सुळावर चढविण्याचा हट्ट धरला आणि स्वत:चा सूळ स्वत च्या खाद्यावर वहात नेऊन ख्रिस्तानें त्यावर आरोहण केलें ! पण, सुळावर चढत असतानाच त्यानें आपल्या शरिराला खिळे ठोकणाराना उद्देशून परमेश्वराला प्रार्थना केली, “ हे माझ्या बापा, तूं याना क्षमा कर ! कारण आपण कोणतें कृत्य करीत आहोंत, याची या मारेकऱ्याना काहींच जाणीव नाहीं !! ”

आणि, आपल्या निराश झालेल्या शोकसंतप्त शिष्याना त्याने दिलासा दिला, “ तुम्हीं भिऊ नका ! मी मेलों नाही, मरणार नाही मीं सदैव तुमच्यांत आहे तुम्ही डोळे उघडून पहा म्हणजे मी तुम्हाला दिसेन !! ”

गाधीजींचे मरण हे भीष्माचार्यांच्या, श्रीकृष्णाच्या आणि ख्रिस्ताच्या मरणासारखेंच दिव्य नाहीं काय ? त्याचें जीवन हा यज्ञ होता. त्या यज्ञाची पूर्णाहुति म्हणजेच त्याचा मृत्यु !

त्या मृत्यूतून नवें जीवन आविर्भूत होईल त्या पूर्णाहुतीतून नवा युगपुरुष प्रगट होईल !!

त्या पूर्णाहुतीबद्दल शोक कसा करणार ? म्हणून अश्रूंनों, मागे फिरा ! हृदया, आपली सारी तळमळ, आपल्या साऱ्या वेदना आवर आणि मनाला साग, जगाला साग, जनतेला साग—

गांधीजी अमर आहेत ! गांधीजी अमर आहेत !!

—‘ तरुण भारत,’ ता. ३१ जानेवारी १९४८

३ फेब्रुवारी १९४८
नागपूर शहर

मी आज घरादाराला अचानक मुकलेल्या एका निर्वासिताची कहाणी अखिल महाराष्ट्राला सांगत आहे

हा निर्वासित कोण ?—

मी स्वतःच!

काल दुपारीं ११-३५ ला माझ्या दोन मुलांसह मी स्वतःचे घर सोडले छे! सोडलें म्हणणें चूक होईल, मला सोडावे लागलें! ११-३० ला माझ्या दोघा मित्रांची चिठ्ठी आली, "भाऊसाहेब, आपल्या जिवाला धोका आहे आम्ही मोटार पाठवींत आहोत आपण मुकाट्यानें असाल तसे ताबडतोब निघून या" चिठ्ठी घेऊन येणारे, श्रीमंत राजे प्रतापसिंहमहाराज भोसले यांचे अत्यंत विश्वासू कामदार, श्री अण्णासाहेब शिर्के हे माझ्या परिचयाचे होते मी ती चिठ्ठी सौ शांताबाईला दाखविली. ती मला म्हणाली, "तुम्ही ताबडतोब जा. माझं काय होईल याचा विचार करू नका. माझी काळजी घ्यायला मी समर्थ आहे" पण माझा पाय चटकन निघेना श्री शिर्के मला सारखे म्हणत होते, "तुमच्या जिवाला धोका आहे, भाऊसाहेब! ताबडतोब निघा प्रत्येक मिनिट मोलाचं आहे!" त्यांनी आणलेली महाराजांची मोटार 'शांतानिवासा-'च्या मागल्या दाराशीं खडी होती. शेवटी मी शांताबाईला म्हटलें, "मी मुलांना बरोबर घेऊन जातो आणि तिथे पोंचल्याबरोबर भास्करला किंवा मधूला तुझ्या सोबतीसाठी पाठवून देतों!" चंद्रशेखर आपल्या अशक्त आईला आणि वृद्ध आजीला (शांताबाईच्या आत्याला) गुंडांनीं साऱ्या बाजूंनीं घेर-लेल्या आणि गेले दोन दिवस सारखा दगडाचा मार खात असलेल्या त्या घरात

एकटया टाकून माझ्याबरोबर यावयाला तयार नव्हता पण शांताबाईनें त्याला हात धरून जबरदस्तीनें बाहेर काढला प्रथम तो आणि मीना अशीं दोघे मोटारींत बसलीं नंतर मी बसलों चोहों बाजूना उभ्या असलेल्या गुंडाच्या क्रूर नजरेचे भाले आमच्यावर रोखलेले होते. पण ' रावसाहेबा ' नीं (महाराजाचे ड्रायव्हर) मोटार मागल्या रस्त्यानें शिताफीने काढून सात आठ मिनिटांच्या आतच राजवाड्यासमोर आणली.

मी त्याना विचारलें, " काय, वाड्यातच उतरायच मी ?— "

" होय, तसंच सांगितलंय महाराजानी—"

मी मुकाट्यानें खालीं उतरून देवडीतून आतल्या बाजूला उजवीकडे असलेल्या महाराजाच्या कचेरींत आलों दारावर सोडलेला निळा पडदा विभागून मी आत येतांच श्री प्रतापसिंहमहाराज खुर्चीवरून उठून पुढें आले आणि नमस्कारासाठीं जोडलेले माझे हात धरून उद्गारले, " भाऊसाहेब, घर आपलं आहे !—"

आज त्यानंतर बरोबर २४ तासानी, त्याच्या या कचेरींत त्याच्या टेबलाशीं बसूनच, मी ही माझी—पण माझी एकट्याची तरी कशी म्हणूं ? केवळ नागपुरातल्याच नव्हे, तर महाराष्ट्रातल्या हजारों कुटुंबाच्या दुर्दशेची—कहाणी जनतेला सांगण्यासाठीं लिहावयाला घेतली आहे.

* * *

ता ३० जानेवारी १९४८ रोजीं सायंकाळीं ५ वा. संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेची जी अनौपचारिक सभा ता १ फेब्रुवारीं रोजीं नागपूरला भरावयाची होती, तिला हजर रहाण्याचें निमंत्रण महाराजाना देण्यासाठीं आणि श्री शंकरराव देव यानीं लिहिलेल्या आणखी एका कामासंबंधी त्याना आगाऊ विनंती करण्यासाठीं मी त्याच्याच मोटारींतून त्याच्याकडे गेलों होतों सुमारें तासभर आम्ही बोललों, व नंतर महाराजानीं मला ' तरुण भारत ' कचेरींत पोंचवून दिले तेथून लगेच मी दवाखान्यात जावयाला निघालों ता १३ जानेवारी रोजीं एक लहानसें ऑपरेशन मला करून घ्यावें लागलें होतें, व माझे मित्र, नागपूरचे प्रमुख कॉंग्रेस कार्यकर्ते, डॉ रं स आकरे याच्या दवाखान्यात रोज साजसकाळ मी उपचारार्थ जात असे त्याप्रमाणें मी मॉडेल मिल्स रोडनें जात

असता राष्ट्रीय युवक संघाचे कार्यकर्ते श्री सुरेश देवतळे हे धावत माझ्याजवळ येऊन म्हणाले, " भाऊसाहेब, तुम्ही ऐकल का ? महात्माजींना गोळी घातल्याची बातमी रेडियोवर आली आहे म्हणे ! "

" काय सागतोस तू हें, सुरेश ? असं कसं होईल ? तू स्वत च्या कानानी ऐकलंस का ? " मी सुन्न होऊन त्याला विचारले

" आम्ही स्वत नाही ऐकलं पण आमच्यापैकीं एकानं स्वत च्या कानानीं ऐकल, भाऊसाहेब ! "

श्री. देवतळे याच्या पाठोपाठ आलेले राष्ट्रीय युवक सघाचे प्रातीय नेते श्री आनदराव कळमकर म्हणाले

" छे ! आनंदा, माझा विश्वास नाही बसत या गोष्टीवर ! गाधीजींना कोण घालणार आहे गोळी ?—"

मी हे उत्तर दिले खरे पण माझे मन हादरून, भारावून गेले होते

मी दवाखान्यात गेल्यावर थोड्याच वेळात डॉ. आकरे आले त्याना मी म्हटले, " काय डॉक्टरसाहेब, तुम्ही ऐकलीत का गावात काय अफवा उठली आहे ती ?— "

" अफवा नाही भाऊसाहेब, अगदीं खरी गोष्ट आहे—"

" तुम्ही स्वतः ऐकलीत ? "

" नाही पण ज्यानीं स्वत ऐकली, त्यानीच ती मला सागितली फक्त एवढंच कळलं कीं, प्रार्थनेला जात असता महात्माजींवर चार गोळ्या झाडण्यात आल्या आणि लगेच ते 'कोलॅप्स' झाले-- "

आम्ही हें बोलत असतानाच आमच्या कचेरीतून माझे ज्येष्ठ सहकारी श्री. ए. श्री पटवर्धन याचा निरोप आला, " तुम्ही तावडतोब निघून या— "

मी सातच्या सुमारास कचेरीत पोचलों श्री पटवर्धन यानीं मला आपण ऐकलेली बातमी सागितली तोंच असोसिएटेड प्रेसचा 'डिस्पॅच' आला तो वाचून मी लगेच 'मृत्यु ? छे, पूर्णाहुति' हा अग्रलेख लिहिला, त्या 'डिस्पॅच-' चें भाषातर तोंडीं सागितलें आणि रात्रपाळीच्या फोरमनच्या स्वाधीन ती कॉपी करून जेवण्यासाठीं घरीं गेलों.

सौ. शांताबाई मला दारातच भेटली तिनें भरल्या डोळ्यांनीं माझ्याकडे पाहिले. मी तिच्या हातीं अ प्रे. चा 'डिस्पॅच' देऊन म्हटलें, " कोणा तरी सिंधी किंवा पंजाबी निर्वासिताचं कृत्य असावं !– "

आणि रात्रीं १२॥ वाजेपर्यंत ही माझी समजूत कायम होती किंबहुना, अ प्रे च्या 'डिस्पॅच'मधील "हल्ला करणारा तरुण 'हिंदु' आहे" असे जें विधान होतें, त्याचा मराठी अनुवाद करताना मी " हिंदु ' निर्वासित ' आहे " अशी स्वत च्या पदरची पुस्ती त्या तारेला जोडाली

पण, रात्री १२॥ ला जो शेवटचा 'डिस्पॅच' आला, त्यात हल्ला करणाऱ्या खुनी तरुणाचें वर्णन 'नाथुराम गोडसे, मराठा हिंदु' असें केलेलें होते

ते चार शब्द मी वाचले मात्र, माझ्या डोळ्यापुढें अंधार पसरला, माझ्या तोंडाला कोरड पडली

मी आवंढा गिळण्याचा प्रयत्न करून मधूला म्हटलें, " मला पाणी दे प्रथम—"

मी पाण्याचे दोन घोट घेतले तोंपर्यंत माझ्या हातातून गळून पडलेला डिस्पॅच घेऊन तो आमचे प्रेस मॅनेजर श्री दादा वाचासुंदर यांनी वाचला होता. त्यांनीं मला विचारलें, " हा नाथुराम कोण ? "

" पुण्याच्या 'अग्रणी-हिंदु राष्ट्र' दैनिकाचे संपादक— "

मी पुन्हा पाण्याचा घोट घेतला आणि म्हटले, " फार वाईट झालं महाराष्ट्राचं पराकाष्ठेच नुकसान होईल या त्यांच्या कृत्यामुळं मला सारखं वाटत होतं कोणा तरी सिंधी किंवा पंजाबी निर्वासिताचं हें क्रूर कृत्य असावं म्हणून पण नशीब आपलं ! महाराष्ट्राच नाव गोवल जाणार आता या अघोर कृत्याशीं–"

आणि माझ्या शेजारीं बसलेले माझे सहकारी श्री सदाशिवराव गर्गे याना मी म्हटलें, " खालून प्रूफ मागवा पहिल्या ' डिस्पॅच ' चं त्यातले ' हिंदु निर्वासित ' हे शब्द गाळले पाहिजेत आता— "

त्यांनीं प्रूफ मागवले मी त्या दोन शब्दावर काट मारला, व नवीन आलेल्या या ताज्या माहितीचा मजकूर तोंडीं सांगितला.

पण मला धाप लागल्यासारखी झाली होती म्हणून मी आरामखुर्चीवर लेटलों आणि दादाना म्हटलें—

“ मला या नावाबद्दल खात्री वाटत नाहीं. काहीं तरी चूक असावी. तुम्ही अ प्रे. ला फोन करून विचारा बरं एकदा— ”

त्यानीं फोन केला आणि अ. प्रे. चे श्री. भास्करराव हस्तक यानीं तें नाव बरोबर असल्याचे सागितलें पण माझें समाधान झालें नाही. मी स्वतः उठून त्याच्याशी बोललो त्यानीं मला तेंच नाव आले असल्याचें सागितलें त्याबरोबर मी उद्गारलो, “ दुर्दैव आहे आपल ! गेली सत्तावीस वर्षे महाराष्ट्रीयानीं महात्माजीच्या धोरणाला विरोध केला. त्या तात्त्विक विरोधाशीं आता नाहक सबध जोडला जाईल या भयकर कृ-याचा ! काय झालं हें ! गोडश्याना कल्पना नाहीं आपण महाराष्ट्राचं किती आणि कोणत्या प्रकारच नुकसान केल याची ! ”

“ पण तो खरोखरीच महाराष्ट्रीय आहे का ? हे नाव काहीं मराठी वाटत नाहीं, ” दादा मला म्हणाले.

“ ते कस सागणार ? त्याचा उल्लेख ‘ पडित ’ या पदवीने केला जातो. तीहि पद्धत मराठी नाही पण उद्या सगळीकडे ‘ मराठा हिंदु ’ हेच शब्द ज्याच्या त्याच्या वाचण्यात न् ऐकण्यात येणार ! फार नुकसान झालं महाराष्ट्राचं !— ”

मी हें बोलत आहे, तोच तुकडोजीमहाराजाचे अनुचर, नागपूर नगर कॉंग्रेसचे एक कार्यवाह, श्री. वा गो गावंडे हे, महाराजाच्या दोन तीन शिष्यासह, महाराज डॉ. राजेंद्रप्रसाद याच्याबरोबर खास विमानाने सकाळीं दिल्लीला जाणार असल्याची बातमी द्यावयाला आले

ते म्हणाले, “ नाव कळल ना तुम्हाला ?— ”

“ हो— ”

“ पुण्याच्या ‘ हिंदु राष्ट्र ’ चा सपादक सावरकराचा सेक्रेटरी. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचा प्रमुख कार्यकर्ता आहे तो इथं येऊन दिल्लीला गेला म्हणे !--”

“ कुणाला ठाऊक ! मला काहींच कल्पना नाहीं. पण संघाशीं त्याचा काहीं संबंध नव्हता, अशी समजूत आहे माझी संघाशीं न जमल्यामुळं त्यानी स्वत चं स्वतत्र ‘ हिंदु राष्ट्र दल ’ काढलं होतं असं ऐकलयं मी— ”

“ छे, छे ! तो संघाचाच मनुष्य—”

" मला वाटत नाहीं तसं पण, काहींहि असल, तरी त्याच्या या कृत्यानं महाराष्ट्राच फार नुकसान झाल एवढ मात्र खर—"

" संयुक्त महाराष्ट्राचाही प्रश्न मागं पडेल आता—"

" तस होण्याचं काहीं कारण नाही. त्याच्या या कृत्याचा न् महाराष्ट्राचा काय सबंध आहे ? आज लोक सतापाच्या भरात महाराष्ट्राबद्दल अद्वातद्वा बोलतील कदाचित्, पण कोणाहि एका इसमाच्या वर्तनाबद्दल त्याच्या सबंध जातीला किंवा देशाला जबाबदार धरून दोष देणं अन्यायाचं होईल-"

" मग आपली रविवारची सभा होईल की नाही ?—"

" नाही उद्या बहुतेक शंकररावाची तार येईलच पण, ती नाहीं आली, तरीसुद्धा मी सभा रद्द करायची ठरवली आहे—"

× × ×

पण, ती बातमी,--महाराष्ट्रातल्या एका माणसानं गांधींजीवर गोळ्या झाडल्याची ती बातमी-माझ्या डोक्यात सारखे यैमान घालीत होती माझे मन होरपळून जळून गेले होते, व भट्टीत तापवून लाल केलेल्या लोखंडावर जसे घणाचे घाव पडावे, तसा त्या बातमीचा आघात रात्रभर सारखा माझ्या पोळलेल्या मनावर होत होता अकाचें काम संपवून पहाटे २ वा घरीं आल्यावर त्या थंडीतही मी नळाचे गार गार पाणी माझ्या डोक्यावर घातले पण काही केल्या डोळा लागेना—

शेजारच्या बॅकेनाल तासाचे ठोके अतरा अंतरानें कानावर पडले—

तीन .... चार .... पाच ..

त्यानतर त्या जळजळणाऱ्या जडावलेल्या डोळ्यावर जी सुस्ती आली, ती अगदीं चमत्कारिक स्वप्न घेऊन आली—

चापेकरबंधु, कान्हेरे, पिंगळे, राजगुरु ...

—राजगुरूशिवाय त्यापैकीं कोणाचे मी छायाचित्र देखील पाहिलेले नव्हतें—

पण ते पाचही जण माझ्या त्या श्रांत, सतप्त, सुस्त डोळ्यापुढें आले .....

--हातात पिस्तुल घेतलेले गोडसे पलिकडे उभे होते--

.. ...त्याच्याकडे पाहून राजगुरु उद्गारले, " छे ! असला विचारहि तुम्ही मनात आणता कामा नये..... महाराष्ट्राच्या परंपरेला आमच्या वीर-व्रताला काळिमा लागेल या कृत्यानं .. आमचेहि महात्माजींशी मतभेद होते ...त्याच्या अहिंसेवर आमची श्रद्धा नव्हती . पण म्हणून काय झालं ? आततायी धृष्टद्युम्नान आपल्या वृद्ध, निःशस्त्र, पूज्य गुरूच ध्यानस्थ असताना मस्तक तोडल ! .. त्याहिपेक्षा क्रूर, अमानुष, गर्हणीय कृत्य ठरेल हे . "

—हे शब्द बोलले जात असतानाच पिस्तुलाचा बार उडाला—

आणि मी दचकून जागा झालो

सूर्य उगवला नव्हता, पण उजाडलें होतें.

मी चूळ भरून चहा घेतला 'तरुण भारता'चा अंक नेहमीप्रमाणे आलेला दिसला नाही. म्हणून छापखान्यात गेलो दाराशी पोराची भीड होती . आवारात जमलेले लोक अंकामाठीं गलका करीत होते .. . मशीनचा धडाका सुरू होता

मी आत जाताच प्रिंटर मला म्हणाला, "एकहि अंक शिल्लक नाही आता हें जादा प्रिंटिंग सुरू आहे— "

त्याने मला एक शाईचे, तेलाचे डाग पडलेला मळका अंक दिला

त्यावर नजर टाकीत मी फाटकापाशीं येतों, तों माझ्या कानावर उद्गार पडला, " बहोत बढिया आर्टिकल लिखा है माडखोलकरजीने... "

मी मागे वळून पाहिलें...

तीन चार तरुण इसम तो अंक उत्सुकतेने वाचीत होते

मी बॅंकेसमोर येतो, तोच मला एकाने हटकले, " साहेब, आज आठ आण्याला विकला जातोय आपला पेपर ! ही काय रीत आहे ? "

" पण यात आमचा काय संबंध आहे ? — "

" नाहीं कसा ? तुम्ही म्हणायला हवं पोराना— "

" आता दुसऱ्या पाळीला मी सागतो मॅनेजरना पण खरोखरीच आमचा काहीं संबंध नाहीं यात—"

"बिचारे महात्माजी मरून गेले. पण हे अखबारवाले मात्र पोळी भाजून राहिले आहेत आज आपली—"

तो बडबडत पुढें सटकला.

मी घरी आलों, अंक काळजीपूर्वक पाहिला आणि तोंड धुण्यासाठीं न्हाणी-घरात गेलों

तोंच शांताबाईनें सांगितलें, "तुमचे मॅनेजर वामनराव लघाटे आले आहेत—"

म्हणून मी चूळ भरून तसाच बाहेर आलो

मला पाहिल्यावर ते म्हणाले, "मी आताच संघातून आलो आज ध्वज खालीं उतरून सम्यक् प्रार्थना झाली आमची न् महात्माजींच्या मृत्यूबद्दल शोक व्यक्त करण्यात आला. तुम्ही सुंदर लिहिला आहे अग्रलेख अंक फार खपला आपला. सारखी भीड आहे लोकांची. म्हणून पुन्हा प्रिंटिंग सुरू केलंय—

"हो प्रिंटरनं सांगितलं मला पण काल रात्रीं तें नाव वाचल्यापासून चैन नाही माझ्या जिवाला या घटनेची प्रतिक्रिया काय होईल याची कल्पना करवत नाहीं द्रोणाचार्यांच्या वधानंतर चिडलेल्या अश्वत्थाम्यानं मध्यरात्रीं पांडवांच्या शिबिरावर हल्ला करून त्यांचीं झोपेंत असलेलीं पोरंबाळं देखील कापून काढलीं, तसं सुद्धा घडेल एखादे वेळीं!—"

"पण असं का व्हावं? एखाद्या संस्थेशीं, जातीशीं किंवा प्रांताशीं या कृत्याचा संबंध का जोडला जावा?—"

"खरं आहे तुमचं म्हणणं. पण इतका विचार कोण करणार आहे आज? गोळी घालणारा इसम हा ब्राह्मण होता, महाराष्ट्रांतला ब्राह्मण होता, एवढंच फक्त लक्षात घेतील चिडलेले लोक! आणि त्या रागाच्या भरात सुक्याबरोबर ओलही जळेल कदाचित्—"

"खरं आहे तुमचं म्हणणं. मग काय करावं आता?—"

"करणार काय? जें काय घडेल तें मुकाट्यानं सोसलं पाहिजे काँग्रेस-वाल्यांची सुद्धा एक जात आहे. त्या जातीच्या बाहेर जे जे लोक आहेत, त्यांच्या-वर प्रसंग आहे आता! त्या प्रसंगाला धैर्यानं तोंड दिलं पाहिजे—"

× × ×

सकाळीं १०च्या सुमारास मी उपचारासाठीं दवाखान्यात जावयाला निघालों. बरोबर मधु होता. तो मला म्हणाला, "लोक भलभलतं बोलताहेत. ज्याच्या त्याच्या तोंडीं 'बम्मन कू काट डालो' अशी भाषा ऐकूं येते आहे –"

"मला कल्पना आहे याची—"

आम्ही रस्त्यावर आलो, तों लोकाचे थवेच्या थवे जागोजाग उभे राहून आपसात मोठमोठ्यानें बोलत, बडबडत होते. आम्ही अगदीं मुकाट्यानें चाललों होतो दोघाचीही मने आतल्या आत पिचून गेली होती.

आम्ही गल्लींतून बाहेर पडून रस्त्याच्या तोंडाशीं आलों, तोंच माझ्या कानावर आवाज आला—

"खूनका बदला खूनसे लेएंगे!"

आणि त्याबरोबरच विकट, क्रूर हास्याचा ध्वनिहि कानावर आदळला.

आम्ही दवाखान्यात आलों. डॉक्टराची मुद्रा अगदीं गंभीर होती ते मला म्हणाले, "परिस्थिति क्षणोक्षणीं क्षुब्ध होत चालली आहे—"

"हो. बरोबर आहे तुमचं म्हणणं पण उपाय काय त्याला?"

"उपाय नाहीं खराच—"

ते म्हणाले. तोंच एक इसम तावातावाने आत आला आणि जोरजोरानें हिंदींत उद्गारला," गोडसे हा सावरकराचा सेक्रेटरी होता. राष्ट्रीय स्वयसेवक संघवाला आहे इथें येऊन दिल्लीला गेला—"

आम्ही तें मुकाट्यानें ऐकून घेतलें. तो गेल्यावर मी म्हटले, "हीच भाषा आज जिथे तिथे ऐकू येते आहे—"

मी दवाखान्यातून परत आलों, त्या वेळीं रस्त्यातील गर्दी वाढत चाललेली दिसली.

कॉंग्रेसची मोटार दुपारच्या मिरवणुकीचा आणि सायंकाळच्या सभेचा कार्यक्रम जाहीर करीत फिरत होती, ती संथपणानें घोषणा करीत गेली.

मी परत आलों, त्या वेळीं शांताबाई घरीं नव्हती महात्माजींच्या उत्तरक्रियेचा सर्व कार्यक्रम ऐकावयाला मिळावा म्हणून पंधरा दिवसासाठीं रेडियो भाड्यानें आणण्याचें तिनें ठरविलें. पण अपेक्षेप्रमाणें रेडियो लगेच मिळाला नाहीं. म्हणून

ती दोन्हीं मुलांसह ' तरुण भारत ' कचेरींत कार्यक्रम ऐकण्यासाठीं गेली होती. तिला मी बोलावावयाला पाठविणार, तोंच कॅप्टन पराजपे आत आले.

" काय परिस्थिति आहे शहरातली ? " मी त्याना नमस्कार करून विचारलें.

" आता काहींच सागता येत नाही मी प्रातिक कॉंग्रेसच्या कचेरीतूनच इथें आलो—"

' तिथं कसं वातावरण आहे ? "

" तिथली मंडळी बिचारी शोकान हतबुद्ध होऊन बसली आहे रस्त्यानं मात्र लोक ब्राम्हणाना शिव्या देताहेत सगळे ! — "

" हो मीसुद्धा ऐकलं पण यात खरोखरी ब्राह्मण जातीचा काय संबध ? महाराष्ट्रातल्या सगळ्या ब्राह्मणानी काय सभा भरवून न् विडा देऊन गोडश्याला गाधीजींवर गोळी झाडायला दिल्लीला पाठवल होतं ? दहा दिवसापूर्वी प्रार्थनेच्या वेळी त्याच्यावर बॉब टाकणारा मदनलाल हा काय ब्राह्मण होता महाराष्ट्रातला ? त्याचा प्रयत्न फसला आणि गोडश्याचा यशस्वी झाला, एवढाच काय तो फरक ! पण म्हणून एका इसमाच्या आततायीपणाबद्दल साऱ्या जातीवर राग काढण्यात कोणता न्याय आहे ? मदनलालच्या कृत्यावरून हें उघड आहे की, गोडश्यानें जे कृत्य केलं, त्या कृत्याच्या मागे एक मनोवृत्ति आहे आणि ती मनोवृत्ति इतरहि प्रातात आहे गोडसे हा एका मनोवृत्तीचा प्रतिनिधि आहे, कोणत्याहि विशिष्ट जातीचा किंवा प्राताचा प्रतिनिधी नव्हे—"

" हे सगळं खरं आहे तुमचं म्हणण पण आज तरी नाव घेतलं जातंय महाराष्ट्र ब्राह्मणाचं—"

' मला पूर्ण जाणीव आहे त्याची पण त्याला उपाय काय ? आता जें काय होईल, तें मुकाट्यानें सोसलं पाहिजे आपण—"

कॅ पराजपे जातात न जातात, तोंच एक कॉंग्रेस कार्यकर्ते आत आले आणि मला म्हणाले, " काय भाऊसाहेब, उद्याची सभा होत नाहीं ना ?— "

" हो — "

" ठीक तुमचा संयुक्त महाराष्ट्र बरबाद झाला गोडश्याच्या या कृत्यामुळें ! आता तीनशें वर्षे होत नाहीं संयुक्त महाराष्ट्र— "

" असं ? " मी हंसून म्हटलें " गेल्या तीनशें वर्षांत शिवाजीमहाराजाचं राज्य होऊन गेलं, इंग्रजाचं राज्यही होऊन गेलं आणि आज कॉंग्रेसच्या रामराज्यांत आपण आहोंत इतक्या उलथापालथी गेल्या तीन शतकात घडल्या १९४२ सालीं आपल्यापैकीं कोणाला तरी वाटलं होत का हिंदुस्थान स्वतंत्र होईल पुढल्या पाच वर्षात म्हणून ? हिंदुस्थानाच्या स्वातंत्र्यापेक्षा का सयुक्त महाराष्ट्र ही जास्त अवघड समस्या आहे ? --"

" अहो, हिंदुस्थान स्वतंत्र झालं, तें महात्माजींच्या पुण्याईनं झालं ती पुण्याई तुमच्याजवळ आहे का ? गेलीं सत्तावीस वर्षं तुम्हीं महाराष्ट्रातले वर्तमानपत्रकार आणि लेखक गाधीजींवर सारखी टीका करीत आलात त्याचं फळ आहे हें ! आता भोगा परिणाम आपल्या कर्मांचे !—"

" ते भोगू आम्ही मुकाट्यान पण गाधीजींवर आम्ही केलेल्या टीकेचा आणि या कृत्याचा काय सबंध ? आणि त्यामुळं सयुक्त महाराष्ट्र का बरबाद व्हावा ?—"

" तें आज समजायचं नाहीं तुम्हाला, उद्या भोगल्यावरच उमजेल ! आता अशी बरसात होणार आहे कीं, डोकं वर निघायचं नाहीं पुन्हा कधीं तुमचं!–"

* *

मी दुपारी तीनच्या सुमारास निजून माडीवरून खालीं आलों, त्या वेळीं वातावरण थोडें निवळल्यासारखे वाटलें मला लोकाचे थवे सायंकाळीं पटवर्धन मैदानावर असलेल्या सभेला हजर रहाण्यासाठीं रस्त्यानें रेंगाळत, बडबडत, मधून मधून घोषणादि करीत चालले होते पण, आभाळाच्या कभिन्न कोंपऱ्यात वीज चमकत असली आणि मध्येंच कुठें तरी तरंगत असलेले काळे ढग अधून मधून गुरगुरत असले, तरी ऊन स्वच्छ पडलेलें असल्यामुळें वातावरण प्रसन्न भासावे, तशी सकाळच्या मानानें परिस्थिति एकंदरींत शांत वाटत होती.

शाताबाई मुलासह रेडियोपाशीं बसून गाधीजींच्या अंत्ययात्रेचें वर्णन ऐकत होती; व बेटीच्या कडेवर असलेला तिचा मुलगा मुकुदा रेडियोंतील प्रकाशाची दीप्ति पाहून आणि त्यातून निघणारे आवाज ऐकून टाळ्या पिटीत खिदळत होता.

सहाच्या सुमाराला अंत्ययात्रेचें वर्णन संपलें आणि मी टपाल पहाण्यासाठीं मधुसह ऑफिसात गेलों

मी टपाल फोडावयाला सुरवात करणार, तोंच डॉ पंजाबराव देशमुख याचा फोन आल्याचें मधूनें सागितलें. मी परिग्राहक (रिसीव्हर) हातात घेऊन नमस्कार करताच डॉक्टरसाहेबानी मला विचारलें, " काय भाऊसाहेब, उद्याची सभा आहे का ?—"

" मला वाटत नाही होईल अस आज शकररावाचे सेक्रेटरी मोहन नाडकर्णी यायचे आहेत ग्रॅड ट्रंकनं ते अद्याप आलेले नाहींत कारण ग्रॅड ट्रंक लेट आहे दोन तासानीं ते आले, तर मी रात्रीं फोन करीन शंकररावाना पण सभा होणार नाहीं असंच समजून चाला आपण उद्या सकाळीं मी नक्की कळवतो आपल्याला—"

मी परिग्राहक खाली ठेवून पुन्हा टपाल पहावयाला बसणार, तोंच एक कॉंग्रेस पदाधिकारी आत आले आणि म्हणाले, " काय भाऊसाहेब, उद्याची सभा होईल का आपली ?— "

" मला वाटत नाहीं होईल असं परिस्थितींत इतका विलक्षण बदल झालाय कीं, आता शंकरराव उद्या येथे येणें आणि सभा होणें या दोन्ही गोष्टी अगदीं असंभाव्य दिसतात मला तथापि उद्या सकाळपर्यंत वाट पाहून मी सभा रद्द झाल्याचं जाहिर करीन— "

" नुसती उद्याची सभाच रद्द झाल्याच जाहीर का करता ? संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळच मुळीं रद्द झाल्याचं जाहीर करायलाहि हरकत नाहीं आता—"

ते किंचित् उपरोधानें हंसून म्हणाले

" का बरं ? असं का म्हणता तुम्ही ? "

" का म्हणजे ? उघड आहे अगदीं या परिस्थितींत तुमचे शंकरराव तरी चिकटून रहातील का संयुक्त महाराष्ट्राला ? मी सभेंतून सरळच आलोंय इथं. तिथें तुमचे सगळे बडे बडे कॉंग्रेसवाले म्हणत होते, " माडखोलकर आणि त्याचा संयुक्त महाराष्ट्र हीं दोन्हींहि गाडली गेलीं आज ! " नागपुरातल्या कांहीं कॉंग्रेसवाल्याना तर महात्माजीच्या मृत्यूच्या दुःखापेक्षा तुमचा संयुक्त महाराष्ट्र गाडला गेल्याचा आनंदच जास्त झालेला दिसला मला ! "

" असं ? ' माझा संयुक्त महाराष्ट्र ' ? काही अर्थ आहे का या बोलण्याला ? संयुक्त महाराष्ट्र म्हणजे काय माझं घर आहे कीं आमचा ' तरुण भारत ' आहे ? "

" तींहि दोन्ही बरबाद होऊन जातील कदाचित् आज उद्या--"

" तीं बरबाद झालीं, तरी दुःख नाहीं त्याचं मला पण संयुक्त महाराष्ट्र बरबाद होण्याचं काय कारण आहे ? संयुक्त महाराष्ट्र हा माझा नाहीं किंवा शंकररावाचाहि नाही तो महाराष्ट्रातल्या सगळ्या जनतेचा, सगळ्या मराठी बहुजनसमाजाचा आहे—"

" तो बहुजनसमाज आणि त्याचे म्होरके आज काय बडबडताहेत तुमच्या-विषयीं याची कल्पना नाहीं तुम्हाला, भाऊसाहेब ! तुम्हीं भले बहुजन-समाजाचा ढोल बडवीत बसा ! पण शेवटीं तुम्ही ब्राम्हण आहात हें विसरण्या-इतकं काहीं तुमच्या-बहुजनसमाजवाद्याचं मन मोठं नाहीं ! "

" त्याच मन मोठ नसलं, तर त्याबद्दल जबाबदार मी व तुम्ही आहोत, आपण सारे ब्राम्हण लोक आहोंत, हें विसरून चालणार नाहीं बहुजन-समाजाच मन मोठं व्हाव, सुसंस्कृत आणि विशाल व्हावं म्हणून आपण ब्राह्मणानीं काय केलंय ? संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रश्नाचं मूलगामी आर्थिक आणि सामाजिक क्रांतिकारक स्वरूप बहुजनसमाजाला समजावं, म्हणून आम्ही कितीसा प्रचार केलाय ?—"

" हे तुमचं नेहमीचं पुराण कामाला यायचं नाही आज ! तुमच्या बहुजन-समाजाचा सारा हमला ब्राह्मणावर आहे या वेळीं.. "

" ती केवळ एक तात्पुरती हुल्लड आहे ! ब्राह्मण जातींतला एक इसम माथेफिरू न् क्रूरकर्मा निघाला म्हणून सारी ब्राह्मण जात कशी दुष्ट ठरते ? महात्माजींचे गुरु कै. ना. गोखले हे ब्राह्मण, अगदी चित्पावन ब्राह्मण होते, व त्याचें केवळ अपरहृदयच असे त्याचे महान् पट्टशिष्य आचार्य विनोबाजी भावे हेहि ब्राह्मण, अगदीं चित्पावन ब्राह्मणच आहेत काकासाहेब कालेलकर, आप्पा-साहेब पटवर्धन, गंगाधरराव देशपाडे, काकासाहेब खाडिलकर, अण्णासाहेब सहस्त्रबुद्धे, शंकरराव देव, आचार्य भागवत, आचार्य जावडेकर, सानेगुरुजी वगैरे त्याची महाराष्ट्रातील सारी शिष्यपरंपरा ब्राह्मण जातीतलीच आहे—"

" पण आज लोकाच्या डोळ्याना फक्त एकच ब्राह्मण दिसतो आहे आणि तो म्हणजे गोडसे ! आणि त्या एका आततायी इसमाला ते ब्राह्मणजात समजून शिव्या शाप देत सुटले आहेत, कदाचित् जाळपोळहि करीत सुटतील उद्या. पुणें न् कोल्हापूर येथें दंगल सुरू झाल्याच्या बातम्या रेडियोवर आताच आल्या त्या पुरे आहेत नागपूरच्या चवताळलेल्या लोकाना चिथावणी द्यायला !—"

" होय, खरी गोष्ट !—"

तितक्यात घाईघाईनें धापा टाकीत आत आलेला माझा एक विद्यार्थिमित्र मध्येंच उद्गारला—

" तुम्हाला कल्पना नाहीं भाऊसाहेब, लोकात तुमच्याबद्दल कोणतं हलाहल पसरवलं जात आहे तें ! कॉंग्रेसचा एक पदाधिकारी ज्याला त्याला सागतो आहे कीं, गोडसे दिल्लीला जाताना वाटेंत नागपूरला उतरला, तुम्ही त्याला आपल्या घरीं मेजवानी दिलीत न् स्टेशनवर पोंचवलत--"

" असं ! छान ! एवढ्यावरच का थाबले ते ? गोडश्यानीं ज्या पिस्तुलानं गाधीजीवर गोळ्या झाडल्या, तेंहि मीच त्याना दिलं, असंसुद्धा लोकांना सांगायला हरकत नाहीं त्या सद्गृहस्थानीं ! आमच्या घरात प्रातिक रायफल असोसिएशनचं दप्तर आहे हें माहित नसावं बहुधा त्याना ! !—"

" हेंच हेंच ! हेंच खरोखरी मी सागायला आलों होतों भाऊसाहेब, तुम्हाला ! पण मला हिंमत झाली नाहीं तुम्ही घरातून अजिबात बाहेर पडू नका चार दिवस तुमच्या जिवाला धोका आहे--"

" माझ्या जिवाला धोका ? तो काय म्हणून ? मी काय वाईट केलंय कुणाचं ? मी अगदीं अंतर्बाह्य स्वच्छ आहे कुणी काय वाटेल त्या कड्या पिक-वल्या, तरी त्याची परवा करायच कारण नाही मला—"

" चुकता आहात तुम्हा. आज सकाळीं जो तो तारीफ करीत होता तुमच्या अग्रलेखाची आणि सध्याकाळपासून जो तो शिव्या देत सुटलाय तुम्हाला ! तुम्ही घरीं चला आधीं भाऊसाहेब—"

" हें पहा, तुम्ही असल काहीं सागूं नका मला कृपा करून—"

" हें पहा, तुम्हीच कृपा करा न् मुकाट्यानं ऐका माझं. आजचा प्रसंग मामुली नाहीं. माझं तर असं सागणं आहे तुम्हाला कीं, संयुक्त महाराष्ट्राचा प्रचारहि

तुम्ही काहीं दिवस थाबवणं इष्ट होईल सद्य स्थितींत ! तुमचे शंकरराव सुद्धां टिकतील या वादळात असं वाटत नाहीं मला ते काही स्थितप्रज्ञ नाहींत महात्माजींसारखे कोणत्याहि परिस्थितींत हिमालयाप्रमाणें अचल राहायला—"

"स्थितप्रज्ञ नसतील कदाचित्, पण स्थिरप्रज्ञ खात्रीन आहेत. हातीं घेतलेलं कार्य सफल करायला जी निष्ठा, जो निर्धार, जो निग्रह, जी चिकाटी आणि जें चातुर्य लागतं, तें शकररावाच्या ठिकाणी खात्रीन आहे हे गुण जर त्याच्या अंगीं नसते, तर महाराष्ट्रातील सारा बुद्धिप्रधान, सुशिक्षित वर्ग हा कोणत्या ना कोणत्या तरी कारणामुळें गाधीवादाच्या इतका विरुद्ध असता, महाराष्ट्रात कॉंग्रेसच वर्चस्व त्याना खचित स्थापन करता आलं नसतं महाराष्ट्रातल्या सुशिक्षिताना रानडे, टिळक आणि गोखले याच्या मापान पुढाऱ्याच्या नेतृत्वाची आणि कर्तृत्वाची उंची मोजायची सवय लागली आहे त्यामुळं शकररावाना साधा न्याय देणंसुद्धा शक्य होत नाहीं त्याना त्याच्याइतके शंकरराव मोठे नाहींत हें कोणीहि मान्य करील किंबहुना, जयकर, अंबेडकर किंवा सावरकर याच्याहिपेक्षा ते काहीं बाबतींत कमी ठरतील, हेंहि कबूल. पण, हें सगळं त्याचें उणेपण जमेस धरूनहि तुम्हाला त्याची निष्ठा, त्यांचा त्याग, त्याचा करारीपणा, त्याचा कणखरपणा, त्याचा चिवटपणा कबूल केलाच पाहिजे. सयुक्त महाराष्ट्राचा प्रश्न त्यानी तळमळीनं हातीं घेतला, म्हणूनच आज इतकं पुढं पाऊल पडलय आमच्या चळवळीचं हें नाकारून चालणार नाहीं—"

"मीहि नाकारीत नाहीं ही गोष्ट पण, आज जें हें भयंकर धूळवादळ आपल्या भोंवतीं घोंघावतं आहे, सगळ्या महाराष्ट्रातसुद्धा कदाचित् जें या क्षणीं घोंघावत असेल, त्यात शंकररावाचं अवसान कितपत टिकतंय हें पाहिलं पाहिजे आता !"

"मला शंका नाहीं त्याबद्दल मुळींच ! भाषावार प्रातरचनेचा प्रश्न हा काहीं एकट्या महाराष्ट्राचा प्रश्न नाहीं, तो सगळ्या दक्षिण हिंदुस्थानाचा प्रश्न आहे. तत्व आणि व्यवहार या दोन्हीहि दृष्टींनीं तो आज निकराला आलेला आहे. असल्या तात्कालिक प्रक्षोभामुळें तो मागें पडेल असें समजणें चुकीचें आहे—"

  

" मोहन बहुतेक ग्वाल्हेरला किंवा झाशीला जाऊन परत गेला असला पाहिजे दिल्लीला–"

" मी तुम्हाला काल दुपारींच सांगितलं तो येणं शक्य नाहीं म्हणून. गांधीजींच्या मृत्यूपूर्वी तो निघालेला असला, तरी आग्र्याला ग्रँड ट्रंक पोंचल्या-बरोबर बातमी कळली असेल त्याला ती कळताक्षणींच त्यानं परत जाणं हेंच साहजिक होतं अगदीं. "

शांताबाई म्हणाली रात्रीं अकराचा सुमार होता आम्ही दोघें गच्चींत उभीं होतो समोरच्या रेडिओच्या दुकानासमोर माणसांचा थवा अद्याप रेंगाळत होता, व दूर मॉडेल मिलसपर्यंत रस्त्यांत माणसें गटागटानें चर्चा करीत उभीं होती.

" आजच्या प्रेतयात्रेचं दृश्य किती विलक्षण भव्य असलं पाहिजे ! रेडियोंतल्या वर्णनावरून काहीं कल्पना आली नाहीं त्याची—"

" टिळकांच्या प्रेतयात्रेला मी हजर होतों सकाळीं सात पासून रात्रीं दहापर्यंत त्या दिवशीं आमचा सारा वेळ त्या प्रेतयात्रेंत गेला ' मुक्तात्म्या 'त वर्णन केलंय मी त्या प्रसंगाचं पण गांधीजींचं सारंच विलक्षण ! त्यांचा मृत्यु विलक्षण, तशीच त्यांची प्रेतयात्राहि—"

" पण त्यांच्या मृत्यूच्या बाबतींतला तुमचा अंदाज अगदीं चुकला. ते नौखालींत असताना त्यांना काहीं तरी दगा होईल, असं सारखं तुम्हाला वाटत होतं, व ब्रह्मी मंत्रिमंडळाच्या कत्तलीपासून त्यांच्या जिवाला धोका आहे, एखादा पंजाबी किंवा सिंधी निर्वासित त्यांच्यावर हल्ला करील, असं तुम्ही म्हणत होतात. पण अखेर त्यांचा खून एका महाराष्ट्रीयाच्या हातून झाला !—"

" होय. माझा अंदाज दुर्दैवानं चुकला खराच महाराष्ट्रांत टीकेची अत्यंत कठोर, अत्यंत विदारक प्रवृत्ति आहे ही गोष्ट खरी पण अशा प्रकारची खुनी प्रवृत्ति असेल, असं मात्र वाटलं नव्हतं मला कधीं–"

" त्या टीकेच्या विदारक प्रवृत्तीचा आणि या खुनी प्रवृत्तीचा काहीं संबंध नाहीं, असं वाटतं तुम्हाला ? "

" खात्रीनं ! मला माहीत आहे कीं, गांधीजी हे महाराष्ट्रीय नसल्यामुळंच केवळ त्यांच्या नेतृत्वाविरुद्ध महाराष्ट्रांतील सुशिक्षित समाजानं बंड पुकारलं, असं

समजणारे आणि म्हणणारे काहीं गांधीभक्त महाराष्ट्रात आहेत पण तो त्याचा समज खरा नाहीं. महाराष्ट्रातील प्रमुख पत्रकारानीं आणि लेखकानीं गेलीं सत्तावीस वर्षे गांधीजीवर टीकेची अगदी झोड उठविली, त्याच्या तत्त्वज्ञानाचे आणि कार्यक्रमाचे अगदीं वाभाडे काढले, हें सगळं खरं पण महाराष्ट्रात अशी टीका झाली नाहीं कोणावर ? रानडे, टिळक आणि गोखले याच्याविषयीं महाराष्ट्रातल्या वर्तमानपत्रानी काय वाईट लिहायचं शिल्लक ठेवलं होतं ? केळकर, सावरकर आणि शंकरराव देव याची किती अभद्र नालस्ती मराठी वर्तमानपत्रातून आलेली आहे ? आमच्या जळगावच्या परिषदेच्या वेळी दत्तोपंत पोतदार शंकररावावर नेहमी होणाऱ्या टीकेसबंधीं बोलताना म्हणाले होते, " हें महा-राष्ट्राचं एक वैशिष्टय आहे टीकेच्या अग्निदिव्यातून तावून सुलाखून निघाल्या-शिवाय आम्ही कोणाचंच पुढारीपण प्रमाण मानायला तयार होत नाहीं कधीं. कोणतीहि गोष्ट केवळ श्रद्धेनं प्रमाण मानणं हे महाराष्ट्राच्या स्वभावातच मुळी नाहीं ही टीकेची, लोकनिंदेची आणि लोकच्छळाची परपरा ज्ञानेश्वरापासून चालत आलेली आहे, व एकनाथ आणि तुकाराम याच्यासारख्या शातिब्रह्मांचंसुद्धा सत्त्व तिच्यामुळं कसाला लागलेलं आहे त्या टीकेला भिऊन, तिच्याविरुद्ध तक्रार करून कस चालेल ? त्या जलाल टीकेच्या भट्टींतून जो जास्त उजळ होऊन बाहेर पडेल, तोच खरा तत्वज्ञ, खरा पुढारी, खरा सुधारक, खरा समाजसेवक, खरा ग्रंथकार आणि खरा संशोधक ! लोकहितवादी, जोतिबा फुले, चिपळूणकर, रानडे, आगरकर, टिळक, कर्वे, राजवाडे, शिंदे हे सारे टीकेचे आघात अंगावर झेलून मोठे झाले तोच प्रकार आज शंकररावाचा चालला आहे !" दत्तोपंताची ही मीमासा अगदीं बरोबर आहे गांधीजी हे महाराष्ट्रीय नव्हते म्हणून त्याच्यावर महाराष्ट्रातील सुशि-क्षितानीं टीकेचं हत्यार धरल असा आरोप जे करतात त्याना महाराष्ट्राचा हा स्वभाव, त्याची ही प्रकृति आणि परंपरा कळली नाहीं, असच खरोखरी म्हटलं पाहिजे. पण, एकाद्या नेत्याच्या व्यक्तित्वाची, तत्वज्ञानाची किंवा कार्यक्रमाची विदारणा करणें वेगळे आणि त्याचा खून करणें वेगळें ! एखाद्याचा खून केल्यानं त्याचं तत्वज्ञान किंवा पक्ष आपण नष्ट करूं शकूं असं जो माथेफिरू समजतो, तो मूर्खच म्हटला पाहिजे से. ऑग सॅन याची त्याच्या सहकारी मंत्र्यासह कत्तल होऊनहि त्याचा पक्ष आज ब्रह्मदेशात अधिकारारूढ आहेच ना ? गांधीजींचा खून केल्यानं

गांधीवादाचा कांहीं खून होऊं शकत नाहीं नाहीं तर ख्रिस्ताला सुळावर चढ-विल्याबरोबरच ख्रिस्ती धर्माचाहि ग्रंथ समाप्त झाला असता !–"

मी हें बोलत असतानाच समोरून भर्रकन दगड आला आणि तो माझ्या अंगावरून निसटून भिंतीवर आदळला. त्याबरोबर शांताबाई मला म्हणाली, "आत जाऊं या आपण ! नाही तर कपाळमोक्षच व्हायचा एखादे वेळीं—"

आम्ही आत आल्यावर ती मला म्हणाली "आता शांतता दिसतेय खरी पण एकंदरींत लक्षण कांहीं ठीक नाही त्यातून आणखी दोन दिवस हा हरताळ चालणार आहे म्हणे ! आजचा दिवस बरा गेला पण उद्या काय होईल कोण जाणें--"

"कांहीं का होईना ! जें काय होईल त्याच्यासाठीं मन तयार ठेवलं पाहिजे आपण. तुला आठवतं ? १९४२ च्या ऑगस्टमध्यें त्या दंगलीच्या रात्रीं आपण दोघं असेच गच्चींत उभे होतों. आणि गस्त घालणाऱ्या सोजिरान संशयान गोळी झाडली, ती आपल्या अंगावरून सणसणत जाऊन पलिकडच्या घरावर आद-ळली ! तेव्हा मी तुला म्हटलं होतं कीं, हिंदुस्थानातला शांततेचा काळ आता संपला म्हणून—"

"होय पण तेव्हा स्वातंत्र्याचा लढा चालू होता. आता आपण स्वतंत्र झालेलों असल्यामुळं अशांतता माजण्याचं कांहीं कारण दिसत नाहीं—"

"कारण नाहीं कसं ? आताच अशांतता माजण्याची खरीं कारणं डोकं वर काढतील एकामागून एक ! स्वराज्याचा लढा ज्या क्षणीं संपला, त्याच क्षणीं सत्तेचा लढा, सत्ता काबीज करण्याचा लढा सुरू झाला ! वाटल्यास स्वराज्याचा लढा संपला न् सुराज्याचा सुरू झाला असं म्हणूं या ! कॉंग्रेस, महासभा, सोशॅलिस्ट, कम्युनिस्ट वगैरे साऱ्या पक्षाचा आग्रह असा आहे कीं, फक्त आमचा कार्यक्रम हाच देशाच्या कल्याणाचा कार्यक्रम आहे , व म्हणून देशाचें कल्याण करण्याच्या सोज्वळ हेतूनं आपला कार्यक्रम अंमलात आणण्याकरिता प्रत्येक पक्ष यापुढें सत्ता स्वतःच्या हातीं घेण्यासाठीं झगडणार ! गांधीजींचा खून हा या सत्तेसाठीं निरनिराळया पक्षोपपक्षात सुरू झालेल्या झगड्याचा आरंभ म्हणजेच आजपर्यंतच्या शांततेचा अंत आहे—"

" पण या अंतर्गत झगडयामुळं आपली शक्ति क्षीण होऊन पाकिस्तानच्या आक्रमणाचें संकट बळावणार नाहीं का ? –"

"बळावेल. पण त्याला उपाय काय? आजच पहा ना! आपण इकडे गांधीजीं-साठीं शोक करीत आहोंत आणि तिकडे यूनोत काश्मिरच्या नाकाशीं सूत धरलं आहे! गांधीजींचा देहांत म्हणजे हिंदुस्थानातील शांततेच्या युगाचा अंत आहे. गांधी ही एकच अशी कर्तुमकर्तुम्, सर्वातिशायी, सर्वंकष साम-शक्ति हिंदुस्थानात होती कीं, जी सर्व विरोधी प्रवृत्तींना आपल्या कह्यात ठेवून समन्वयाच्या तत्त्वावर स्वतंत्र भारताच्या राज्यकारभाराची घडी बसवण्याचा प्रयत्न करीत होती. आणि त्या प्रयत्नात तिला थोडेंबहुत यशहि काहीं काळ आलें असते पण ती केंद्रीय साम-शक्ति नष्ट झाल्यामुळें आता तिनें आजपर्यंत आवरून धरलेल्या साऱ्या परस्परविरोधी प्रवृत्ति, प्रेरणा आणि सामर्थ्यें मोकाट सुटतील आणि एकमेकाच्या उरावर बसतील! म्हणूनच मी म्हणतों कीं, आजपासून शांततेच युग संपलं यापुढें सत्ता काबीज करण्यासाठीं जी यादवी सतत चालू रहाणार, तींत सर्व प्रकारच्या विध्वंसाला आणि विनाशाला तयार राहिलं पाहिजे आपण !—"

* * *

" वही है– "

तो उद्गार ऐकताच मी चमकून मागें पाहिलें ठेल्यापाशीं उभे असलेले तीन जवान माझ्याकडे रोखून पहात आपसात बोलत होते

रविवारची सकाळ शांततेनें उजाडल्यासारखी मला वाटली म्हणून, घरातून बाहेर न पडण्याचा सल्ला जरी मला अनेकांनीं दिला होता, तरी मी नवाच्या सुमारास नेहमींप्रमाणें दवाखान्यात जावयाला निघालों. मी रस्त्यावर गेलों, तोंच हा उद्गार आमच्या कानावर आदळला

मधु मला म्हणाला, " भाऊसाहेब, तुम्हाला धोका आहे. आपण आतां दवाखान्यातून परत आलों म्हणजे तुम्ही घरातून हलूं नका अगदीं–"

" घरात बसून राहिल्यानं धोका कमी होईल असं वाटतं का तुला? चुकीची समजूत आहे तुझी, मधु! ज्याना माझ्यावर या संधीचा फायदा घेऊन हात टाकायचाय, ते घरात घुसूनहि टाकल्याशिवाय रहाणार नाहींत--"

आम्हीं दवाखान्यात गेलों, तेव्हा डॉक्टरसाहेबानीं आमचें अत्यंत चिंता-ग्रस्त मुद्रेनें स्वागत केलें त्यानीं मला लगेच उपचारार्थ आंतल्या खोलींत नेलें आणि जखम धूत असतानाच ते मला म्हणाले, " भाऊसाहेब, तुम्हीं चार दिवस दवाखान्यात येऊ नका—"

" का बरं ?—"

" मी सागतों, तें तुम्हीं मुकाट्यानं ऐका शहरात तुमच्यासंबंधानं भल-भलत्या कंड्या पसरवण्यात आलेल्या आहेत आणि त्यामुळं तुमच्याविरुद्ध लोकमत खवळलं आहे—"

" मला जाणीव आहे या सगळ्या गोष्टींची. मी गोडशाना आपल्या घरीं जेवायला बोलावल न् स्टेशनवर पोचवून दिल, असा प्रचार सुरू आहे एवढंच कीं नाहीं ? मला कालच कळलं हें पण मी भीक घालणार नाहीं असल्या कंड्याना माझा कुठहि काहीं संबंध नाहीं, मी अगदीं अंतर्बाह्य स्वच्छ आहे, हें माहित आहे मला मग मी का म्हणून भ्यावें असल्या गावगप्पाना ?—"

पण डॉक्टराना माझें हे म्हणणें पटलेलें दिसलें नाहीं त्याचा निरोप घेऊन मी बाहेर पडतों न पडतों, तोंच एक कॉंग्रेस कार्यकर्ते मला भेटले, व त्यानीं मला एका बाजूला नेऊन काहीं गोष्टी सागितल्या

त्यानीं सागितलेली माहिती आणि केलेल्या धोक्याच्या सूचना इतक्या गंभीर होत्या व त्याचें कॉंग्रेस सस्थेतील स्थानहि इतकें अधिकाराचे होतें कीं, त्यानीं दिलेल्या माहितीचा विचार केल्याशिवाय मला गत्यंतर नव्हतें. म्हणून मी घरीं न जाता तडक ' तरुण भारत ' कचेरींत गेलों.

तेथें श्री. पटवर्धन, श्री. लचाटे, श्री. गर्गे प्रभृति माझे सहकारी बसलेले होते मी प्रथम डॉ पजाबराव देशमुख याना फोन करून आज भरणार असलेली संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेची सभा रद्द केली असल्याचे कळविलें, व नतर दुसरा फोन ' महाराष्ट्र'चे सहसंपादक श्री. वि. ल. उळाभाजे याना केला.

त्यानीं फोन घेताच मी त्याना म्हटलें, " बाबुराव, तुम्हीं तावडतोब इथं या — "

" मी आणखी अर्ध्या तासानं येतों. आर्टिकल लिहितोंय, तें संपवून येतों—"

" छे, छे! अगदीं ताबडतोब या अर्धं वाक्य लिहिलेलें असेल, तर ते पुरं न करताच या काम तसंच महत्त्वाचं असल्याशिवाय काहीं मी हें म्हणत नाहीं आहे तुम्हाला—"

आणि त्यानीं येण्याचें कबूल करताच मी फोन खालीं ठेवला

ते आल्यावर मी त्याना म्हटले, " मला जी माहिती आताच कळली ती तुमच्या कानावर ताबडतोब घालून तुम्हाला सावध करण्यासाठीं मी इतक्या तातडीनें फोन केला मला असं सांगण्यात आलंय कीं, ' तरुण भारत ' कचेरी, माझ घर, 'महाराष्ट्र' कचेरी, डॉ पराजपे याचे इस्पितळ, सघस्थान, गुरुजींचं घर वगैरे इमारती लुटण्यात आणि शक्य तर जाळण्यातहि येतील आमच्या-पैकीं काहींच्या जिवालाहि धोका आहे याद्या तयार झाल्या आहेत आणि त्यात आपलीं काहीं जणाचीं नावं आहेत—"

" मला कल्पना आहे असं काहीं सुरू असल्याची. पण तुम्ही सागता तितकी निश्चित माहिती मला नव्हती—'

" तुम्ही प्रथम नाना ओगले आणि डॉ पराजपे याच्या कानावर हे सगळं घाला डॉक्टरसाहेबाना शक्य असेल तर त्यानीं पं. मिश्रजींना फोन करावा या बाबतींत असं वाटत मला. तुम्हीं सागून पहा त्याना—"

" मी करतों सगळं काहीं पण, तुम्हाला जर इतकं नक्की कळलंय, तर तुम्हीं पोलिस प्रोटेक्शन का नाहीं मागत ? "

" मला इच्छा नाहीं पोलिसाचं संरक्षण मागण्याची मी सरकारचा टीकाकार आहे तेव्हा या प्रसंगीं त्यांच्यापुढं तोंड वेंगाडावं अस वाटत नाहीं मला--"

" तुम्हीं सरकारचे टीकाकार असलात म्हणून काय झालं ? तुम्हीं नागरिक आहात आणि कर भरता आहात. तेव्हा संरक्षण मागण्याचा हक्क आहे तुम्हाला--"

" असेल. पण मला इच्छा नाहीं सरक्षण मागण्याची. जें काय होईल तें मुकाट्यानं सोसायचं ठरवलंय मी गोडसे नागपुरांत येऊन गेले, ' महाराष्ट्र ' आणि ' तरुण भारत ' कचेऱ्याना त्यानीं भेट दिली, मी त्याना स्टेशनवर पोंचवलं वगैरे ज्या कंड्या फैलावण्यात येत आहेत, त्यानाहि आळा घातला पाहिजे आपण--"

" मला वाटतं, आपण त्या बाबतींत अगदीं गप्प बसावं. कारण तुम्ही या कंड्याचा इनकार करायला लागलात, तर त्या जास्तच चिकटतील तुम्हाला आणि तुमच्याविषयींचा संशय मात्र वाढेल- "

श्री. पटवर्धन म्हणाले. त्याचा हा सल्ला आम्हाला पटला, व श्री उळा-भाजे परत गेले

मीहि घरीं गेलों गेल्याबरोबर शांताबाईनें डॉक्टराची चिठ्ठी मला दिली. सकाळीं दवाखान्यात उपचार करताना त्यानीं तीन चार दिवस घराबाहेर न पडण्याची जी सूचना मला समक्ष केली होती, तीच पुन्हा या चिठ्ठींतहि आग्रहानें केलेली होती.

ती चिठी मला देऊन शांताबाईनें विचारलें, " खरच इतका धोका आहे का तुमच्या जिवाला ?—"

" काय सांगणार ? पण, आज जो भेटतोय, तो हें मला सांगतोय, एवढं मात्र खरं--"

" मग तुम्ही पोलीस प्रोटेक्शन तरी मागा—"

" उळाभाज्यानींहि आता तेच सुचवलं होतं मला पण मी सरकार जवळ संरक्षण मागायच नाहीं असं ठरवलंय काय होईल ते मुकाट्यानं सोसू--"

" मला हें पटत नाहीं तुमचं म्हणणं प्रत्येक नागरिकाला संरक्षण मागा-यचा हक्क आहे आणि सरकारहि नागरिकाना संरक्षण देण्यात काहीं उपकार करीत नाहीं त्याच्यावर—"

" तें मलाहि समजतं पण मी संरक्षण मागायचं नाही अस ठरवलंय आणि आता त्या बाबतींत कोणाचंहि काही मी ऐकणार नाहीं—"

एवढें बोलून मी स्नानाला गेलों, व त्या सचिंत, अस्वस्थ मन स्थितींतच आम्ही जेवणें उरकून घेतलीं

मी जेवून उठतो, तोंच श्री लघाटे आले आणि मला म्हणाले, " आपल्या समोरचं ' आदेश ' ऑफिस आताच फोडून त्यातल्या सामानाची नासधूस करण्यांत आली मी फोन केला लगेच कोतवालींत. आतां लॅारी आलेली अम-ल्यामुळं शांत आहे थोडंसं--"

" तुम्ही जाण्यापूर्वी बॅंकेच्या गार्ड्स्ना सागून ठेवा आपल्या प्रेसकडे लक्ष द्यायला—"

मी त्याना सूचना केली आणि म्हटले, " आपण उद्या अंक काढायचा ठरवलाय खरा पण रात्रीं लोक कामावर येतील कीं नाहीं याबद्दल शका वाटते मला— "

" नाहीं आले, तर राह्यल. पण मघाशी कबूल करून गेले आहेत आपले फोरमन– "

" ठीक आहे. पण संध्याकाळीं सभा आहे विद्यार्थि कॉंग्रेसतर्फे त्यानंतर काय परिस्थिति उत्पन्न होईल सागता येत नाही—"

*

दुपारीं निजून उठल्यावर मी चहा पिण्यासाठीं खालीं येतो, तो मधु, भास्कर, प्रभाकर आणि मधु माझी वाट पाहात बसलेले होते

शाताबाईनें लगेच चहा आणला तो घेत असताना मी विचारलें, " आज काहीं विशेष बातमी ? "

" बातमी फार वाईट आहे. विशेषतः तुमच्याबद्दल—"

" मी तर इथ बसून चहा पितोय तुमच्याबरोबर. मग माझ्याबद्दल तुम्ही वाईट काय सागणार आहात मला ?—"

" आता चहा पीत असाल, पण रात्रीं काय होईल तें सागता येणार नाहीं—"

" पण काहीं अदाज ?– "

" अंदाज एवढाच कीं, रात्रीं कदाचित् घर जाळलं जाईल—"

" आम्ही निजलेलों असताना ? बाकी कल्पना छान आहे ज्या स्वत च्या घरात दहा वर्षे आनंदानं काढलीं त्याचीच अखेर चिता व्हावी, हा योग काहीं कमी भाग्याचा नाहीं—"

मी हंसून म्हटले पण शाताबाईला स्वस्थ बसवलें नाहीं तिनें विचारले, " आमचं घर काय म्हणून जाळणार ? ' तरुण भारता ' वर कॉंग्रेस-वाल्याचा राग असावा व या संधीचा फायदा घेऊन त्याच्यावर सूड उगवण्याचं त्यानीं मनात आणावं, हें समजूं शकतें मी. पण आमच घर म्हणजे काहीं ' तरुण भारत ' कचेरी नव्हे तें सूडबुद्धीनं जाळायला— "

" इतका फरक लोक करीत नाहींत, बाई ! ' तरुण भारत ' आणि माडखोलकर एकच समजतात ते— "

" आणि ती त्याची समजूत चूक नाहीं मुळींच. मला या सगळया कल्पनाचा आणि कृत्याचा अर्थ समजूं शकतो—"

" तुम्ही म्हणता तेंच बरोबर आहे, भाऊसाहेब. 'तरुण भारत' हा कॉंग्रेस-विरोधी आणि गाधीविरोधी पेपर आहे, म्हणून तो पेपर आणि त्याचा संपादक याचा नाश केला पाहिजे, असा प्रचार आज उघड उघड चालू आहे— "

" पण आम्ही कॉंग्रेसविरोधी नाहीं गेलीं सत्तावीस वर्षे प्रत्येक निवडणुकींत आम्ही दोघं निष्ठेनं कॉंग्रेसला मतं देत आलों आहोत याना कॉंग्रेसचें धोरण काहीं बाबतींत मान्य नाहीं आणि गाधीवादहि मान्य नाही पण कॉंग्रेसच्या धोरणातील दोष दाखविणें, त्या धोरणात बदल घडवून आणण्याच्या दृष्टीनें त्यावर टीका करणें म्हणजे काही कॉंग्रेसविरोध नव्हे हे कोणत्याहि कॉंग्रेसविरोधी किंवा अन्य पक्षाचे सभासद कधीं झाले नाहींत १९३६ पर्यंत कॉंग्रेसचेच सभासद होते, १९३० च्या चळवळींत तुरुंगातहि जाऊन आले कम्युनिस्ट पक्षाकडे याचा कल आहे हे खरे पण, १९४२ च्या चळवळींत त्या पक्षानें कॉंग्रेसच्या बाबतींत ज्या प्रतिकूल धोरणाचा अवलंब केला, त्यावरहि यानीं कडक टीका केलेली आहे— "

" हें जें तुम्ही सगळ सागता आहात ना बाई, त्याच्याशीं आज चिडलेल्या लोकाना काहीं कर्तव्य नाहीं. ' तरुण भारत ' हें कॉंग्रेसविरोधी पत्र आहे असं सारख ते ऐकत आलेले आहेत. त्यातच गोडसे तुमच्या घरीं जेवला आणि यानीं त्याला स्टेशनवर पोंचवला, अशी दुष्ट कंडी काहीं कॉंग्रेस पदाधिकाऱ्याकडून मुद्दाम फैलावली जात आहे —"

" तें धादात खोटं आहे. मी या घटकेपर्यंत गोडसे काळा कीं गोरा आहे, हें पाहिलेल नाही पण कॉंग्रेसविरोध म्हणजे काय ? कॉंग्रेसच्या धोरणावर किंवा गाधीवादावर टीका करणें म्हणजे काय कॉंग्रेसविरोध होतो ? —"

" हो. तुमता कॉंग्रेसविरोध नव्हे तर कॉंग्रेसद्रोह ! नागपुरातले कांहीं कॉंग्रेसवाले आणि त्यांचीं पत्रें मला आणि ' तरुण भारता'ला जों कॉंग्रेस-द्रोही म्हणून लेखतात, तीं कॉंग्रेसचें धोरण आणि गाधीवाद यांच्यावर जी

काहीं बाबतींत मी टीका करतों, त्या टीकेमुळें ! पण मला या निंदेचं दु ख नाहीं गेलीं चोवीस वर्षे कॉंग्रेस किंवा गाधीवाद याच्या टीकाकाराची जी भूमिका मी जाणूनबुजून घेतलेली आहे, ती कॉंग्रेसविषयींचा निष्ठेमुळें, ती एकच संस्था देशाचें नेतृत्व करूं शकते, या जाणिवेमुळेंच होय ! गाधीवाद मला मान्य नाहीं, तोही समाजवाद मला मान्य आहे म्हणून, व गाधीजींच्या हातीं जोंपर्यंत कॉंग्रेसचीं सूत्रें आहेत, तोंपर्यंत कॉंग्रेस गाधीवादी राहील, समाजवादी होऊं शकणार नाहीं, अशी बालंबाल खात्री झालेली असल्यामुळेंच गाधीवादाला विरोध करण्याची भूमिका मला घ्यावी लागली मी केळकराचा राजकीय अनुयायी कधीं नव्हतो, प्रतिसहकारवादी नव्हतों किंवा महासभावादीहि नव्हतों कॉंग्रेसच्या धोरणातील किंवा गाधीवादातील जो भाग मला ज्या वेळीं ग्राह्य वाटला, त्या वेळी त्याचाहि पुरस्कार मी उत्साहाने केलेला आहे पण तत्त्वत आणि मूलतः गाधीवाद मला मान्य नसल्यामुळेच गेलीं चोवीस वर्षे त्याच्यावर टीका करणें मला भाग पडत आलें आहे त्या टीकेचें प्रायश्चित्त जर मला माझा स्वत चा किंवा आमच्या घराचा नाश होऊन भोगावें लागणार असेल, तर त्यालाहि माझ्या मनाची तयारी आहे चोवीस वर्षांपूर्वी पूर्ण विचारातीं जाणूनबुजून लोकप्रिय पक्षाविरुद्ध सतत उभें राहून प्रचार करण्याची जी भूमिका मी पत्करली, तिच्याबद्दल जर आजचा तात्कालिक, अविवेकी, दुष्टाव्यानें डिंवचलेला लोकक्षोभ माझा नाश करणार असेल, तर तो नाश मला आनंदानें सहन केला पाहिजे--"

"पण भाऊसाहेब, तुम्हाला जर गांधीवाद मान्य नाहीं आणि समाजवाद मान्य आहे, तर तुम्ही सोशॅलिस्ट किंवा कम्युनिस्ट पक्षाचे सभासद का झला नाहींत ? आज तें लेबल तुम्हाला वाचवायला उपयोगी पडलं असतं--"

"तूं लहान मुलासारख बोलतो आहेस खरोखरी ! मी तत्त्वत समाजवादी, खर बोलायचं म्हणजे मार्क्सवादी, असलों, तरी माझी मनोवृत्ति आध्यात्मिक आहे कम्युनिझममधील राजकीय आणि आर्थिक तत्वज्ञान, मानवेतिहासाची कम्युनिस्ट तत्वज्ञान्यानीं लावलेली संगति आणि सामाजिक पुनर्घटनेचा त्याचा कार्यक्रम हें सगळं मला बव्हंशीं मान्य आहे. पण ते अध्यात्म मानीत नाहींत, मी मानतो. कदाचित् ज्या वैदिक पंडित परंपरेच्या घराण्यात माझा जन्म

झाला, त्याच्या संस्काराचे अवशेष असतील हे ! पण मी स्वभावतः अध्यात्म-वादी आहे आणि त्यामुळें कम्युनिस्ट पक्षात मला स्थान नाहीं शिवाय, रशि-याच्या तंत्रानं चालण्याचं कम्युनिस्ट पक्षाच जें धोरण आहे, तेंहि हिंदुस्थानाच्या हितसंबंधाच्या दृष्टीनं अनिष्ट वाटतं मला रशियानें संक्रमणकालापुरती म्हणून पत्करलेली वर्गीय हुकूमशाहीहि मला मान्य नाहीं मानवी व्यक्तित्त्वाच्या आणि स्वतंत्रप्रज्ञतेच्या विकासाला ती हुकूमशाही मारक आहे अशी माझी खात्री झाली आहे रशियातील राज्यनीतीचे अरेरावी स्वरूप पाहून विशेषत, जनतेची बुद्धि जागृत ठेवण्याची जबाबदारी ज्यानीं आपल्या शिरावर घेतली आहे, तीं वृत्तपत्रें आणि वृत्तपत्रकार यानी कोणत्याहि पक्षाच्या किंवा वर्गाच्या अशा प्रकारच्या हुकूमशाहीला मान तुकवणं म्हणजे विचारस्वातंत्र्य आणि मुद्रणस्वातंत्र्य याचा बळी देणं आहे असंच मी समजतों. कोणत्याहि पक्षात सामील व्हायच म्हणजे त्याची शिस्त, तात्विक आणि व्यावहारिक दोन्हीहि प्रकारची शिस्त, पाळावी लागते ती पाळावयाला अनुकूल अशी माझी मनोवृत्ति नाहीं, व वृत्तपत्रकार या नात्यानंही ती शिस्त पाळण हें मला, विचारस्वातंत्र्याच्या दृष्टीनें, घातुक वाटतें. म्हणून, पत्रकार हा कोणत्याहि पक्षाचा सभासद असता कामा नये, अशी माझी भावना झालेली आहे काँग्रेसच सदस्यत्वहि खरोखरी याच कारणामुळ मी सोडल. १९३४ च्या निवडणुकीच्या वेळीं माझ्या अस अनुभवाला आलं कीं, काँग्रेसवाल्याची सुद्धा एक जात बनू पाहात आहे आणि ती राजकीय जात हिंदुस्थानातील धार्मिक जातींप्रमाणेच अत्यत कर्मठ, अत्यंत अनुदार, अत्यंत दांभिक होऊं घातली आहे. गांधीवादानं त्या राजकीय जातीच्या मागें लावलेलं कर्मकांड बुद्धिग्राह्य नाहीं आणि प्रामाणिकपणानें आचरण्यासारखंहि नाही म्हणून मी त्या जातींतून बाहेर पडून स्वेच्छेनें बहिष्कृत होण्याचा धोका पत्करला-- "

" मला वाटत, याला तुमचा महाराष्ट्राविषयींचा अभिमान, 'महाराष्ट्रीयत्वा-विषयींचा अहंकार ' कारण झाला असावा--"

" असेलहि कदाचित् आपल्या सुप्त, अंतर्मनाच्या व्यापाराबद्दल कोणी ग्वाही द्यावी ? सगळ्या भरतखंडांत महाराष्ट्र हें बुद्धियोगी व म्हणून स्वतंत्रप्रज्ञ राष्ट्रक आहे अशी माझी श्रद्धा असून, त्याची प्रकृति, संस्कृति आणि नियति याच्यावर माझी अनन्य निष्ठा आहे. हिंदुस्थानाच्या इतिहासात त्यानें पूर्वी विशेष

कार्य केलेलें आहे आणि त्याला पुढेंहि विशेष कार्य करावयाचें आहे, अशी माझी भावना आहे या श्रद्धेला, निष्ठेला आणि भावनेला जर ' महाराष्ट्रीयत्वाविषयींचा अहकार ' असं नाव तुला द्यायच असेल, तर त्याला माझी ना नाहीं--"

" पण हा अहकार चागला आहे का ? "

" जोंपर्यंतें हा अहकार आक्रमक स्वरूप धारण करीत नाहीं, तोंपर्यंत तो चागलाच म्हटला पाहिजे कारण तो अहंकार म्हणजेच खरोखरी त्या त्या राष्ट्रकाची अस्मिता, त्या त्या राष्ट्रकाला असलेली आपल्या पृथगात्मतेची जाणीव, त्या त्या राष्ट्रकाचा आत्मप्रत्यय ! आणि हा राष्ट्रीय अहकार नाहीं कोणाला ? मी तर केवळ एक पत्रकार, मर्यादित क्षेत्रात काम करणारा मर्यादित शक्तीचा माणूस पण अरविंद घोष आणि गाधीजी याच्यासारखे योगी आणि महात्मे हे तरी या अहंकारापासून अलिप्त आहेत काय ? गाधीजींचा अहिंसाधर्म हा गुजरातमधील जैन आणि वैष्णव संस्काराच्या त्याच्यावर झालेल्या प्रभावाचा परिपाक आहे किंवा अरविंदाचा भक्तियोग ही बंगालमधील चैतन्यदेवाच्या सप्रदायाची प्रक्रिया आहे असें म्हटल्यास त्यात कोणती चूक होईल ? बंगाल हिंदुस्थानाला आत्मोन्नतीचा मार्ग दाखवील असं जेव्हा अरविंद घोष म्हणतात किंवा गुजरातनें अहिंसेचा आदर्श हिंदुस्थानापुढें ठेवला पाहिजे असा आदेश जेव्हा गाधीजी गुजराती जनतेला देतात, तेव्हा त्याच्या त्या उद्गारातून प्रकट होणाऱ्या प्रादेशिक अहंकाराला तूं कोणतें नाव देशील ? त्या बड्याचा तो ' अहंकार ' जर योग्य असेल, तर माझ्यासारख्या छोट्याच्या ' अहंकारा 'ला तूं का नावं ठेवावीस ? गाधीजींचं महागुजरातचं स्वप्न आणि आमचं संयुक्त महाराष्ट्राचं स्वप्न यात खरोखरी काय फरक आहे ? अगदीं स्वतःपुरतंच बोलायचं, तर संयुक्त महाराष्ट्राच्या घोषणेच्या मागं तो ' अहंकार ' आहे अस म्हणायला मला यत्किंचित्‌हि शका किंवा सकोच वाटत नाहीं. पण हा ' अहंकार ' असल्याशिवाय कोणतीहि जाती, कोणताहि समाज किंवा कोणतंहि राष्ट्र जगूं शकत नाहीं आणि वाढूंहि शकत नाहीं हा ' अहंकार ' म्हणजेच खरोखरी जीवन ! कारण आत्माविष्काराची सारी प्रेरणा आणि स्फूर्ति या अहंकारातच असते. फक्त तो आक्रमक आणि अपहारक नसावा म्हणजे झालं. महाराष्ट्राच्या साऱ्या भूमीवर मराठी जनतेची सार्वभौम सत्ता स्थापन

व्हावी, असं म्हणण्यात कोणती चूक, कोणता दोष आहे ? गांधीजींच्या महा-गुजरातच्या स्वप्नात जर ‘ प्रादेशिक जातीयता ’ (Territorial Communalism) आणि ‘ आक्रमक प्रांतीयता ’ (Aggressive Provincialism) नसेल, तर ती आमच्या संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्वप्नात का दिसावी ?—”

“ दिसते याला कारण आहे आणि तें कारण म्हणजे महाराष्ट्राचा गेल्या तीनशे वर्षांचा इतिहास ! तुम्हाला आठवत का ? तुम्ही बेळगावला संयुक्त महाराष्ट्राची घोषणा केल्यानंतर श्री अच्युतराव पटवर्धन यानीं नगरला जें भाषण महाराष्ट्र एकीकरणाच्या प्रश्नासबंधी केल, त्यात या तुमच्या चळवळीला मुलूखगिरीच स्वरूप येता कामा नये, असा इषारा त्यानीं दिला होता—”

“ हो मला चागला आठवतो त्याचा तो इषारा ! स्वत.कडे साऱ्या राजकीय औदार्याचा, दूरदर्शित्वाचा, पुरोगामितेचा आणि शहाणपणाचा मक्ता घेऊन ही जी कोपरखळी अच्युतरावजींनीं उगाचच आम्हाला दिली होती, ती मी विसरलेलों नाहीं अद्याप ! त्याना त्याच वेळीं चागलं झणझणीत उत्तर द्याव असं मनात आलं होत माझ्या पण ‘ सर्वेषामविरोधेन ’ या धोरणाचं जें बंधन शंकररावानीं आमच्या चळवळीला घातलेलं आहे, त्याच्या जाणिवेमुळें गप्प बसलों मी जगात कोणीहि कोणावर कोणत्याहि प्रकारच आक्रमण करण्याचा काळ आता उरलेला नाहीं, हे न समजण्याइतके का आम्ही नादान आहोंत ? मराठ्याचा गेल्या तीन शतकाचा इतिहास मुलूखगिरीचा आहे हें खरें पण तसा इतिहास नाहीं कोणत्या पराक्रमी राष्ट्राचा किंवा जातीचा ? अरब, तुर्क, अफगाण आणि मोंगल किंवा पोर्तुगीज, फ्रेंच, डच आणि इंग्रज हे एकामागून एक जे हिंदुस्थानात आले, ते काय त्याचा उद्धार करण्यासाठीं ? मराठ्यानीं हिंदुस्थानात जी मुलूखगिरी केली, तिच्यामागें काहीं हक्काची न्याय्य भावना तरी होती, काहीं हेतूच उदात्त राजकारण तरी होतं. सारं भरतखंड ही आमची धर्मभूमि आहे आणि त्या आमच्या पुण्यभूमीला विधर्मीय विजेत्याच्या तावडींतून सोडवण हें आमचं कर्तव्य आहे या भावनेंतून उत्स्फूर्त झालेल मराठ्याचं राजकारण कुठें आणि अरब, मोगल, पोर्तुगीज, फ्रेंच किंवा इंग्रज याचं निव्वळ साम्राजशाही रक्तपिपासु राजकारण कुठें ! सारें भरतखंड पारतंत्र्यांतून

मुक्त करून स्वतःच्या मध्यवर्ती सत्तेखालीं आणण्याचा मराठ्याचा प्रयत्न जर यशस्वी झाला असता, तर त्या प्रयत्नाची परिणति, कालाच्या प्रभावानें, पुढें भारतीय संघराज्याच्या स्थापनेंत झाली नसती कशावरून ? निखालस परकीय, विजिगीषु, रक्तशोषक अशा ब्रिटिश साम्राज्यसत्तेंतून भारतीय संघराज्य पैदा झाल्याचा आपल्या डोळ्यासमोर घडलेला चमत्कार लक्षांत घेतला असता, मराठी साम्राज्याचें रूपांतर, इतिहासाच्या अनिवार्य क्रमानें, भारतीय संघराज्य त झालें असतें, अशी कल्पना करावयाला काय हरकत आहे ? किंबहुना, मराठशाहीला आलेलें मराठी संघराज्याच्या स्वरूपाचें स्वाभाविक पर्यवसान शेवटी हिंदी संघ-राज्यात होणें, हेंच क्रमप्राप्त ठरतें दुर्दैवानें मराठ्याची मुलूखगिरी ही अपेशी म्हणून निंद्य ठरली आणि इंग्रजाची मुलूखगिरी ही यशस्वी म्हणून स्तुत्य ठरली, एवढाच फरक ! अशोक, अकबर किंवा इंग्रज यांचे हिंदुस्थानात एकछत्री साम्राज्य स्थापण्याचं राजकारण तेवढें प्रशस्त आणि मराठ्याची मुलूखगिरी मात्र अनुचित असें ब्रिटिश इतिहासकारानीं प्रतिपादन करीत रहावें, याचें मला नवल वाटत नाहीं. कारण त्याचें इतिहासाचे संशोधन, विवरण आणि लेखन हा सुद्धा त्यांच्या साम्राज्यनीतीचा म्हणा किंवा भेदनीतीचा म्हणा एक तात्विक भाग, एक सांस्कृतिक घटक आहे. पण त्या इतिहासकाराची री ओढून आम्ही आपल्या इतिहासाचा विपर्यास, उपक्रमांचा उपहास आणि समाजाचा तेजोभंग करण्यांत कोणती बौद्धिक बहादुरी आहे हें मात्र मला समजत नाहीं--"

" त्या बहादुरीच्या मागें समाजवादी पक्षाचें भाषावार प्रांतरचनेविषयींच्या विरोधाचे राजकारण आहे डॉ. राममनोहर लोहिया यानीं इथं विद्यार्थ्यांपुढें दिलेल्या व्याख्यानात भाषावार प्रांतरचना ही राष्ट्रीयत्वाला मारक आहे असें सांगितलं होतं-- "

" आणि समाजवाद मारक नाहीं का ? कोणतंहि आंतरराष्ट्रीय आर्थिक तत्त्वज्ञान हें राष्ट्रीयत्वाला मारकच असत. पण, डॉ. लोहिया यांच्यासारख्या काहीं सोशॅलिस्टाचा जो भाषावार प्रांतरचनेला विरोध आहे, त्याच्या बुडाशीं त्याची सुप्त भांडवलशाही वृत्ति आहे, याबद्दल मला मुळींच शंका नाहीं राममनोहर लोहिया, अशोक मेहता किंवा पुरुषोत्तमदास त्रिकमदास यांना भाषावार प्रांत-रचना नको, कारण त्यांना मुंबई शहर महाराष्ट्रात अंतर्भूत व्हावयाला नको ! पण

१९३५ सालीं सिंध, सीमा आणि ओरिसा हे नवे भाषावार प्रांत जेव्हा निर्माण झाले, तेव्हा या सोशॅलिस्ट नेत्यांचा भाषावार प्रांतरचनेविषयींचा हा विरोध कुठें लपला होता ? त्या विरोधाची वाघनखें नेमकीं आज महाराष्ट्र एकीकरणाच्या प्रश्नावर बोलतांना बाहेर पडावींत, या विसंगत तर्कदुष्ट राजकारणाचा अर्थ न कळण्याइतके कांहीं आम्ही दुधखुळे नाहीं ! महाराष्ट्र एकीकरणाला त्यांचा विरोध मुंबई शहरामुळें आणि मुंबई शहरासाठीं आहे. मुंबईसंबंधींचा आग्रह संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेनें सोडल्याबरोबर कॉंग्रेसश्रेष्ठी जसे संयुक्त महाराष्ट्र अस्तित्वात आणावयाला तांबडतोब तयार होतील, तसेच हे सोशॅलिस्ट श्रेष्ठीही तयार होतील ! दोघांची जात, वृत्ति, धोरण आणि तंत्र हीं एकच आहेत ! ! – ”

“ मला असं वाटतं कीं, सिंध, सीमा आणि ओरिसा यांच्याबरोबर १९३५ सालींच जर साऱ्या हिंदी प्रांतांची भाषावर पुनर्घटना करण्यात आली असती, तर पाकिस्तानच्या मागणीला इतका जोर बहुधा चढला नसता— ”

“ थोडंसं तथ्य आहे तुझ्या या म्हणण्यात. बंगाल आणि पंजाब यांचा अपवाद जर सोडला, तर हिंदुस्थानातील प्रांतिक भाषा आणि प्रांतिक समाज यांच्यात पूर्ण सात्म्य असल्याचें आढळून येईल बंगालमध्यें हिंदु आणि मुसलमान या दोन्ही समाजांना वंग भाषा आणि वंगीय संस्कृति ही सारखीच प्रिय आहे, व दोन्हीही समाजांनीं सारखाच हातभार त्यांच्या अभिवृद्धीला लावलेला आहे. श्री. शरद् बोस आणि श्री. सुऱ्हावर्दी यांच्यासारख्या बंगालच्या कांहीं पुढाऱ्यांना पश्चिम आणि पूर्व बंगाल हे कालांतरानें पुन्हा एकजीव होतील अशी जी आशा वाटते, ती या सात्म्याच्या जाणिवेमुळेंच उलट, पंजाबात पंजाबी ही मुसलमानांची आणि गुरुमुखी ही शीखांची अशा दोन भिन्न भाषा प्रचारात असल्यामुळें, पंजाब हा एकसांस्कृतिक प्रांत समजला जात असताहि, त्या प्रांतात तीव्र द्वैत असल्याचें दृष्टीस पडतें. पूर्व पंजाब हा शीख प्रांत किंबहुना ‘ शीखांची मातृभूमि ’ (Shikh Homeland) समजली गेली पाहिजे व त्या दृष्टीनें त्याच्या राज्यकारभाराची रचना झाली पाहिजे, असा जो कांहीं शीख धुरीणांचा आग्रह आज आहे, त्याच्या मुळाशीं हीच द्वैताची भावना आहे १९३५ सालीं या साऱ्या भाषिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक आकांक्षा लक्षात घेऊन जर सगळ्या हिंदी प्रांतांची पुनर्घटना करण्यांत

आली असती, बंगाल आणि पंजाब याची जर त्याच वेळी धर्मवार आणि भाषावर विभागणी करण्यात आली असती, तर त्या त्या धार्मिक समाजाच्या आपल्या वैशिष्ट्याच्या परिपोषाविषयींच्या न्याय्य आकाक्षा तृप्त होण्याला अवसर मिळून, पाकिस्तानचें अरिष्ट बहुधा टळलें असतें पण, प्रागतिक ठेच लागल्याशिवाय शहाणपण सुचावयाचें नाहीं आणि शिकावयाचेहि नाहीं असा आमच्या श्रेष्ठींचा मुळी शिरस्ताच आहे, त्याला काय करणार ? भाषावार प्रातरचनेच्या चळवळींत कोणत्याहि प्रकारची आक्रमक किंवा फुटीर वृत्ति नाही, तर हिंदुस्थानातील एकभाषी आणि एकसांस्कृतिक लोकसमाजाची आत्माविष्काराची ती स्वाभाविक आकाक्षा आहे म्हणून स्वतःला लोकशाहीचे पुरस्कर्ते म्हणविणाऱ्या समाजवाद्यानी तरी भाषावार प्रातरचनेला विरोध करता काम नये--"

— — —

सायंकाळी ६ च्या सुमाराम ' नरकेसरी ' प्रेसची कंपॉझिटर मंडळी रात्रीच्या कामाच्या व्यवस्थेसबंधीं बोलावयाला आली नेहमींप्रमाणें रात्रीं ८ वा सर्वांनीं कामावर यावें आणि दोन पानाचा अंक काढावा, असें आम्हीं सहविचारानें ठरविलें त्यानतर उठताना आमचे फोरमन श्री. सीतारामजी भाकरे म्हणाले—

" आपल्या जिवाला धोका आहे अस ऐकलं आज—"

" हो. माझ्याहि कानावर आलय पण त्याला काय करणार ? जे होईल तें मुकाट्यान सोसलं पाहिजे—"

" पण आपला पेपर तर कोणत्याच पक्षाचा नाहीं. कॉंग्रेसचा नाही, तसा हिंदु सभेचाहि नाहीं. मग आपल्याला धोका का असावा ? "

आमचे दुय्यम फोरमन श्री. अडकूजी बोरकर यानीं विचारलें.

त्यावर श्री पंढरीनाथ वाघमारे यानीं परस्पर उत्तर दिलें, " कारण गावात भलभलत्या कंड्या पिकविण्यात आल्या आहेत भाऊसाहेबाविषयीं. तो गोडसे याच्याकडे जेवून गेला, यानीं त्याला स्टेशनावर पोंचवलं, अस कॉंग्रेसची चागलीं जबाबदार माणस सागत सुटलीं आहेत. त्यामुळं खवळून गेले आहेत लोक त्याना थोडंच कळतंय खरं खोटं ?—"

" पण खऱ्याखोट्याचा विचार करायला आज डोकं ताळ्यावर आहे कुणाचं ? गोडसे जर खरोखरीच माझ्याकडे आले असते, तर माझ्या रिवाजाप्रमाणें मी त्याना ऑफिसात आणलं असतं आपल्या न् तुम्हाला सर्वाना ती गोष्ट कळली असती पण इतकी खऱ्याखोट्याची शहानिशा करून घ्यायला आज कोण तयार आहे ? लोक अतिशय चिडलेले आहेत न् आपली ती चीड त्याना कोणा ना कोणावर तरी राग काढून शात करून घ्यायची आहे—"

" पण तुम्हीं ऑफिसांत नाहीं आलात तरी चालेल, भाऊसाहेब तुम्हीं घरून कॉपी पाठवा, आम्हीं प्रुफं घरीं पाठवूं--"

' पण, तुम्हीं सगळे छापखान्यात येणार आहात, तर मग मी तरी घरीं कशाला राहूं ? मी जेवल्याबरोबर येतों. मला खरोखरीच वाटत नाहीं आपल्याला काही धोका आहे असं—"

कामगार परत जातात न जातात, तोंच केशव आला. मी त्याला विचारले, " मी मजकूर डिक्टेट करतो, तो घेतोस का तू ?--"

तो लगेच लिहावयाला बसला मी ताज्या तारातला महत्त्वाचा भाग प्रथम सागितला, व नंतर आर्टिकल डिक्टेट केलें

लिहिणें संपल्यावर तो मला म्हणाला " आज लोक फार चिडलेले आहेत न् ब्राह्मणासंबंधीं वाटेल तें बोलताहेत—"

" हो. मी कालपासून ऐकतोय हें सारखं. पण आता तुकडोजीमहाराजाच भाषण आहे चिटणीस पार्कमध्यें. मला वाटत, ते लोकाना समजुतीच्या गोष्टी सांगतील आणि त्याचा परिणाम इष्ट होईल. त्यानीं मनात आणलं, तर लोकाना आवरण त्याना अशक्य नाहीं शनिवारीं संध्याकाळपर्यंत नागपूर पुष्कळच शात होतं पण पुण्याला आणि कोल्हापूरला झालेल्या दंगलीच्या बातम्या रेडिओवर आल्यापासून वातावरण झपाट्यानं बिघडत चाललय—"

" पण गोडश्याच्या कृत्याचा संबंध सबंध ब्राम्हण जातीशीं किंवा एकंदर महाराष्ट्राशीं लावणं अन्यायाचं नाहीं का ?— "

" तुझा मुद्दा अगदीं बरोबर आहे पण, त्याहिपेक्षा मला दुःख आणि भय वाटतंय तें या गोष्टींचं की, गेली सत्तावीस वर्षें महाराष्ट्रातील लेखकानीं, वृत्तपत्रानीं आणि निरनिराळ्या वृत्तींच्या बुद्धिवादी वर्गानीं गाधीवादाला

आणि गांधीजींच्या धोरणाला जो विरोध केला, त्या बौद्धिक, तत्त्वनिष्ठ, व्यक्ति-निरपेक्ष विरोधाशी या खुनाचा संबंध जोडला जाईल व त्याचं खापर महाराष्ट्रातील बुद्धिवादी वर्गाच्या आणि वृत्तपत्राच्या माथ्यावर फोडलं जाईल—"

"पण गांधीजींच्या तत्वज्ञानाला आणि कार्यक्रमाला काय फक्त महाराष्ट्रातच विरोध झाला? महाराष्ट्राप्रमाणेंच बंगाल आणि पंजाब हेहि गांधीजींशीं कधींच समरस होऊं शकले नाहींत बंगालमधील कॉंग्रेस पक्षात जी दुही माजली आणि ज्या दुहीचं पर्यवसान अखेर सुभाषबाबू देशोधडीला लागण्यात झालं, ती दुही गांधीवादासंबंधींच्या तीव्र मतभेदातूनच उद्भवलेली नव्हती का? देशबंधु दास, सुभाषबाबू, फार कशाला डॉ. बिधानचंद्र रॉय हे सगळेच बंगाली नेते गांधीजींच्या धोरणाविरुद्ध निरनिराळ्या वेळीं उठाव करावयाला उभे राहिले आणि त्या साऱ्या यादवीचा परिणाम अखेर सुभाषबाबूंचा नाश होण्यात झाला. जी गोष्ट बंगालची, तीच पंजाबची लाला लजपतराय तर कॉंग्रेसविरुद्ध पक्ष-संघटना करण्यात प्रमुख होते—"

"तू म्हणतोस ते सगळं खरं. पण गांधीजींवर गोळ्या झाडणारा इसम हा आपल्या दुर्दैवानं महाराष्ट्रीय आणि त्यातून ब्राह्मण आहे. तो काहीं बंगाली किंवा पंजाबी नाहीं—"

"तेव्हा या गोष्टीचा फायदा घेऊन गांधीवादाला विरोध करणाऱ्या महाराष्ट्रातील वृत्तपत्राचा आणि बुद्धिवादी वर्गाचा सूड घेतला जाईल या वेळीं असं वाटतं तुम्हाला? गोडश्यानं आपल्या आततायीपणानं ही छान संधि मिळवून दिली आहे खरी गांधीवाद्यांना—"

"वास्तविक गांधीवाद्यांना हें पूर्ण माहित आहे कीं, महाराष्ट्रातले हे सगळे बुद्धिप्रधान आणि बुद्धिवादी वर्ग— मग ते ब्राह्मण असोत, ब्राह्मणेतर असोत वा अस्पृश्य असोत, नेमस्त असोत, महासभावादी असोत वा प्रतिसहयोगी असोत, कम्युनिस्ट असोत, रॅडिकल असोत वा सोशॅलिस्ट असोत—एकजात गांधीवादाच्या विरुद्ध होते, आजहि आहेत गांधीवादाला एकट्या महाराष्ट्र ब्राह्मणानीं विरोध केला असे म्हणणें केवळ मूर्खपणाचें आणि खोटेपणाचेंच नव्हे तर दुष्टपणाचेंहि आहे केळकर, मुंजे, सावरकर, भोपटकर, वगैरे ब्राह्मणाप्रमाणेंच जयकर, लठ्ठे, जाधव, रामराव देशमुख, पंजाबराव देश-

मुख वगैरे ब्राह्मणेतरानींहि गाधीजींच्या तत्त्वज्ञानाला आणि राजकारणाला निकरानें विरोध केलेला नाहीं काय ? १९३० सालापर्यंत महाराष्ट्रातील ब्राह्मणेतर पक्ष कॉंग्रेसच्या विरुद्ध होता, व १९३६ सालापर्यंत त्या पक्षाच्या म्होरक्यानीं कॉंग्रेसच्या विरुद्ध निवडणुकी लढविण्याचाहि प्रयत्न केला १९३६ सालीं जेव्हां त्याना दिसून आलें कीं, राज्यसत्तेचें केंद्र ब्रिटिश सरकारच्या मुठींतून निघून कॉंग्रेसच्या हातीं आता नक्की जाणार तेव्हा कॉंग्रेसला 'भटजी-शेटजीची कॉंग्रेस' म्हणून निंदणारे हे संधिसाधु खादीचे कपडे चढवून भराभर कॉंग्रेसमध्यें शिरले! ब्राह्मणेतराचा हा प्रकार अस्पृश्याविषयीं तर विचारायलाच नको डॉ अंबेडकर याच्यासारखा गाधी आणि गाधीवाद याचा शत्रु उभ्या हिंदुस्थानात दुसरा झालाच नाहीं गाधीजी आणि कॉंग्रेस याना ज्या पद्धतींचा विरोध त्यानीं गेलीं पंचवीस वर्षे केला, त्याला साऱ्या हिंदुस्थानात तोड सापडणें कठीण जाईल. सुभाषबाबू हे गाधीजींचे प्रतिमल्ल खरे पण द्रोणाचार्यांशीं युद्धाला प्रारभ करण्यापूर्वी त्याच्यावर नमनाचे बाण नम्रतेनें सोडणाऱ्या अर्जुनाप्रमाणें ते आमरण महात्माजींशी अत्यंत विनयानें वागत आले पण गाधीजींविषयीं बोलताना किंवा लिहिताना अंबेडकरानीं तशी कोणतीच मर्यादा किंवा मुर्वत कधीं ठेवली नाहीं आज कॉंग्रेसमध्यें जे ब्राह्मणेतर किंवा अस्पृश्य कार्यकर्ते आहेत, त्याना फार तर कॉंग्रेसवादी म्हणता येईल गाधीवादी म्हणणें शक्य नाहीं त्याचें राजकारण सेवेचें आणि साधुतेचें नाहीं, तर सत्तेचें आणि स्पर्धेचें आहे कॉंग्रेसनें समन्वयाच्या गाधीवादी धोरणाऐवजीं बहुजनसमाजाला सत्ता प्राप्त करून देण्यासाठीं वर्ग-विग्रहाच्या क्रातिकारक धोरणाचा अगीकार करावा, नाहीं तर आपलें कार्य संपलें अशी कबुली देऊन आत्मविसर्जन करावें, असा जो प्रचार श्री शंकरराव मोरे याच्यासारखे ब्राम्हणेतरातील कुशाग्र बुद्धीचे आणि कुशल लेखणीचे नेते गेलीं दोन वर्षे करीत आहेत, तो ब्राम्हणेतराच्या या वृत्तीचा निदर्शक आहे. कॉंग्रेसचें राज्य देशात स्थापन झाल्यापासून गाधीवादाला श्री. मोरे याच्या इतका तात्त्विक निष्ठुर विरोध महाराष्ट्रातील दुसऱ्या कोणत्याहि कार्यकर्त्यानें केलेला नसेल गाधीवाद ज्यानीं आत्मसात् केला आहे आणि त्याच्या आचार-प्रचाराला ज्यानीं आपलें आयुष्य वाहिलें आहे, असे त्यागी, सेवारत, चारित्र्यवान्, निष्ठावत गांधीवादी महाराष्ट्रात कोणी असतील, तर ते विनोबाजी,

काकासाहेब कालेलकर, अप्पासाहेब पटवर्धन, भागवत, शंकरराव देव, सानेगुरुजी शंकरराव जावडेकर किंवा आबासाहेब वालावलकर याच्यासारखे ब्राम्हणच होत, ब्राम्हणेतरात हाताच्या बोटावर मोजण्य इतके तरी प्रामाणिक गाधीवादी निघतील कीं नाहीं, याची शंकाच अहे. ब्राम्हणेतर गाधीवादी नाहींत किंबहुना कॉंग्रेसवादीहि नाहींत ते फक्त सत्तावादी आहेत. आणि या त्याच्या सत्तावादित्वाबद्दल मी तरी त्याना मुळींच दोष देणार नाहीं महाराष्ट्रात त्याची प्रचंड बहुसंख्या आहे ज्याची बहुसंख्या, त्याचा देश आणि त्याचेंच राज्य, असा आजच्या लोकशाहीचा दडक आहे तेव्हा या संक्रमणकालात ब्राह्मणेतरानी केवळ सत्तावादी व्हावें, ज्या कोणत्या साधनानी सत्ता हस्तगत करता येईल त्या साधनाचा संधीनुसार अवलंब करावा हें अगदीं स्वाभाविक आहे. असेंच मी समजतों पेशवाईमुळे गेलीं दोनशें वर्षे आपण सत्तेला मुकलों आणि ब्राह्मणाची पोळी महाराष्ट्रात पिकली, असा त्याचा एक समज आहे आजचें त्याचें सत्तावादित्व हें त्या समजातून पैदा झालेलें आहे, व महाराष्ट्रातील संपूर्ण राज्यसत्ता त्याच्या हातीं येईपर्यंत हा सत्तावाद म्हणजेच खरोखरी ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वाद मिटणार नाहीं—"

"पण पेशवाईमुळें आपण सत्तेला मुकलों आणि महाराष्ट्रात ब्राह्मणाची पोळी पिकली हा ब्राह्मणेतराचा समज तरी खरा आहे का ?—"

"या त्याच्या समजुतींतहि तथ्य नाहीं फारसें मराठशाहींत असा एक प्रकार प्रारंभापासून दृष्टीस पडतो कीं, शिवाजीपासून तों शेवटल्या बाजीरावापर्यंत मराठशाहीतलि प्रत्येक राजकर्त्यानें पूर्वीच्या राजवटींतील मुत्सद्दी आणि सेनानी याना मागें सारून आपले स्वतःचे मुत्सद्दी आणि सेनानी निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला शहाजी, शिवाजी, संभाजी, राजाराम आणि शाहू या मराठा किंवा बाळाजी विश्वनाथ, बाजीराव, नानासाहेब, माधवराव आणि नाना फडणीस या ब्राह्मण राज्यकर्त्यांच्या कारकीर्दींत सर्रास हा प्रकार घडलेला दृष्टीस पडतो आपल्या लोभातले आणि विश्वासातले मुत्सद्दी आणि सेनानी निर्माण करतांना यापैकीं कोणत्याहि राजकर्त्यानें जात पाहिली, असें म्हणता येणार नाहीं शाहूनें पेशव्याचें भट घराणें हातीं धरून उदयाला आणलें, तर उलट पेशव्यानीं जाधव, घोरपडे, शिंदे, होळकर, पवार वगैरे ब्राह्मणेतर घराणीं नावारूपाला आणलीं.

जर काहीं पक्षपात कदाचित् झालाच असेल, तर तो उत्तर पशवाईत नाना फडणीसाच्या मुठींत सर्व सत्ता गेल्यावर झाला अर्थात् पेशव्याचे राज्य हे ' ब्राह्मणी राज्य ' होतें किंवा त्या राज्यात मराठ्याना मागें टाकण्याचा प्रय न झाला, असें म्हणावयाला जागा नाहीं सवाई माधवरावाच्या कारकीर्दीत नाना आणि महादजी हे तुल्यबल होते, या गोष्टींचा अर्थच हा कीं, ब्राह्मण आणि मराठा या दोन्ही जाती मराठशाहींत शेवटपर्यंत सारख्याच तोलानें वागत होत्या किंबहुना, मराठशाही बुडाल्यानंतर तिचे अवशेष म्हणून इंदूर, ग्वाल्हेर, बडोदें, कोल्हापूर, धार, फलटण, सांगली, मिरज वगैरे जीं संस्थानें शिल्लक राहिलीं, त्यातहि विस्तार किंवा वैभव या दोन्ही बाबतीत असलेलें मराठा संस्थानाचें आधिक्य लक्षात घेतलें असता, पेशवाईत ब्राह्मणानी मराठ्याना दडपून टाकलें, असें म्हणणे कठीण जाईल. मराठशाहींत काय किंवा पेशवाईत काय, जी धुरस-सत्ता आणि नेतृत्व याच्यासाठीं जी स्पर्धा–वेळोवेळीं झाली, तिचें स्वरूप केवळ वैयक्तिक होतें, जातीय नव्हे. धनाजी आणि संताजी, ताराबाई आणि शाहू, सदाशिवराव आणि राघोबादादा, तुकोजी आणि महादजी, बापू आणि नाना याच्यातील हेवेदावे, त्यातून उद्भवलेले अतःकलह आणि त्यामुळें झालेली दौलतीची फाटाफूट हीं सर्वस्वी वैयक्तिक होतीं भोसल्याकडून भटाकडे आणि भटाकडून भानूंकडे असें मध्यवर्ती सत्तेचें जें संक्रमण होत गेलें, त्यालाहि जातीयता कारण नसून व्यक्तींचें गुणाधिक्यच कारण होतें, हें कबूल करावें लागेल. महाराष्ट्रीयाच्या ठिकाणीं राष्ट्रीय, धार्मिक किंवा जातीय अहंकाराची जाणीव एकंदरीत इतकी कमी होती कीं, राजा किंवा सत्ताधारी याचें राष्ट्र, जात किंवा धर्म न पाहता एकदा देशात त्याची हुकमत स्थापन झाल्यावर 'ना विष्णु पृथिवीपति ' या भावनेनें त्यानीं त्याची इमाने इतबारें सेवा केल्याचे दाखले इतिहासात हवे तितके आढळतात मराठेशाहीच्या अत्यंत भरभराटीच्या काळातसुद्धा ब्राह्मण आणि मराठे हे दोघेहि जिथें मोंगल बादशहा किंवा निजाम याची नोकरी बजावित होते, तिथें ब्राह्मणानीं जात्यभिमानानें मराठ्याना दडपले किंवा मराठ्यानीं मत्सरानें ब्राह्मणाचा द्वेष केला, या म्हणण्यात विशेष अर्थ नाहीं. महाराष्ट्रीयाच्या या विशिष्ट स्वभावामुळे निदान मराठशाहींतील राजकारणात तरी जातीय दुरभिमान हे कधींच डोकें वर काढूं शकले नाहींत— "

" मग पेशवाईत ब्राह्मणाची सद्दी झाली आणि मराठे मागें पडले हा प्रवाद कसा पसरला ? जोतिबा फुले, सत्यशोधक समाज आणि ब्राह्मणेतर पक्ष याच्या चळवळीचे सारें मूळ तर या प्रवादात आहे—"

" हो पण म्हणून काही तो प्रवाद ऐतिहासिक सत्य आहे असें म्हणता येणार नाही. गोरे इतिहासकार आणि गोरे खिस्ती मिशनरी यानी मराठ्याच्या इतिहासावर आणि हिंदु धर्मशास्त्रावर जी दुष्ट मल्लिनाथी केली, तिच्यातून हा प्रवाद किंबहुना महाराष्ट्रातील ब्राह्मण ब्राह्मणेतर वाद उद्भवला. जोतिबाचें लिहिणे कितीहि तळमळीचें असलें, तरी पुराणातील कथा आणि इतिहासातील प्रसंग याचा जो हास्यास्पद अन्वयार्थ त्यानीं आपल्या लिखाणातून लावलेला आहे, त्याची स्फूर्ति त्याना खिस्ती मिशनरी आणि गोरे इतिहासकार याच्यापासून मिळाली होती, हे स्पष्ट दिसतें त्याचें कोणतेंहि विधान संशोधनाच्या कसोटीला टिकणारें नाही पेशवाईच्या उत्तरकालात ग्रामण्ये झालीं, काहीं जातींना हलकें ठरविण्याचा प्रयत्न झाला, जातिबंधनें एकंदरींत कडक करण्यात आलीं, या गोष्टी खऱ्या पण, त्या जातीय छळाच्या मागे तत्कालीन धार्मिक समजुती आणि रूढि होत्या व सत्ताधारी ब्राह्मण आणि मराठे हे दोघेहि त्या छळात सामील होते, हें विसरून चालणार नाहीं त्या छळाचा संबंध राजकारणाशीं जोडणें आणि त्यातून राजकीय अर्थ काढणें हा शुद्ध वस्तुविपर्यास होय. ब्रिटिश राज्यकर्ते, इतिहासकार आणि मिशनरी यानी सतत दीडशे वर्षे विशिष्ट प्रचार करून जें धार्मिक आणि जातीय विद्वेषाचें विषारी वातावरण देशात निर्माण केलें, त्यामुळें दूषित झालेल्या मनानें मराठशाहीच्या इतिहासाकडे पहाणें आणि त्यातील घटनाचों उपपत्ति लावणें अगदीं अयोग्य आहे. मराठ्याच्या इतिहासात राष्ट्रीयता आणि जातीयता या दोन्हीहि भावनाचा जोर विशेष दिसून येत नाहीं श्रीशिवाजीमहाराजानीं महाराष्ट्रात धर्म-राष्ट्रीय (Religio-national) भावना निर्माण करून त्या संमिश्र भावनेच्या जोरावर ' मराठा राष्ट्र' स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला; व 'मराठा तितुका मेळवावा। महाराष्ट्र धर्म वाढवावा' अशी घोषणा करून श्रीसमर्थ रामदासानीं त्याच्या या राष्ट्रनिर्मितीच्या विशाल, अभिनव उपक्रमाला अध्यात्मिक भूमिकेची जोड दिली. पण,शिवाजीच्या मृत्युनंतर या उज्ज्वल भावनेचा लोप होत जाऊन उत्तर पेशवाईत तिचा अगदीं

अस्त होऊन गेला. तो इतका कीं, ब्राह्मण आणि मराठा या दोघाहि सत्ताधारी जातींच्या ठिकाणी राष्ट्रीय वैशिष्ट्याचा अहंकार तर राहोच पण जाणीवहि शिल्लक उरली नाही त्यामुळें, ज्या महाराष्ट्र ब्राह्मणाच्या हातून हिंदुस्थानाची सार्वभौम सत्ता ब्रिटिशानीं हिसकावून घेतली असें म्हटलें जातें, ते महाराष्ट्र ब्राह्मणच आपल्याला पदच्युत करणाऱ्या ब्रिटिशाच्या राज्याची घडी ठाकठीक बसवून देण्यासाठीं मोठ्या ईर्ष्येनें पुढें सरसावले ! व रावबाजीनें राजीनामा लिहून दिल्यानंतर ज्या शिंदे-होळकरानीं वेलस्लीशीं शेवटचा सामना मराठशाहीच्या पुनरुत्थानासाठीं मोठ्या निकरानें दिला, त्याचे वंशज सत्तावन सालच्या बंडाच्या वेळीं कोसळून पडूं पहाणाऱ्या नवोदित ब्रिटिश साम्राज्यशाहीला सावरण्यासाठीं इमानदारीनें उभे ठाकले ! ! अशा स्थितींत आजच्या राजकीय, राष्ट्रीय किंवा जातीय भावनांचें मूळ मराठ्याच्या इतिहासात शोधण्यात काय अर्थ आहे ?—"

"पण ब्राह्मणानीं मराठी राज्य बुडविलें, ब्राह्मणेतर जातींवर जुलूम केला व इंग्रजाची ताबेदारी पत्करून स्वतःच्या जातींचें कोटकल्याण करून घेतलें, हे आरोप हा तर ब्राह्मणेतर चळवळीचा पाया आहे राज्यकारभार आणि सरकारी नोकऱ्या यात जें ब्राह्मणाचें वर्चस्व आज दिसतें, त्याच्याकडे बोट दाखवून ब्राह्मणेतर नेते आपल्या जातवार मागण्याचें समर्थन करतात—"

"पण हे आरोप खरे नाहींत इंग्रजानीं ब्राह्मणाना हाताशीं धरलें, तें ब्राह्मणाविषयीं त्याना प्रेम होतें म्हणून खास नव्हे, तर महाराष्टात जी कारकुनी कामात वाकबगार, रोजच्या राज्यकारभाराच्या वहिवाटींत मुरलेली त्यातल्या त्यात सुशिक्षित जात त्याना आढळली, तिला आपल्या राज्याची घडी बसविण्यासाठीं त्यानीं केवळ सोईच्या दृष्टीनें हाताशीं धरलें ब्राह्मण, ब्राह्मणेतर आणि अस्पृश्य या महाराष्ट्रातील तीन प्रमुख समाजघटकापैकीं ब्राह्मण हे बव्हंशीं कारकुनी पेशाचे आणि ब्राह्मणेतर हे बव्हंशीं शेतकरी किंवा शिलेदारी पेशाचे आहेत लेखणी ही ब्राह्मणाची, तर नागर आणि तरवार ही ब्राम्हणेतराची निशाणी म्हणता येईल मराठशाहींत लेखणीच्या जोडीला जरी ब्राम्हणानीं तरवारहि उचलली, तरी कारकुनी आणि मुत्सद्देगिरी हाच त्याचा मुख्य पेशा शेवटपर्यंत राहिला तथापि ब्राह्मणात तरवारबहाद्दर पुष्कळच निघाले, पण ब्राह्मणेतरात मात्र लेखणीबहाद्दर निघाल्याचें उदाहरण एकाद दुसरेंच

सापडेल. इंग्रजानीं आपल्या सत्तेचा पाय रुजताच ब्राह्मणेतराच्या हातातली तरवार काढून घेतली त्यामुळें त्याच्या हातीं फक्त नागर शिल्लक राहिला उलट, इंग्रजाच्या बिनहत्यारी, कायदेबाज राजवटीत लेखणीचे कामकाज आणि महत्त्व पूर्वीच्या हत्यारी राजवटीपेक्षा किती तरी पटींनीं जास्त वाढल्यामुळे, ब्राह्मण आणि कायस्थ, पाठारे प्रभु वगैरे तत्सम विद्याव्यासंगी जाती साहजिकच पुढें सरसावल्या, राज्यकारभारात सर्वत्र या ब्राह्मणादि पुढारलेल्या साक्षर जातीचे वर्चस्व दिसूं लागलें, व स्वराज्यात लष्करी पेशाचें वैभव भोगलेल्या पराक्रमी ब्राह्मणेतर जाति मागें पडल्या पण यात ब्राह्मणादि पुढारलेल्या जातींचा काहीं दोष नाहीं इंग्रजी राज्यात ब्राह्मणादि सुसंस्कृत महाराष्ट्रीय हिंदु जातींना जसा त्याच्या विद्याव्यासंगी वृत्तीचा फायदा मिळाला, तसाच ॲग्लो-इंडियन, पारशी, ख्रिस्ती, यहुदी, बोहरे वगैरे महाराष्ट्रातील महाराष्ट्रीयेतर अहिंदु सुसंस्कृत समाजानाहि मिळाला मुंबई विद्यापीठ, मुंबई कॉर्पोरेशन, मुंबई हायकोर्ट आणि मुबई सेक्रेटरिएट याचा जर गेल्या शभर वर्षांचा इतिहास पाहिला, तर असें दिसून येईल कीं, विद्याव्यासंगी महाराष्ट्रीयापेक्षा या सुसंस्कृत महाराष्ट्रीयेतरांचेंच राजकीय आणि सामाजिक वर्चस्व मुबईच्या कारभारात जास्त होतें, आजहि आहे. अशा स्थितींत इंग्रजानीं केवळ आपल्या सोईसाठीं ब्राह्मणाना जें प्रामुख्य दिलें, त्याचा विपर्यास आजच्या जातीय दृष्टीनें करण्यांत कोणत्याच प्रकारचा विवेक नाहीं—"

"उलट इंग्रज हा महाराष्ट्र ब्राह्मणाचा द्वेष्टा आहे असाच गेल्या पन्नास वर्षांचा इतिहास नाहीं काय?—"

"पन्नास वर्षाचा काय म्हणून? इंग्रजाचा महाराष्ट्र ब्राह्मणाविषयीचा द्वेष त्यानें महाराष्ट्राच्या किनाऱ्यावर व्यापाराच्या निमित्तानें पाऊल ठेवल्या दिवसापासूनचा आहे, व इंग्रजाचें सर्व ऐतिहासिक आणि राजकीय लिखाण त्या द्वेषानें बरबटलेलें आहे मुसलमानाला जसा ब्राह्मणाविषयीं उपजत द्वेष होता, तसाच इंग्रजालाहि होता आणि आहे. हिंदु समाजातील इतर कोणत्याहि जातीपेक्षा ब्राह्मण हाच आपल्या धार्मिक, सास्कृतिक आणि राजकीय हितसबंधाच्या बाबतींत अत्यंत जागरूक आणि दक्ष असतो, व त्यामुळें विधर्मीय किंवा विदेशीय आक्रमकाना प्रतिकार करण्याचा प्रयत्नहि पण प्रथम त्याच्याचकडून होतो.

स्वत्वाची तीव्र जाणीव हें ब्राह्मणाचें जन्मजात अक्षय कवच आहे. आपल्या सांस्कृतिक श्रेष्ठतेच्या जाणिवेमुळें तो कोणत्याहि विधर्मीयाशीं किंवा विदेशीयाशीं समरस होऊं शकत नाहीं. इंग्रजाच्या तालमींत तयार झालेले अव्वल इंग्रजींतील ब्राह्मण पदवीधर, अधिकारी किंवा सुधारक जे इंग्रज राज्यकर्त्यांशीं, त्याच्याचपासून शिकलेल्या सनदशीर वा गैरसनदशिर मार्गांनीं, दोन हात करावयाला तडाक्यानें उभे राहिले, ते याच कारणामुळें म्हणूनच इंग्रजाला ब्राह्मणाचा विश्वास कधीं वाटला नाही, व त्याच्या राजकीय शब्दकोशात 'मराठा ब्राह्मण' 'पुण्याचा ब्राह्मण,' चित्पावन ब्राह्मण' वगैरे एकापेक्षा एक खुनशी शब्दप्रयोग पैदा होत गेले. आपली सर्वकष संस्कृति आणि सार्वभौम सत्ता याच्याशीं स्वतःच्या श्रेष्ठतेच्या आणि बुद्धिमत्तेच्या घमेंडीनें झुंज द्यावयाला उभ्या ठाकलेल्या ब्राह्मणाचा तेजोभंग करण्यासाठीं आणि त्यानें उभारलेल्या राष्ट्रीय आघाडींत फूट पाडण्यासाठी इंग्रजी अधिकारी, मुत्सद्दी, मिशनरी आणि लेखक यानीं ब्राह्मणेतर, अस्पृश्य आणि मुसलमान याना त्याच्याविरुद्ध चिथावून त्याचे पाय ओढण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न केला मुसलमान, ब्राह्मणेतर, अस्पृश्य वगैरे महाराष्ट्रातील निरनिराळे जातवार पक्ष हीं इंग्रजाच्या या भेदनीतीचींच अपत्यें होत आम्हीं उद्या हिंदुस्थानातून निघून गेल्यास सगळी सत्ता ब्राह्मणाच्या हातीं जाईल, असा जो लोकभ्रम त्यानीं पैदा केला, त्या लोकभ्रमानें जोतिबा फुल्यापासून अबेडकरापर्यंत साऱ्या ब्राह्मणेतर कार्यकर्त्यांना पछाडलेलें दिसतें. महाराष्ट्रांतील ब्राह्मणविरोधी आघाडीचा निर्माता इंग्रज आहे आणि आपली सार्वभौम सत्ता कायम ठेवण्यासाठीं ही आघाडी त्यानें धर्मशास्त्रे आणि इतिहास याचा विपर्यास करून निर्माण केली आहे— '

" पण इंग्रजाच्या या ब्राह्मणविरोधी आघाडींत ब्राह्मणेतर आणि अस्पृश्य जे सामील झाले, त्याला हिंदु धर्मातील ब्राह्मणाचें वर्णगुरुत्व, त्यातून उद्भवलेली जातीय विषमता आणि त्या वर्णगुरुत्वाच्या भूमिकेला सर्वथैव विसंगत असें अन्यवर्णीयाना विद्यादान न करण्याचें ब्राह्मणाचें जनताद्रोही धोरण याच्याविषयींची चीड हेंहि एक प्रबळ कारण नाहा का? किंबहुना ही चीड डिंवचूनच ब्राह्मणेतर आणि अस्पृश्य याना इंग्रजानीं राष्ट्रीय आघाडींतून फोडून वेगळे काढले— "

" होय खरें. पण ज्या ब्राम्हणानीं इंग्रजाविरुद्ध चळवळीचा उठाव प्रथम केला, त्या सार्वजनिक काका, लोकहितवादी, रानडे वगैरे ब्राम्हणानींच ब्राम्हणी जुलमाविरुद्धहि तितकाच जोराचा उठाव केला नाहीं काय ? किंबहुना, अव्वल इंग्रजी अमदानींतील पहिल्या सुशिक्षित जागृत ब्राम्हण पिढीचा जितका जोराचा उठाव आपल्यातील सामाजिक विषमतेविरुद्ध होता, तितका बाहेरील राजकीय पारतंत्र्याविरुद्ध नव्हता, हें प्रसिद्धच आहे. ब्राह्मणी जुलूम किंवा विषमता याच्याविरुद्ध विचार करताना आणखीहि एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे. ती ही कीं, ब्राह्मणी जुलूम हा कितीहि भयंकर आहे असे मानले, तरी तो आज तरी धार्मिक व्यवहारापुरताच मर्यादित आहे राजकीय किंवा आर्थिक व्यवहारात त्या जुलुमाला वाव नाहीं. म्हणजे असें कीं, बहुजनसमाजाचा रक्तशोष मुख्यत ज्या व्यवहारामुळें होतो, त्या आर्थिक व्यवहाराशीं ब्राह्मणाचा तादृश संबध नाहीं इंग्रजी अमलात ब्राह्मणाचा धार्मिक जुलूम हा अनेक कारणामुळें झपाट्यानें नष्ट होत गेला. पण उलट ब्राह्मणाचा ज्याच्याशीं कांहीचाहि संबंध नाही, तो बहुजनसमाजाचा आर्थिक रक्तशोष मात्र उत्तरोत्तर सारखा वाढत चाललेला आहे, हें काहीं ब्राह्मणेतर कार्यकर्त्यांच्या लक्षात येत नाहीं. महाराष्ट्रातील जमीन, संपत्तीच्या उत्पादनाचीं केंद्रें आणि साधनें व महाराष्ट्रातील भाडवल हें सारें महाराष्ट्राच्या आर्थिक जीवनाचें साहित्यसर्वस्व आज महाराष्ट्रातील ब्राह्मणाच्या हातीं नाहीं किंवा ब्राह्मणेतराच्याहि हातीं नाहीं तें महाराष्ट्रात स्थायिक झालेल्या किंवा व्यवसायपरत्वें आलेल्या महाराष्ट्रीयेतराच्या मुठींत आहे, याची जाणीव ब्राह्मणेतराना अद्याप तरी तीव्रतेनें झाल्याचें दिसत नाहीं. महाराष्ट्राच्या आर्थिक जीवनाची सूत्रें आपल्या मुठींत केंद्रित करून बसलेल्या या उपऱ्या महाराष्ट्रीयेतर भाडवलशाहीचे बुद्धिजीवी ब्राह्मण आणि श्रमजीवी ब्राह्मणेतर हे दोघेहि आज निव्वळ कारकून आणि कामगार होऊन बसलेले आहेत ब्राह्मण आपली बुद्धि किंवा लेखणी या भाडवलदाराला विकतो आणि ब्राह्मणेतर आपली शक्ति किंवा कारागिरी त्याला विकतो, एवढाच काय तो फरक ! पण दोघेहि आर्थिक दृष्ट्या परतंत्र, दोघेहि उपऱ्या भाडवलदाराचे गुलामच-"

" पण, मला वाटतं, महाराष्ट्राचा स्वतःचा असा व्यापारी वर्ग कधीं नव्हताच. व्यापारधंद्याकडे महाराष्ट्रीयाची प्रवृत्ति एकंदरींत कमीच—"

" खरं आहे तुझं म्हणणं मराठशाहींत नवीं गावें किंवा पेठा वसवितांना कौलनामे देऊन बाहेरच्या प्रांतातून व्यापारी आणि कारागीर आणविले असे उल्लेख ऐतिहासिक कागदपत्रांतून जागोजाग आढळतात याचा अर्थच असा कीं, महाराष्ट्रांतील व्यापारी वर्ग हा बव्हंशीं बाहेरून आलेला आहे. पण, महाराष्ट्रात जोंपर्यंत महाराष्ट्रीयांचीच राज्यसत्ता गाजत होती, तोंपर्यंत परप्रांतीय व्यापारी आणि कारागीर यांची महाराष्ट्रात सतत होणारी पैरवी हा मराठशाहीच्या गुणज्ञतेचा, उद्योगधंद्यांना आणि विद्याकलांना आश्रय देण्याच्या सामर्थ्याचाच एक गौरवास्पद भाग समजला जात होता महाराष्ट्रीय मनुष्य हा त्या काळीं आपल्या भूमींत सर्वसत्ताधारी आणि परप्रांतीय व्यापारी वर्गांचा पोशिंदा असल्यामुळें त्याला त्या उपऱ्या वर्गांचें वर्चस्व कधीं जाणवलें नाहीं पण, त्याच्या हातची राज्यसत्ता गेल्यावर, शिलेदारी आणि समशेर जाऊन तो परतंत्र झाल्यावर परप्रांतीय भांडवलदार आणि व्यापारी यांच्याकडून होणारी मराठी बहुजनसमाजाची पिळणूक त्याला जाणवूं लागली आणि त्याचे डोळे उघडत गेले. विशेषतः, हे उपरे भांडवलदार आणि व्यापारी ब्रिटिश बनियेशाहीचे मुनीम आणि अडत्ये बनून तिनें आरंभिलेल्या सर्वंकष, आसुरी पिळणुकीला जेव्हा नफेबाजीच्या हपापानें हातभार लावूं लागले, तेव्हा महाराष्ट्रीयांना आपलें आर्थिक परावलंबन आणि पिळणूक यांची खरी कल्पना आली आज महाराष्ट्रांतील ब्राह्मण, ब्राह्मणेतर आणि अस्पृश्य यांपैकीं कोणीच महाराष्ट्राच्या संपत्तीचा स्वामी नाहीं, कोणाच्याच हातांत महाराष्ट्राच्या आर्थिक जीवनाचीं सूत्रें नाहींत, व त्यामुळें महाराष्ट्रांतील राजकीय जीवनावरहि त्यांपैकीं कोणाचीच आज हुकमत चालत नाहीं. राजकीय आणि आर्थिक दृष्ट्या ब्राम्हण, ब्राह्मणेतर आणि अस्पृश्य हे तिघेहि आज परावलंबी आणि परधार्जिणे होऊन बसलेले दिसतात स्वतःच्या हक्काच्या भूमींत गुलामीचें जिणे कंठीत असलेले महाराष्ट्रीयांसारखे नादान, आपसांत झगडणारे, फुटीर वृत्तीचे करंटे, अदूरदर्शी लोक हिंदुस्थानांत दुसरे सांपडणार नाहींत ब्राह्मणांचें जुनाट धार्मिक वर्चस्व आज बहुतेक संपुष्टांत आलेंच आहे. पण, ब्राम्हण, ब्राह्मणेतर आणि अस्पृश्य या तिघांचाहि सारखाच रक्तशोष करणारें महाराष्ट्रावरील

परकीयाचें आर्थिक वर्चस्व मात्र सारखें वाढत आहे, हें परस्पराशीं झगडत असलेल्या या तिघांहि समाजघटकाच्या अद्याप लक्षात येत नाहीं—"

" पण, महाराष्ट्रात जो हा परप्रांतीय व्यापारी वर्ग आम्हीच आमंत्रण देऊन आणवला आणि जो आज पिढ्या न् पिढ्या इथ स्थायिक झालेला आहे, त्याला आपण परकीय आणि उपरा किती दिवस म्हणत रहाणार ? इतक्या वर्षांच्या वास्तव्यानंतरहि तो वर्ग जर महाराष्ट्रीय जीवनाशीं समरस झालेला नसेल तर तो आपलाच दोष नव्हे काय ? त्याला पचविण्याचें सामर्थ्य आपल्यात नाहीं असाच त्याचा अर्थ होत नाही का ?–"

" होतो खराच. पण याबद्दल दोष मात्र मी जास्त या उपऱ्या, परप्रांतीय भांडवलदाराना आणि व्यापाऱ्याना देईन महाराष्ट्रात शेकडो वर्ष राहून, त्याच्या संपत्तीवर परिपुष्ट होऊन आणि त्याच्या आर्थिक जीवनाचें शोषण करून ज्या या परप्रांतीय भांडवलदारानीं आणि व्यापाऱ्यानीं त्याचे सारे उद्योग-धंदे आणि बाजारपेठा बळकावल्या आहेत, त्यानी आपल्या या कर्मभूमीशीं समरस होऊं नये, तिच्या हितसंबंधांविषयीं जिव्हाळा बाळगू नये, हा त्याचा एक प्रकारचा कृतघ्नपणाच नव्हे काय ? आज महाराष्ट्र एकीकरणाला सगळ्यांत तीव्र विरोध जर कोणाचा असेल, तर तो या महाराष्ट्राचें मीठ पिढ्या न् पिढ्या खाऊन गबर झालेल्या उपऱ्या भांडवलदाराचा त्याना अशी भीति वाटते कीं, नर्मदेपासून तुंगभद्रेपर्यंत सारा महाराष्ट्र एक होऊन मराठी बहुजनसमाजाचें लोकराज्य जर महाराष्ट्रात स्थापन झालें, तर त्याचें आर्थिक अधिराज्य नष्ट होईल. त्यामुळे संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीला शक्य त्या सर्व मार्गानीं ते आज विरोध करीत आहेत मुंबई शहर हा या उपऱ्या भांडवलदाराचा बालेकिल्ला असून, नागपूर, हिंगणघाट, अकोला, अमरावती, खामगाव, अमळनेर, जळगाव, सोलापूर, सांगली वगैरे महाराष्ट्रातील सगळी औद्योगिक आणि व्यापारी शहरें हे त्याचे त्या त्या भागातील तळ आहेत महाराष्ट्रभर सर्वत्र पसरलेल्या या त्याच्या तळाचें नियंत्रण मुंबई करते, व म्हणूनच महाराष्ट्राचें एकीकरण यदा-कदाचित् घडून आलेंच, तरी मुंबई शहर महाराष्ट्राला मिळूं नये, तें 'खुले' (Free) रहावें आणि त्या आपल्या बालेकिल्ल्यात ठाण मांडून सारा महा-

राष्ट्र एकीकृत झाल्यानंतरहि त्याचे शोषण आपल्याला पूर्ववत् करता यावें, यासाठीं त्याचा पद्धतशीर प्रयत्न आज चालू आहे संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीचें मुंबई हें जें मर्मस्थान समजलें जातें, तें याच कारणामुळें इतकेंच नव्हे, तर महाराष्ट्रात आज अशी प्रबळ भावना आहे कीं, मुंबई जर महाराष्ट्राला मिळणार नसेल, तर सध्याचा मुंबई प्रांत आहे तसाच कायम राहिलेला बरा ! महाराष्ट्रात स्थायिक झालेल्या परप्रांतीय भांडवलदाराच्या आपल्या कर्मभूमीशीं द्रोह करण्याच्या या शोषक धोरणामुळेच मराठी जनतेला ते उपरे वाटतात, त्याच्याविषयीं तिरस्कार आणि चीड वाटते विशेषतः, कॉंग्रेसमध्यें असलेलें त्यांचें प्रस्थ महाराष्ट्र एकीकरणाला मारक होत असल्याचा प्रत्यय गेलीं दोन वर्षे सारखा येत असल्यामुळें, संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रश्नाला केवळ प्रादेशिक आणि राजकीय बाजूच नाहीं, तर त्याहिपेक्षा महत्त्वाची अशी आर्थिक बाजू आहे, ही गोष्ट आता प्रत्येक महाराष्ट्रीयाच्या लक्षात येऊन चुकली आहे म्हणूनच संयुक्त महाराष्ट्राची स्थापना म्हणजे अखिल महाराष्ट्रात समाजवादी लोकराज्याची स्थापना असा अत्यंत मूलगामी, व्यापक अर्थ महाराष्ट्र एकीकरणाच्या चळवळीला आपोआप आलेला आहे—"

"पण महाराष्ट्राला स्वतःचा व्यापारी वर्ग उत्पन्न करणं शक्य नाही का ? गेलीं पंचवीस वर्षे महाराष्ट्रात व्यापारी बाणा निर्माण करण्याचे प्रयत्न जोरानें चालू असून, अलिकडे बरेच महाराष्ट्रीय कारखानदार आणि भांडवलदार नावारूपाला आलेले दिसतात--"

"कसले आले आहेत महाराष्ट्रीय कारखानदार, भांडवलदार आणि व्यापारी ? एखादा टाटा, बिर्ला किंवा डालमिया जर महाराष्ट्रांत उतरला, तर तो एका चेकनं महाराष्ट्रातील या साऱ्या कारखानदाराना आणि भांडवलदाराना विकत घेऊन निकालात काढील ! आमचे कम्युनिस्ट ज्याना 'पेटी बुर्ज्वा' म्हणतात ना, त्या कोटींतले महाराष्ट्रातले हे सारे कारखानदार आणि भांडवलदार आहेत –"

"मग ब्राह्मणेतराचा ब्राह्मणावरील राग अनाठायीं आहे म्हणायचा तर ?—"

" नाहीं असं म्हणणंहि योग्य होणार नाही जातिभेद जोंपर्यंत कायम आहे, तोंपर्यंत ब्राह्मणाच्या वर्णगुरुत्वाविषयींची चीड ही न्याय्यच समजली पाहिजे विशेषत सावकारी पासून चाभारकामापर्यंतचे सगळे धंदे करू लागल्यानंतरहि ब्राह्मणांनीं स्वतःच्या आनुवंशिक किंवा सांस्कृतिक श्रेष्ठतेचे स्तोम माजवीत रहावें, यासारखी दुसरी अन्याय्य विसंगति नाहीं शिवाय, प्रथम इंग्रजाच्या सत्तेचे वहिवाटदार म्हणून आणि आता त्याच्या सत्तेचे वारसदार म्हणून त्यांचें जे महत्त्व राज्यकारभारात आहे, तें असण्यात त्यांचा स्वत चा जरी फारसा दोष नसला, तरीसुद्धा त्या महत्त्वाचा राग ब्राह्मणेतराना वाटावा, हेंहि स्वाभाविक आहे पण, लोकशाहीच्या या भरतीच्या काळात ब्राह्मणासारख्या अल्पसंख्य जातीचे राजकीय वर्चस्व टिकणें शक्य नाहीं. त्या दृष्टीनें महाराष्ट्रातील बहुजनसमाजाची खरी शत्रु आता भांडवलशाही ही आहे, ब्राह्मण जात नव्हे पुढल्या निवडणुकीनंतर हें विदारक आर्थिक सत्य ब्राह्मणेतराना उमगल्याशिवाय रहाणार नाहीं ब्राह्मण खोत, ब्राम्हण सावकार, ब्राह्मण जमीनदार ब्राह्मण कारखानदार, ब्राह्मण वकील किंवा ब्राह्मण डॉक्टर हा कितीहि संपन्न झाला, तरी टाटा, बिर्ला, डालमिया, सेकसरिया, मोहता, रुइया किंवा वालचंद हिराचंद या उद्योगाधीशापुढें तो कोण्या झाडाचा पाला? या उद्योगाधीशाची राज्ययंत्रावर आज जी हुकमत आहे, तिच्यामुळें ब्राह्मण पुढारी किंवा ब्राह्मण मंत्री हा त्याच्या हातचें कळसूत्री बाहुलं होऊन बसलेला दिसत नाहीं काय? त्यामुळें ब्राह्मणाविषयीं ब्राह्मण म्हणून जितकी चीड आहे, तितकीच चीड तो मराठी जनतेची पिळणूक करणाऱ्या उपऱ्या भांडवलशाहीचा हस्तक बनल्याबद्दलहि आहे आज प्रांतिक काय किंवा मध्यवर्ती काय मंत्रिमंडळात जे ब्राह्मण अधिकारपदावर विराजमान झालेले आहेत, त्याना तीं महत्पदें केवळ त्याच्या गुणामुळें मिळालेलीं नसून, कॉंग्रेसश्रेष्ठींच्या तंत्राबरहुकूम वागण्याचें जें मिंधें धोरण त्यांनीं स्वीकारलेलें आहे, त्यामुळेंच खरो-खरी मिळालेली आहेत, हें न कळण्याइतके काहीं लोक दुधखुळे नाहींत --"

मी हें बोलत आहें, तोंच सौ शांताबाई माडीवरून खालीं आली आणि म्हणाली, " तुकडोजी महाराजाचं भाषण चांगलं झालं एकंदरींत. पण ' आजसे बम्मन हरिजन हो गया और हरिजन बम्मन हो गया ! ' हें जें वाक्य त्यांनीं

उच्चारलं, त्याचा अर्थ लोक काय करतील आणि त्यातून कोणता अनर्थ उद्भवेल हें सागणें कठीण आहे—"

"बरोबर आहे तुझी भीति. एका ब्राह्मण इसमाच्या हीन कृत्यामुळं सर्व ब्राह्मण जातीलाच मुळीं हीन ठरविणारे हें जें विधान महाराजानीं केलं, तें त्याच्या संतपणाच्या भूमिकेला मुळींच शोभणारं नाहीं आजच्या खवळलेल्या जमावापुढे त्यानीं केलेलं हें विधान म्हणजे दारूच्या तापलेल्या उघड्या ढिगाऱ्यावर शिलगावून फेकलेली काडीच होय! त्याच्यासारख्या व्यवहारचतुर सत्पुरुषानं अस भरमसाट, अनर्थकारक विधान सध्याच्या नाजुक क्षुब्ध परिस्थितींत करावं हें दुर्दैव आहे खरोखरी—"

' मला राहून राहून आश्चर्य वाटतंय आज तें याच गोष्टीचं की, एका माथेफिरू इसमाच्या कृत्याबद्दल त्याच्या साऱ्या जातीला जबाबदार समजून लोक जे शिव्याशाप देत सुटले आहेत, ते कोणत्या तत्त्वाला किंवा तर्कशास्त्राला धरून ?—"

" त्यात तत्त्व नाहीं किंवा तर्कशास्त्रहि नाहीं ब्राह्मणजातीच्या श्रेष्ठतेचा जो जुलूम हजारों वर्षं ब्राह्मणतेरावर चालू आहे, त्या जुलमासबधींच्या क्रोधाचा आणि द्वेषाचा हा एक नैमित्तिक स्फोट आहे आणि ब्राह्मणानीं तो मुकाट्यान सहन केला पाहिजे—"

"काहीं लोक गोडसे हा 'चित्पावन' आहे या मुद्यावरच कटाक्षानें जोर देऊन चित्पावन ब्राह्मण आणि पेशवाई याच हें पाप आहे, असा प्रचार करीत आहेत आणि त्या प्रचारात च गले विचारी कार्यकर्ते ब्राह्मणसुद्धा सामील झालेले दिसतात. अर्थात् हा सगळा प्रचार म्हणजे खाजगी बैठकींतली कुरबुर आहे बरें का!—"

"पण, त्याना असं उलट विचारता येण्यासारखं आहे कीं, याच चित्पावन ब्राह्मणात लोकहितवादी, रानडे, आगरकर, गोखले, कर्वे, देवधर याच्यासारखे कडवे कर्ते समाजसुधारक निर्माण झाले नाहींत काय? पेशवाईच्या उत्तर काळात एका विशिष्ट जातीचं वर्चस्व राज्यकारभारात झालें, त्या प्रमाणात इतर जातींचा कोंडमारा झाला, ब्राह्मणेतरातील काहीं जातींची छळणूक करण्यात आली आणि इंग्रजी अमल सुरू झाल्यावरहि हें पेशवाईतील जातीय वर्चस्व इंग्रजानीं आपल्या

सोयीसाठीं का होईना पुढें चालू राहूं दिलं, या सगळ्या गोष्टी खऱ्या आहेत; व न्या रानडे यानीहि पेशव्याच्या रोजनिश्यांना लिहिलेल्या प्रस्तावनेंत त्या कबूल केलेल्या आहेत पण, या सगळया गोष्टी कबूल केल्यावरहि जी एक गोष्ट शिल्लक राहते ती ही कीं, इंग्रजी राजवट स्थापन झाल्यापासून गल्या सव्वाशें वर्षांत महाराष्ट्रामध्यें सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात क्रांति घडवून आणण्याचा प्रयत्न जर कोणत्या एका जातीनें बेदरकारपणानें केला असेल, समाजाची आमूलाग्र पुनर्घटना व्हावी म्हणून जनरोष आणि राजरोष कोणत्या एका जातीनें निर्भयतेनें सहन केला असेल, तर तो चित्पावनानीच होय महाराष्ट्राचें आजचें बौद्धिक जीवन हा बव्हंशीं त्याच्या कर्तृत्वाचा परिपाक आहे इंग्रजानी हिंदुस्थान जिंकण्यापूर्वी आपले साम्राज्य या देशांत अटकेपासून रामेश्वरापर्यंत गाजत होतें हा अहंकार कदाचित् चित्पावनाच्या देशभक्तीच्या मुळाशीं असेल, व पारतंत्र्याविषयींची, ब्रिटिशाच्या सत्तेविषयींची जी चीड चित्पावनाच्या कर्तबगारीला प्रेरक झाली, तिचे बीजहि कदाचित् स्वतःचे राज्य पुन्हा स्थापन करण्याच्या लालसेंत असेल. पण, तो अहंकार आणि ती चीड महाराष्ट्राच्या जागृतीला आणि उन्नतीला कारण झाली, हें विसरून कसें चालेल ? वास्तविक चित्पावन आणि मराठा या दोन जातींशीं लढूनच इंग्रजानीं हिंदुस्थानाची अधिसत्ता संपादन केली, व आजहि मराठयाचीं अनेक छोटीं मोठीं संस्थानें हिंदुस्थानात अस्तित्वात आहेत किंबहुना मराठा जातच गेलीं हजार वर्षे महाराष्ट्रात राज्यसत्ता उपभोगीत आलेली आहे पण अशा या पराक्रमी जातीच्या 'राजन्या' त पारतंत्र्याविषयींची प्रतिकारक चीड किंवा स्वत च्या कर्तबगारीविषयींचा कार्यप्रेरक अहंकार उत्पन्न होऊं नये आणि एकट्या चित्पावनानीं महाराष्ट्राच्या पुनरुत्थानाची धुरा आपल्या शिरावर घ्यावी, हें त्याचें वैशिष्ट्य त्यांना किती भूषणास्पद आहे ! देवगिरीच्या यादव साम्राज्याचा विध्वंस झाल्यानंतर ज्या मराठ्यानीं सतत तीनशे वर्षे मुस्लिम बादशाह्याशीं झुंज देऊन पुन्हा महाराष्ट्र राज्य स्थापन केलें, ज्या मराठा जातींत शहाजी आणि शिवाजी याच्यासारखे सेनानी आणि मुत्सद्दी उत्पन्न होऊन त्यानीं महाराष्ट्रात 'केवळ नूतन सृष्टिच निर्माण केली', ती प्रतापी मराठा जाति इंग्रजापुढें हतबुद्ध आणि हतबल

व्हावी, याचें कोणाला नवल वाटणार नाहीं ? पण, कोणत्याहि कारणामुळें असो, पारतंत्र्याच्या उच्छेदाचें आपलें स्वाभाविक परपरागत कर्तव्य मराठयानीं केलें नाहीं आणि त्याची जागा घेऊन चित्पावनानीं तें केलें, याबद्दल त्याचा आपण गौरव करावयाचा कीं त्याच्या नावानें जळफळावयाचें ? 'ब्राह्मणपदपादशाही'ची पुन्हा स्थापना करण्याच्या हेतूनें चित्पावनानीं हा सगळा खटाटोप केला असें म्हणणें अत्यंत नादानपणाचें आहे. लोकशाहीच्या या युगात कोणत्याहि एका आणि तेंहि अत्यल्पसंख्य जातीचें वर्चस्व टिकणार नाहीं, हें न कळण्याइतके जर चित्पावन निर्बुद्ध असतील, तर त्याना पाताळयंत्री ठरवून ब्राह्मणेतराना त्याच्या नावानें खडे फोडण्याचें काहींच कारण नाहीं आजचें युग हें जसें एका परीनें ' लोकयुग ' तसेंच दुसऱ्या परीनें ' अर्थयुग ' हि आहे, व म्हणून जिच्यामागें बहुमत नाहीं किंवा जिच्या हातीं भाडवल नाहीं अशी कोणतीहि व्यक्ति किंवा जाति राजकारणात वर्चस्व गाजवूं शकणार नाहीं. चित्पावन जरी कदाचित् पाताळयंत्री आणि सत्ताकाक्षी असले, तरी ते अत्यल्पसंख्य आहेत, व आपल्या या अत्यल्पसंख्यत्वाची त्याना पूर्ण जाणीवहि आहे म्हणूनच, पेशवाईचें पुनरुज्जीवन करण्याच्या आकाक्षेचा जो आरोप त्याच्यावर किंवा इतरहि ब्राह्मणावर केला जातो, तो अगदीं अप्रयोजकपणाचा वाटतो—"

"हिंदुस्थानातल्या इतर कोणत्याहि प्राातातील जनतेला 'ब्राम्हणपदपादशाही' स्थापन होण्याची भीति वाटत नाहीं, व त्या प्राातातून ब्राम्हण–ब्राम्हणेतर वादहि नाहीं मग महाराष्ट्रात ब्राम्हण आणि मराठे हे तुल्यबल असता ही भीति आणि हा वाद का उत्पन्न व्हावा ? "

" याला कारण महाराष्ट्राचा गेल्या दोनशें वर्षांचा इतिहास. हिंदुस्थानाच्या इतर भागात एकाद दुसऱ्या ब्राम्हण राजवंशानें प्राचीन काळीं काय साम्राज्य-वैभव भोगलें असेल, तेवढेच पण, महाराष्ट्र हा एकच असा देश सबंध हिंदुस्थानात आहे कीं, ज्या देशात दोनशें वर्षांपूर्वी पराक्रमी ब्राम्हण राजवंश निर्माण झाले आणि त्यानी आपल्या दिग्विजयाचे झेंडे आसेतुहिमाचल नाचवून हिंदुस्थानात ब्राम्हणपदपादशाही स्थापन होत असल्याचा उज्ज्वल आभास काही काळ उत्पन्न केला ! ' धन्य वंश एकेक पुरुष जणुं कल्पवृक्ष पिकले ' असा जो पेशव्याच्या घराण्याचा यथार्थ पोवाडा प्रभाकर शाहिरानें रुद्ध कंठानें

गाइला आहे किंवा 'ब्राम्हणी राज्य जोरदार घोड्यावर स्वार होते शीपाई' असा जो पेशव्याच्या जबर सद्दीचा प्रौढ प्रताप रामजोश्यानें मुक्त कंठानें वर्णिला आहे, तो याच उध्वस्त आभासाच्या उद्दाम अभिनिवेशानें!! थोरल्या बाजीरावापासून तों झाशीच्या राणीपर्यंत जे राजतेजानें रणांगणावर तळपणारे प्रतिसूर्यच असे भीमपराक्रमी ब्राह्मण सतत दीडशें वर्षे महाराष्ट्रात एकामागून एक उदयाला आले आणि पारतंत्र्याच्या पुढील अवकाळातहि ज्यांच्या त्या उदग्र तेजाचा अंश वासुदेव बळवंत फडके, महादेव गोविंद रानडे, बाळ गंगाधर टिळक, गोपाळ कृष्ण गोखले प्रभृति ब्राम्हणाच्या लोकोत्तर कर्तृत्वात आविर्भूत झालेला पुनः पुन्हा दृष्टीस पडला, त्या प्रतापी ब्राम्हण राज्यकर्त्यांच्या स्मरणामुळें ब्राम्हणेतराना अजूनहि अशी भीति वाटते कीं, हिंदुस्थान स्वतंत्र झाल्यावर महाराष्ट्रात पुन्हा कदाचित् 'ब्राम्हणपदपादशाही' स्थापन होईल!–"

"पण आजच्या संपूर्णपणे बदललेल्या काळात जुन्या इतिहासाच्या पोटीं पैदा झालेली ब्राम्हणेतराची ही भीति वेडगळपणाचीच नाहीं का?—"

"निस्संशय! पण, त्या भीतीला आणि त्याहिपेक्षा तिच्यातून उफाळलेल्या ब्राम्हण-ब्राम्हणेतर वादाला आणखीहि कांहीं सामाजिक आणि राजकीय कारणें आहेत, हें विसरून चालणार नाहीं. हिंदुस्थानातील, विशेषतः उत्तर भारतातील, कोणत्याहि प्रांतात ब्राम्हण-ब्राम्हणेतर वाद उत्पन्न झालेला नाहीं, याचें कारण अगदीं उघड आहे उत्तर हिंदुस्थानातील बहुतेक प्रांतातून ब्राह्मण हा सामान्यतः अक्षरशत्रु, मागासलेला आणि दरिद्री असून, ब्राम्हणेतर हा बऱ्हंशी सुसंस्कृत, संपन्न आणि सत्ताधारी आहे 'पंडित,' 'महाराज' वगैरे उत्तर हिंदुस्थानातील ब्राम्हणवाचक शब्द हे जे आपल्याकडे आचारी, पाणके, हुजेर, दरवान वगैरे शब्दाचे वाचक समजले जातात ते याच कारणामुळें. पंजाब, युक्तप्रांत, बंगाल, बिहार, ओरिसा, गुजरात वगैरे नर्मदोत्तर प्रांतातून कायस्थ, खत्री, जाट, वैद्य, पाटीदार, वैश्य, कलवार, रजपूत, मारवाडी, भाटिये वगैरे ब्राम्हणेतर जाति याच सुविद्य, संपन्न आणि सत्ताधारी असून, त्या त्या प्रांताच्या राजकारणात काय किंवा व्यापारात काय त्यांचेच सर्वत्र वर्चस्व आहे. उत्तर हिंदुस्थानात 'मुनशी' हा शब्द जो 'कायस्थ' या शब्दाचा जणुं पर्याय बनलेला आढळतो, तो त्या जातीच्या सांस्कृतिक आणि राजकीय वैशि-

ष्ट्याचा द्योतक होय महाराष्ट्राच्या किंबहुना दक्षिण हिंदुस्थानाच्या सांस्कृतिक आणि राजकीय जीवनात आज ब्राम्हणाला जें स्थान आहे, तेंच स्थान उत्तर हिंदुस्थानात मुख्यतः कायस्थाला आहे त्यामुळे नर्मदोत्तर प्रांतांत ब्राम्हण—ब्राम्हणेतर वाद उद्भवण्याचें मुळीं कारणच नाहीं दुसरीहि एक महत्वाची गोष्ट या बाबतींत लक्षात घेण्यासारखी आहे ती ही की, उत्तर हिंदुस्थानातील पंचगौड ब्राम्हण हे बहुतेक मांसाहारी किंवा मत्स्याहारी असल्याकारणानें आहारभेदामुळें उद्भूत होणारी स्वच्छास्वच्छतेची, उच्चनीचतेची किंवा स्पृश्यास्पृश्यतेची विषम भावना तेथील ब्राम्हण—ब्राम्हणेतरात नाहीं उलट, दक्षिण हिंदुस्थानातील पंचद्राविड ब्राम्हणात शाकाहार हाच पवित्र आणि श्रेष्ठ मानला जात असल्याकारणानें, मांसाहारी जातींना अपवित्र आणि हीन लेखण्याची प्रवृत्ति त्याच्यात निर्माण होऊन विटाळाचें बंड बेसुमार बोकाळलें, व स्वतःला स्वच्छ आणि उच्च समजणाऱ्या ब्राह्मणाच्या सोवळेपणाविषयीं विलक्षण चीड ब्राह्मणेतरात साहजिकच पैदा झाली महाराष्ट्रातील शाकाहारी द्राविड ब्राह्मणाची स्वतःच्या श्रेष्ठतेविषयींची ही घमेंड तर इतकी विकोपाला गेलेली आहे कीं, कोकणकिनाऱ्यावर स्थायिक झालेल्या सारस्वतासारख्या अत्यंत शुचि, सुसंस्कृत आणि वेदपारंगत ब्राह्मण जातीलाहि, ते शाकाहारी नसल्यामुळेंच केवळ, दाक्षिणी ब्राह्मण आपल्यापेक्षा हलके गणतात! महाराष्ट्र ब्राम्हण हा आहारमूलक असहिष्णुतेचा एक अजब नमुना आहे, व म्हणूनच महाराष्ट्रांतील जातिभेदाची धार या आहारभेदामुळें अधिक तीव्र झालेली आहे. उत्तर हिंदुस्थानातील काहीं ब्राम्हण जाति मत्स्याहारी आणि मांसाहारी असल्यामुळें जातिभेदाची ही आहारभेदामुळें वाढलेली तीव्रता तेथें दृष्टीस पडत नाहीं—"

"पण मद्रास प्रांतात काहीं ब्राम्हण कधीं राज्यकर्ते झाले नाहींत आणि ब्राह्मणेतर चळवळीचा उगम तर प्रथम त्या प्रांतात होऊन नंतर तिचें लोण महाराष्ट्रात येऊन थडकलें— "

"बरोबर आहे. मद्रास प्रांत हें हिंदुधर्मातलि कर्मठपणाचें आगर आहे श्रीशंकराचार्यांपासून तों श्रीरामानुजापर्यंत आधुनिक काळातील हिंदु धर्मातले सारे आचार्य या द्राविड प्रांतात उदयाला आले, व त्यानीं जातिबंधनें

कडक करून आजचें कर्मकांड आणि पंथोपपंथ याची पैदास केली त्यामुळे जातिभेदाचें आणि अस्पृश्यतेचेंहि अत्यंत अमानुष स्वरूप मद्रास प्रांतात अनुभवाला येतें त्याची इंग्रजी आमदानींतील प्रतिक्रिया म्हणजेच खरोखरी ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वादाचा उद्भव ! दुसरी गोष्ट अशी कीं, ईस्ट इंडिया कंपनीनें मद्रासच्या किनाऱ्यावर आपला पाय रुजताच कारकुनी कामात तरबेज असलेल्या तीव्र बुद्धीच्या लवचिक, कष्टाळू तामिळ ब्राह्मणाला हाताशीं धरला, व त्याच्या मदतीनें आपल्या कारभाराची घडी सर्वत्र सुरळीत बसविली त्यामुळें, मद्रासी ब्राह्मण हा जरी प्रत्यक्ष राज्यकर्ता कधीं झाला नाहीं, तरी इंग्रजाचा इमानी राजनिष्ठ हस्तक म्हणून त्याचे जें प्राबल्य राज्यकारभाराच्या हर एक खात्यात माजलें, तें त्याच्या धार्मिक वर्चस्वामुळें आधींच अतिशय दुखावलेल्या ब्राह्मणेतराच्या डोळ्यावर आलें, व ब्राह्मणाविषयी दुहेरी चीड त्याच्या मनात उत्पन्न होऊन तिचा स्फोट ब्राह्मणेतर चळवळीच्या रूपानें अखेर झाला !"

" पण त्या चळवळीचें पर्यवसान शेवटीं काय झालें ? ब्राह्मणेतर पुढारी ब्रिटिश सरकारचे हस्तक होण्यातच कीं नाहीं ? ब्राह्मणापैकीं काहींनीं जशी ब्रिटिश सरकारची मर्जी संपादन करून आपलें कोटकल्याण करून घेतलें, तशीच काहींनीं ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध झुंज देण्यासाठीं ठाण माडून आनंदानें सर्वनाशाची आपत्ति पत्करली पण, ब्राह्मणाच्या धार्मिक म्हणा वा राजकीय म्हणा वर्चस्वाविरुद्ध बंड पुकारणाऱ्या ब्राह्मणेतरांनीं मात्र, जीहुजूर वृत्तीच्या ब्राह्मणाचें अनुकरण करून, भराभर सरकारी नोकऱ्या पटकविल्या आणि आपलें स्वतःचें भलें करून घेतलें ! त्याच्यापैकीं एकहि पुढारी ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध सामना द्यावयाला पुढें आला नाहीं. पण, बहुसंख्य ब्राह्मणेतर समाजातील एकादा पानगल, एकादा पेत्रो, एकादा रेड्डी, एकादा मुदलियार, एकादा जाधव, एकादा कंबळी, एकादा कूपर, एकादा देशमुख किंवा एकादा नायडू हा दिवाण होणें म्हणजे कांहीं ब्राह्मणेतरातील असंख्य शेतकरी-कामकरी श्रमजीविकाच्या हातीं सत्ता येणे नव्हे ! १९३० सालीं ब्रिटिश सरकार कॉंग्रेसशीं बरोबरीच्या नात्यानें वाटाघाटी करावयाला तयार होऊन तिच्या हातीं राज्यसत्ता येण्याचीं चिन्हें दिसूं लागेपर्यंत ब्राह्मणेतर चळवळींतील एकहि म्होरका कॉंग्रेसकडे फिरकला नाहीं. सारे ब्रिटिशाची कृपा संपादन करून येन केन प्रकारेण बड्या नोकऱ्या मिळविण्याच्या पोटार्थी राजकारणात गर्क होते.

सुशिक्षित ब्राह्मण आणि सुशिक्षित ब्राह्मणेतर याची धार्मिक जात भिन्न असली, तरी राजकीय जात मात्र खरोखरी अभिन्न आणि एकच आहे या दृष्टीनें ब्राह्मणेतर चळवळीला बहुजनसमाजाची चळवळ म्हणणे हा वस्तुविपर्यासच ठरणार नाहीं काय ? ”

“ खरे आहे तुझें म्हणणें मद्रास प्रातातील काय किंवा महाराष्ट्रातील काय ब्राह्मणेतर चळवळीच्या प्रवर्तकापुढें सरकारी नोकऱ्या संपादन करण्यापलीकडे दुसरें कोणतेंच साध्य नव्हतें श्रमजीवी बहुजनसमाजाच्या उन्नतीचा कोणत्याहि प्रकारचा मूलगामी आर्थिक किंवा राजकीय कार्यक्रम त्या चळवळीच्या प्रवर्तकापुढें नव्हता उलट, स्वार्थासाठी परक्या ब्रिटिश साम्राज्यशाहीची तळी उचलून धरण्यात त्यानीं धन्यता मानली आणि राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या प्रत्येक आदोलनाला त्यानी निकरानें विरोध केला शेतकरी-कामकरी जनतेच्या दास्यमोचनाकरिता परकीय साम्राज्यशाही व स्वकीय नोकरशाही आणि भाडवलशाही याच्याशीं झुंज देण्यासाठीं आवश्यक असलेली मूलगामी राजकीय आणि आर्थिक दृष्टीच मुळीं त्याना कधीं प्राप्त झाली नाही अशा स्थितींत, ब्राह्मणाचे अनुकरण करून नोकऱ्या पटकावण्यात त्यानीं आपल्या चळवळीचें सार्थक मानलें, यात नवल काय ? त्यामुळें श्री केशवराव जेधे याच्यासारखे नवी क्रातिवादी दृष्टि नसलेले पण बहुजनसमाजाच्या उद्धारासाठीं तळमळणारे जे नि स्पृह, प्रामाणिक कार्यकर्ते ब्राह्मणेतर पक्षात होते, ते अखेर कॉग्रसच्या किसान-कामगार राज्याच्या समाजवादी घोषणेने मोहित होऊन सतरा वर्षांपूर्वी काग्रेसला येऊन मिळाले—”

आमचें हें बोलणें चालू असतानाच ‘ नरकेसरी ’ प्रेसचा एक कामगार गडबडीनें आत आला आणि म्हणाला—

“ भाऊसाहेब, आज रात्रीं आपण प्रेस उघडूं नये असं वाटतं मला—”

“ का रे ? काय झालं ? मघाशीं तर तुम्ही सगळे अंक काढण्याच्या निश्चयानं आला होतात—”

“ हो पण आता सभेंत जें मी ऐकलं, त्यामुळं माझी खात्री होऊन चुकली आहे कीं, रात्रीं जर आपला प्रेस उघडा राहिला, तर कदाचित् प्रेसवर हल्ला करून तो जाळण्यात येईल –”

" कोणाचं बोलणं ऐकलंस तूं ?—"

" नाव सागण्यात काहीं अर्थ नाहीं, भाऊसाहेब ! तुमच्याकडे नेहमीं येणारे तरुण लोकच आज वाटेल तें बडबडत होते तुमच्याबद्दल ! मी ते सगळं ऐकून घेतलं मुकाट्यान न् तुम्हाला सावध करण्यासाठी तडक इथं आलो--"

" मग प्रेस आज उघडायचा नाहीं न् उद्या अंक काढायचा नाहीं म्हणतोस तर ?—"

" हो नाहीं तरी मिलचा हरताळ आहेच उद्या मग आपण तरी प्रेस उघडून धोका का घ्यावा ?--"

" ज्याना प्रेस जाळायचाय ते तो बंद असतानाहि जाळूं शकतात कीं !-"

" ते खरच ! पण शहरात हरताळ असताना आपण प्रेस उघडा ठेवला अशी कुरापत काढून प्रेसवर हल्ला करण्याची तरी संधि का द्यावी त्याना ?—"

इतक्यात श्री. अडकूजी बोरकर कॉपी नेण्यासाठीं आले

" हा काय म्हणतोय ऐकलस, अडकू ? मला वाटतं, प्रेस उघडूं नये आज आपण. निदान आपल्या चुकीमुळें प्रेस जाळला गेला असं तरी म्हणता येणार नाहीं उद्या कोणाला ! मग काय व्हायचं असेल तें होईल !--"

" तो म्हणतो ते खरं आहे लोक आपल्या प्रेसविषयी वाटेल तें बोलताहेत आज—"

" म्हणूनच, मला वाटतं, आज रात्रीं काम करूं नये आपण—"

तोंच श्री सीतारामजी भाकरे आले त्याना हा बदललेला विचार सागून मी म्हटले, " तुम्ही जाताना बॅकेच्या पहारेकऱ्याना आपल्या प्रेसकडे लक्ष द्यायला बजावून सांगा या जादा कामाबद्दल त्याना पैसे देऊ मागाहून पण, आपला प्रेस बॅकेच्या आवारात आहे आणि त्याला आग लागल्यास ती बॅकेलाहि लागेल हें लक्षात आणून द्या नीट त्याच्या--"

" ठीक आहे त्याना काय सागायचं तें सागतों आम्ही पण तुम्ही स्वतःच्या बाबतींत काय करायचं ठरवलंय ?--"

" काय करणार ? घरीं स्वस्थ बसून काय घडेल तें मुकाट्यानं सोसणार--"

" आम्ही सोबतीला यायला तयार आहोंत आपल्या-"

आमचे दुय्यम फोरमन श्री. पुरुषोत्तमराव कुकडे म्हणाले.

" पण येऊन उपयोग काय ? घरावर जर हल्ला झालाच, तर आपण चार माणसं काय प्रतिकार करूं शकतों ? अशा वेळीं घरातून मुकाट्यान बाहेर पडून घर हल्लेखोराच्या स्वाधीन करून मोकळं होण हाच मार्ग उरतो एक ! शिवाय भास्करराव आणि मधुकरराव येणारच आहेत सोबतीला नाहीं तरी रात्रभर जागायचच आहे आज तेव्हा गप्पा मारूं मजेंत !—"

× × × ×

कामगार निरोप घेऊन गेल्यावर त्या चिंताग्रस्त मन स्थितींतच आम्ही जेवणें उरकून घेतलीं, व रेडियो लावून ऐकत बसलों.

तोंच भास्कर आला त्याला मी विचारलें—

" काय रे ? काय ताजी बातमी ? "

" ताजी बातमी बरी आहे थोडीशी ! आज रात्रीं तरी आपल घर जाळलं जाणार नाहीं. उद्याचं उद्या !—"

" म्हणजे आज आता निश्चित मनानं झोप काढायला हरकत नाही म्हणतोस ?—"

" छे ! अस कुठं म्हटलं मी ? अहो, तिथं मिनिटा मिनिटाला नव्या कल्पना सुचताहेत आणि नवे बेत रचले जाताहेत ! या घटकेला तुमच घर जाळूं नये अशी कल्पना आहे, एवढाच माझ्या म्हणण्याचा अर्थ—"

तो हे बोलत आहे, तोंच मधु आला आणि म्हणाला—

" या मिनिटामिनिटाला बदलणाऱ्या बातम्यात काही अर्थ नाहीं, भाऊ साहेब ! आपण रात्रभर जागता पहारा ठेवला पाहिजे हेंच खरं—"

" पण तुझ्या कानावर काय आलंय तें तर सागशील कीं नाहीं—"

" माझ्या कानावर ढीग बातम्या आल्या आहेत न् त्या एकाहून एक अजब आहेत—"

" मग एकादा नमुना तर ऐकव आम्हाला—"

" नमुना ? एक बातमी अशी कीं, कॉंग्रेसविरुद्ध कलम चालविणारे तुमचे हात तोडून टाकणार आहेत !—"

" ऊं ! हात तोडून काय होणार रे ? हात बिचारे काय फक्त लेखणी चालवितात. त्या लेखणींतून उतरणारे विचार पैदा होतात डोक्यात !—"

" मग त्याना काय हे समजत नाही म्हणता का ? हा मधु काय सागतो तुम्हाला, भाऊसाहेब ? तिथं एकानं अशी शक्कल काढली होती आज कीं, तुम्हाला पोत्यात घालून शुक्रवार तलावात बुडवावं ! म्हणजे हात न् डोकं याना एकदमच जिवंत जलसमाधि ! !—"

" ही शक्कल मात्र नामी आहे खरीच, भास्कर ! आणि ज्यानं ती काढली, त्यानं मराठ्याचा इतिहास अगदी बारकाईनं वाचलेला दिसतोय ! ! अरे, बाळाजी विश्वनाथ पेशव्याचा थोरला भाऊ जानो विश्वनाथ याला जजिऱ्याच्या नबाबानं पोत्यात घालून समुद्रात बुडवला ! त्या अत्याचारामुळं बाळाजी विश्वनाथ पळून घाटावर शाहूमहाराजाच्या आश्रयाला आला न् त्याच्या पराक्रमानं पुढं पेशवाई स्थापन झाली तेव्हा, असा ऐतिहासिक मृत्यु आला, तर तें एक भाग्यच म्हटलं पाहिजे !—"

" उद्या पहाटेपर्यंत माणसाना हाल हाल करून छळण्याच्या न् मारण्याच्या मुसलमानाच्या इतिहासातील क्रूर कृत्यावर मात करणाऱ्या अशा आणखी किती शक्कली पैदा होताहेत पहावं ! यापुढं जें जे काय वाट्याला येईल, तें तें सगळ भाग्यच आहे आपल ! !—"

" आणि ही सगळी अमानुष कृत्यं गाधीजींच्या न् अहिंसेच्या नावावर होणार ना ?—"

" होय, बाई गोडश्यानं गाधीजींचा खून केला आता हे नागपुरातले आमचे गाधीभक्त तरुण त्याचा सूड म्हणून गाधीवादाचा खून करायला सज्ज झाले आहेत !—"

" बिचारे महात्माजी ! त्याच्या जिवतपणीं तर त्याच्या अनुयायानी त्याची फसवणूक केलीच पण आता त्याच्या मृत्युनंतरहि त्याच्या तत्वाची आणि स्मृतींची विटंबना करायचा चंग बाधलेला दिसतोय त्यानीं !—"

" रात्र बहुतेक शातपणानं पार पडेल अस वाटतं मला. पहाटे सभा आहे तिथं पक्कया याद्या न् कार्यक्रम तयार होईल— "

" आणि मग उद्या सकाळीं ' महात्मा गाधी की जय ' म्हणत लुटालुटीला जाळपोळीला न् मारहाणीला सुरवात होईल अस म्हणणं आहे का तुझं ? गुडगिरीची इतकी पद्धतशीर योजना आखली जाते आहे शहरात न् आपल्या मंत्रि-

मंडळाला काहींच का दाद नाहीं या प्रकाराची ? मंत्रिमंडळ जिवंत आहे कीं घोर लागलाय त्याला अखेरचा ?—"

" महात्माजीच्या खुनाच्या दु खान आपलं मंत्रिमंडळ निश्चेष्ट झालेलं दिसतंय ! नाहीं तर आज भर दुपारी ' आदेश ' कचेरी फोडली गेल्यावर त्यानं नाकेबंदी केली नसती का शहरात आणि सरक्षण दिल नसत का ' तरुण भारत ' कचेरीला ?– "

" कदाचित् परस्पर काटा काढायचा असेल मंत्रिमंडळाला ' तरुण भारता 'चा ! आपल्या हस्तकाकडून नालस्तीची मोहीम करवून आणि सरकारी जाहिराती बंद करूनहि ' तरुण भारता 'च बालाग्रहि आपण वाकड करू शकलो नाही, म्हणून जळफळाट चाललाच आहे सध्या त्याच्या जिवाचा. आता या संधीचा फायदा घेऊन ' तरुण भारता 'वर परस्पर मारेकरी घालण्याचा डाव असेल मंत्रिमंडळाचा ! एरवीं, शहरात इतकी उधम सुरू असता कोणतं जबाबदार, विवेकी मंत्रिमंडळ डोळ्यावर कातड ओढून स्वस्थ बसलं असतं ?—"

" आणि तरी तू मला सारख सागते आहेस सकाळपासून पोलिस–प्रोटेक्शन मागण्याबद्दल ! ज्या मंत्रिमंडळाला दिवसाढवळ्या शहराच्या मुख्य चौकात झालेली एका वर्तमानपत्राच्या कचेरीची नासधूस पाहूनहि जाग आला नाहीं किंवा अत्याचारी भाषा उघडउघड बोलली जात असताहि जादा बदोबस्त करण्याची बुद्धि ज्या मंत्रिमंडळाला होत नाहीं, ते मंत्रिमंडळ काय संरक्षण देणार आपल्याला ? कदाचित् ' तरुण भारता ' चा आणि माझाहि नाश परस्पर या प्रक्षोभात व्हावा, असाहि डाव असेल आपल्या धूर्त, खुनशी मंत्र्याचा !— "

" मी सरक्षण मागायला सागितल तें काही याचना किंवा कृपा म्हणून नव्हे. तुम्ही कर भरणारे नागरिक आहात, व म्हणून संरक्षण मागायचा हक्क आहे तुम्हाला. तो हक्क तुम्ही बजावावा एवढंच म्हणणं आहे माझं तुम्हाला संकटाचा आगाऊ इषारा मिळालेला असतानासुद्धा तुम्ही सरकारला त्यासंबंधीं माहिती दिली नाहीं न् संरक्षण मागितलं नाहींत, असा ठपका मंत्रिमंडळाला पुढं तुम्हाला देतां नेऊं नये, म्हणून मी आग्रह केला संरक्षण मागायचा— "

" पण आपले मंत्री काहीं आंधळे किंवा बहिरे नाहींत कोल्हापूर, पुणें आणि मुंबई येथे काय प्रकार घडले, हें आपल्या प्रमाणंच रेडियोवर ऐकलं असलं पाहिजे त्यानीं खुद्द नागपुरात गेले दोन दिवस खवळलेले लोक कोणती भाषा बोलताहेत, कोणत्या गटाचीं पाऊलें कोणत्या विचारानं पडताहेत आणि कोणाचीं घरं जाळण्याच्या याद्या कुठ तयार होत आहेत, हें न कळण्याइतकं का मंत्रि-मंडळ नादान आहे आपलं ? —"

" आपले मंत्री नादान आहेत, खुनशी आहेत कीं धूर्त आहेत, हें माझ्या-पेक्षा तुम्हालाच जास्त माहित आहे खरोखरी! ते पक्षद्वेषानें म्हणा किंवा व्यक्तिद्वेषानें म्हणा कितीहि विवेकभ्रष्ट झालेले असले, तरी त्याना हें कळायला हवें कीं, आज त्याना अप्रिय असलेल्या व्यक्तीचा, वृत्तपत्राचा किंवा पक्षाचा नाश करण्यासाठीं जर त्यानी गुंडगिरीला मोकाट वाव दिला, तर उद्या मंत्रिमंडळाचं एकाद कृत्य न आवडल्यास कायदा हातीं घ्यावयाला सवकलेली तीच गुंडगिरी सरकारवरहि उलटल्याशिवाय राहणार नाहीं— "

" उलटेल तेव्हा पाहून घेतील! पण आज तर परस्पर आपला काटा काढला जाण्याचा योग आलाय ना? तो त्यानीं का दवडावा? — "

' छान! हीच नीति शिकवली वाटतं गांधीजींनीं या मंत्र्याना? — "

" अहो, कसली नीति घेऊन बसला आहात, बाई! या मंत्र्याजवळ ना काहीं नीति ना तत्व त्याच्यापैकी एकाची तरी गांधीवादावर श्रद्धा आहे का? आपले एक मंत्री तर उघड उघड गांधीवादाची टिंगल उडवतात खाजगी संभाषणात! गांधीभक्ति हें फक्त त्याचं राजकीय भांडवल आहे त्याच्या जोरा-वर सत्ता आणि संपत्ति संपादन करण्यापलिकडे दुसरं काही साध्य नाहीं त्याच्या डोळ्यापुढं— "

" पण आपल्याला काय करायचंय मंत्र्याच्या नीतीची चर्चा करून? त्याच्या जवळ संरक्षण मागायचं नाहीं हें एकदा ठरल्यानंतर मग त्याच्यासंबंधीं कोण-त्याच प्रकारचा विचार करायचं कारण नाहीं आपल्याला. मंत्रिमंडळ आणि सरकार याच्याविषयींचा विश्वास, आदर आणि धाक कमी व्हायला असले प्रकार कारण होतील, याचं मात्र दुःख वाटतं मला— "

मी ती कटुतर होत चाललेली चर्चा बद करण्याच्या उद्देशानें म्हटलें रेडियो-वर करुण स्वरात भजन चालू होतें त्याचा सूर मंद करण्यासाठीं खुंटी पिरगळीत मधूनें म्हटले—

"काय छान पार्श्वसगीताची जोड मिळाली आहे आपल्या या चर्चेला ! बिचारे महात्माजी निघून गेले पण त्याच्या खुनाचा फायदा घेऊन निरनिराळे गट न् व्यक्ति डाव साधून घेताहेत आपआपले— "

"यालाच राजकारण म्हणतात, बाबा ! "

भास्करनें समारोप केला आणि आम्ही निजण्यासाठीं माडीवर गेलों

× × × ×

जाताना मी नेहमींप्रमाणें जिन्यावरला दिवा लावला. तेव्हा तो विझवून शाताबाई म्हणाली, " दिवे लावलेत, तर लगेच दगड येतील रस्त्यावरून ! कालची आठवण आहे ना रात्रीची ? आजच्या दिवस गणेशचतुर्थी आहे अस समजून दिवे लावल्याशिवायच रात्र काढूं या सगळी !—"

" गणेशचतुर्थी ? मी समजलों नाहीं बाई, तुमच्या म्हणण्याचा अर्थ ? -"

"अर्थ अगदीं स्पष्ट आहे. दरवर्षी गणेशचतुर्थीला शहरातले सज्जन, धर्मशील लोक चंद्रदर्शनामुळं आपल्यावर चोरीचा आळ येऊं नये म्हणून रात्रभर दगड मारतात येता जाता शेजारच्या घरावर ! त्याची आठवण झाली मला काल रात्रीं. म्हणून म्हणतें, माडीवर गेल्यावर दिवा लावूं नका प्रकाश दिसताच दगड येतील घरावर--"

पण भास्करनें वर गेल्याबरोबर माडीचा दरवाजा उघडून बटन दाबलें. तत्क्षणींच एक भला थोरला दगड दणकन भिंतीवर येऊन आदळला लगेच त्यानें दिवा मालवून दार लावलें आणि आम्ही अधारातच गप्पा मारावयाला सुरवात केली. सर्व खिडक्या बंद करून घेतलेल्या होत्या रात्री बाराच्या सुमारास एकदम दगड यावयाला सुरवात झाली, व अर्धा तासपर्यंत एकसारखा दगडाचा मारा चालू होता त्यानंतर मात्र अगदी सामसूम झालें.

" तुम्ही निजा, भाऊसाहेब ! आज काहीं होणार नाहीं आता शिवाय मी जागा आहेच—"

भास्कर मला म्हणाला आणि लगेच अथरुणावर लेटला

पण माझें मन अतिशय बेचैन झालें होतें. मला कोणत्याहि प्रकारची भीति किंवा चिंता वाटत नव्हती सकाळीं डॉ आकरे याची चिठी आल्यापासूनच मी अगदीं वाईटातल्या वाईट गोष्टी गृहीत धरून चाललो होतो आपले हात तोडतील, आपल्याला पोत्यात घालून तलावात बुडवतील, जळत्या घरातून बाहेर पडूं न देता जिवत जाळतील, वगैरे एकापेक्षा एक सर्व भयंकर प्रकार घडतील, असें समजून मी गेल्या बारा तासात मन दगडासारखें घट्ट केले होते पण एक प्रकारची विलक्षण चीड माझ्या मनात उत्पन्न झाली होती, एक प्रकारचा विलक्षण द्वेष माझ्या मनात थैमान घालीत होता काल सकाळीं ते कॉंग्रेस कार्यकर्ते मला हिणवून हेटाळून म्हणाले होते, " महाराष्ट्र एकीकरणा-साठीं ज्या बहुजनसमाजाचा ढोल तुम्ही इतक्या ईर्ष्येनें पिटलात आणि ज्या ब्राह्मणेतराची तुम्ही इतकी वरवर केलीत, तो बहुजनसमाज आणि ते ब्राह्मणे-तरच तुम्हाला जिवत जाळण्याची भाषा आज बोलत आहेत !" मघाशीं बबनहि सभेतून परत आल्यावर मला म्हणाला होता, " तुमच्याकडे नेहमीं येणारे तरुण लोकच आज वाटेल ते बडबडत होते तुमच्याविषयीं ! " खरें असेल का हें ? माणसें इतकीं कृतघ्न, इतकीं अविवेकी, इतकीं आततायी असतात ? हातात लेखणी धरल्यापासून गेलीं तीस वर्षे मी जर कोणत्या एका कल्पनेचा प्रचार निष्ठेनें केला असेन, कोणत्या एका ध्येयाच्या साफल्यासाठीं आपल्या स्वल्प शक्तींचा उपयोग निर्धारानें केला असेन, तर तो महाराष्ट्र एकीकरणाच्या कल्प-नेचा, संयुक्त महाराष्ट्र अस्तित्वात येऊन त्यात मराठी लोकराज्य स्थापन व्हावें या ध्येयाचा ! ' तरुण भारत ' निघाल्यापासून तर गेल्या चार वर्षात दुसरा कोणताहि विचार मी मनात येऊं दिलेला नाहीं. ब्राह्मणेतर आणि अस्पृश्य याचा जो पुरस्कार मी ' तरुण भारता'तून केला, त्याबद्दल अनेकानीं मला नावें ठेवलीं; " तुमचा ' तरुण भारत ' हें कुणबटाचें आणि म्हाराचें मुखपत्र आहे ! " असे उद्गार अनेकानीं माझ्या तोंडावर काढले.

पण मी त्या सर्व टीकेला नेहमीं एकच उत्तर देत असें —" आपला महाराष्ट्रच मुळीं कुणब्याचा आणि महाराचा आहे केवळ महाराष्ट्र ब्राम्हण म्हणजे काहीं महाराष्ट्र नव्हे मराठा, कुणबी आणि महार म्हणजेच खरोखरी महाराष्ट्र

महाराष्ट्राचें पुनरुज्जीवन जर व्हावयाला हवें असेल, श्रीशिवाजी महाराज आणि श्रीसमर्थ रामदास यानीं निर्माण केलेल्या मराठा राष्ट्राचें पुनरुत्थान जर व्हावयाला हवे असेल, तर मराठा, कुणबी आणि महार याच्या ठिकाणीं प्रथम स्वत्वाची, महाराष्ट्रीयत्वाची जाणीव उत्पन्न केली पाहिजे गोदावरीपासून नर्मदेपर्यंत पसरलेल्या या पूर्वमहाराष्ट्रात, हिंदीच्या वर्चस्वाखालीं दडपून गुदमरून गेलेल्या या महाविदर्भांत मला ही एकच जाणीव उत्पन्न करावयाची आहे—"आम्ही महाराष्ट्रीय आहोंत, आम्ही मराठे आहोंत, आम्हाला महाराष्ट्राशीं एकरूप होऊन महत्तर महाराष्ट्र निर्माण करावयाचा आहे!" पूर्वमहाराष्ट्राची, महाविदर्भाची अस्मिता जागृत झाली, तरच संयुक्त महाराष्ट्राचें स्वप्न सफल होईल. एरवीं नाहीं त्या स्वप्नाच्या सफलतेसाठीं नुसत्या ब्राम्हणाना, नुसत्या पांढरपेशाना, नुसत्या सुविद्याना आणि सुसंस्कृताना हाक मारून निभणार नाहीं, तर ज्याच्या निढळाच्या घामानें काळी फुलारून सोनें पिकविते आणि ज्याच्या रक्ताच्या घामानें कापसाच्या पेळूंतून रंगीबेरंगी वस्त्रसंपदा पैदा होते, त्या शेतकऱ्याना आणि कामकऱ्याना, त्या कुणब्याना आणि महारानाच मला हाक दिली पाहिजे. उद्याचा महाराष्ट्र हा त्याचा आहे, त्याच्या संघटनेनें आणि सामर्थ्यानें मुंबईच भांडवलशाही बालेकिल्ला जिंकून तो स्थापन व्हावयाचा आहे म्हणून माझी हाक कुणब्याना आणि महाराना आहे. महाराष्ट्र एकीकरण म्हणजे काहीं केवळ जमिनीच्या चार तुकड्यांचें एकीकरण नव्हे तसे तें असतें, तर कदाचित् बुद्धिबळातील चार प्यादी पुढें मागें सारून तें साध्य करून घेता आलें असतें पण माझें महाराष्ट्र एकीकरण म्हणजे जाति आणि वर्ग यानीं विभागलेल्या आजच्या विच्छिन्न महाराष्ट्रातून एकात्म आणि एकसंध असें मराठा राष्ट्र निर्माण करणें होय म्हणून माझी हाक महाराष्ट्रभूच्या केवळ अग्रजानाच नाहीं, तर मुख्यतः अनुजाना आणि अंत्यजाना आहे—"

बेळगावच्या साहित्यसंमेलनानतर १९४६ च्या मेमध्यें आम्ही गोमंतकात गेलों होतों तेथें श्रीशांतादुर्गाच्या दर्शनाला आम्ही गेलों असता आमच्याबरोबर असलेले सुप्रसिद्ध गोमंतकीय कार्यकर्ते श्री. जना कामत यानीं मला विचारलें, "काय भाऊसाहेब, काय मागायचं देवीजवळ ?" मी त्याना म्हटले, "माझ्या डोळ्यादेखत संयुक्त महाराष्ट्र स्थापन झालेला पहाण्याचं भाग्य मला लाभाव,

एवढंच मागणं आहे माझें!" श्री· माधव मनोहर जवळच उभे होते ते हा माझा भोळा भाव बघून हसले तेव्हा मी त्याना म्हणालो," माधवराव, यात हसण्यासारखं काहीं नाहीं जनाभाऊनीं मला प्रश्न विचारताच, "तुझा तूं वाढवी राजा। शीघ्र आम्हाचि देखता।" या समर्थांनी प्रतापगडच्या भवानी-पाशीं भाकलेल्या करुणेची मला आठवण झाली मी आधुनिक नाहीं तुमच्या-सारखा! माझी बुद्धि, माझं हृदय, माझी हाडं त्या महाराष्ट्र परंपरेंत वाढलेली न् मुरलेली आहेत--"

म्हणूनच मला वाटतें कीं, महाराष्ट्राची इतिहाससिद्ध प्रकृति, संस्कृति आणि नियति याना योग्य असें स्थान त्याला हिंदी सघराज्यात मिळालें पाहिजे, व त्यासाठीं संयुक्त, समर्थ आणि स्वायत्त असा महाराष्ट्र, या सत्तातराच्या संमक्रण-काळातच, निर्माण झाला पाहिजे आजच्या विभागलेल्या छिन्नविछिन्न महा-राष्ट्राला उज्ज्वल भवितव्य नाहीं—

आणि, सयुक्त महाराष्ट्राला उज्ज्वल भवितव्य नाहीं म्हणजे, माझ्या दृष्टीनें, हिंदुस्थानालाहि उज्ज्वल भवितव्य नाहीं· मुसलमानानीं हिंदुस्थानावर स्वारी केल्यापासून गेल्या आठशें वर्षाच्या पारतंत्र्याच्या दुर्धर काळात भरतखडातील कोणत्या एका राष्ट्रकानें जर पुन पुन्हा स्वतत्र होण्याचा प्रयत्न यशस्वी रीतीनें केला असेल, तर तो महाराष्ट्रानें शकरदेव यादवाचा वध होऊन दोनशें वर्षे होतात न होतात, तोंच आपल्या वंशात महाराष्ट्राचा छत्रपति अवतीर्ण होईल असें स्वातंत्र्याकाक्षी स्वप्न पाहणाऱ्या मालोजीचा उदय झाला, व शनवार वाड्यावर ताबडें निशाण लागून पन्नास वर्षे होतात न होतात, तोंच वासुदेव बळवंतानें ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध बंडाचा झेंडा उभारला धर्मराष्ट्रीय (Religio-National) स्फूर्तीनें प्रवृत्त होऊन संतानी आणि सेनानींनी राष्ट्रनिर्माणाचा उपक्रम जर या भरतखंडात कुठें केलेला असेल, तर तो फक्त महाराष्ट्रात. सर्व हिंदुस्थानात अदृष्ट अशी ती उदात्त प्रवृत्ति आणि तो अचाट उपक्रम लक्षात घेऊनच बहुधा श्री प्रभाकर पाध्ये हे महाराष्ट्राला भारताचा 'खड्गहस्त' म्हणत असावेत. एरवीं रजपूत, जाट, गुरखा, शीख वगैरे इंग्रजानी लढाऊ म्हणून गौरविलेल्या अनेक शूर जाती हिंदुस्थानात असताना आणि या यांत्रिक युद्धपद्धतीच्या युगात केवळ शौर्यापेक्षा बुद्धिबलाचेंच महत्व अधिक मानले जात

असता, एकट्या महाराष्ट्राला ' खड्गहस्त ' म्हणण्यात काय औचित्य किंवा स्वारस्य आहे ? महाराष्ट्र हें केवळ शूर राष्ट्रकच नाहीं, तर त्याच्या शौर्यामागें स्वातंत्र्याची स्फूर्ती आणि समयज्ञतेची परंपरा असून, तें शौर्य भरतखंडाच्या उत्कर्षाच्या कारणीं लागण्यातच त्याचें साफल्य आहे, अशा दृष्टीहि पण महाराष्ट्रातील द्रष्टया आणि कर्त्या पुरुषाच्या ठिकाणीं आहे असा हा भारताचा केवळ बलशालीच नव्हे, तर बुद्धिशाली, स्वातंत्र्यनिष्ठ 'खड्गहस्त' खिळखिळा आणि दुबळा राहून कसे चालेल ? भावी काळातील त्याचें इतिहाससिद्ध स्थान आणि कर्तव्य अगदी स्पष्ट आहे. ते कर्तव्य करावयाला तो समर्थ न होण्यात त्याची स्वतःची जितकी हानी आहे, तितकीच हिंदुस्थानाचीहि नाहीं काय ? --

या तीव्र जाणिवेनें आणि त्या जाणिवेतून उत्पन्न झालेल्या ईर्ष्येनें मी संयुक्त महाराष्ट्रासाठीं बहुजनसमाजाचा पुरस्कार करीत आलों, मराठा, कुणबी आणि महार याना हाक दिली—

पण एकात्म, एकसंध समाजाची माझी ही कल्पना महाराष्ट्रापुरतीच मर्यादित नाहीं महाराष्ट्राप्रमाणेंच सगळा भारतीय लोकसमाजहि जाति, वर्ग आणि धर्म याचे भेद लुप्त होऊन, एकात्म झाला पाहिजे, तरच बलशाली भारत उत्पन्न होईल आणि तो आपल्याबरोबर आशियातील राष्ट्राचीहि उन्नति करून प्रशात महासागरात ' भारतीय राष्ट्रकुटुंब ' (Commonwealth of Indian nations) स्थापन करील, याहि कल्पनेचा पुरस्कार मी गेलीं सत्तावीस वर्षे करीत आलों आहे—

आणि एकात एक अनुस्यूत झालेलीं हीं दोन स्वप्नें !—संयुक्त महाराष्ट्र आणि भारतीय राष्ट्रकुटुंब याच्या स्थापनेचीं हीं उज्ज्वल, भव्य स्वप्नें !—या दोन स्वप्नाच्या साफल्याच्या ईर्ष्येनें मी विशाल हिंदुत्वाचा, आतरजातीय आणि आतरधर्मीय विवाहाचा, ब्राह्मण, ब्राह्मणेतर आणि अस्पृश्य याच्या एकंकाराचा व ही विराट् समाजक्राति घडवून आणण्यासाठीं मार्क्सवादाचाहि पुरस्कार गेलीं सत्तावीस वर्षे करीत आलों आहे—

याच भावनेनें वीस वर्षांपूर्वी खान—मालिनी विवाहाचें समर्थन मी 'स्वतंत्र भारता'तून केलें आणि त्यामुळें उद्भवलेलें वादळहि मुकाट्यानें सोसलें त्या विवाहाच्या निषेधार्थ भरलेल्या राजाराम वाचनालयातील सभेंत डॉ मुंजे यानीं असे

उद्गार काढले होते की, "अशा प्रकारचा लेख लिहिणारा इसम जिवंत रहातो, हेंच आश्चर्य! अमेरिकेंत अशा इसमाला 'लिंच' (Lynch) केला असता!" रामभाऊ रुईकर, दादा धर्माधिकारी आणि दादा घोरपडे हे तिघे त्या वेळीं माझ्या बाजूने उभे राहिले, व 'महाराष्ट्रा'तून मला काढून टाकण्याचा आग्रह दादा ओगल्याना करण्यात आला असताहि, त्या लोकक्षोभाच्या प्रसंगीं त्यानीं मला अंतर दिले नाहीं—

"भरतखंडाला आपली मातृभूमी मानील आणि भारतीय संस्कृतीचा स्वीकार करील, तो हिंदु - मग त्याचा धर्म, वर्ण, जाति किंवा राष्ट्र कोणतेंहि असो,"—या हिंदुत्वाच्या व्यापक सांस्कृतिक कल्पनेचें प्रतिपादन मी त्या लेखात आवेशानें केलें होते, व ख्रिस्ती, मुसलमान वगैरे अन्यधर्मीयाना हिंदुत्वाच्या या व्यापक भावनेनें आपण आत्मसात् करून, हिंदु करून, घेतलें पाहिजे, असा माझा आग्रह होता. श्री देवदत्त टिळक यानीं माझ्या या विचारसरणीला पूर्ण पाठिंबा दिला, व प्रत्येक व्यक्तीला आपला धर्म कायम ठेवून अन्यधर्मीयाशीं विवाह आणि संसार करता आला पाहिजे, तरच नाना धर्मानीं आणि नाना पंथानीं गजबजलेल्या या भरतखंडातून एकात्म हिंदु राष्ट्राचा उदय होईल, हें जें माझें खान-मालिनी विवाहाच्या समर्थनातील मुख्य प्रतिपाद्य सूत्र, तेंहि त्यानीं मान्य केलें सावरकरानीं हिंदुत्वाच्या या व्यापक, संस्कृतिनिष्ठ कल्पनेला संमति दर्शविली, पण, ख्रिस्ती लोक जरी कदाचित् या कल्पनेप्रमाणें स्वतःला हिंदु म्हणवून घ्यावयाला तयार झाले, तरी मुसलमान कदापि होणार नाहींत, असाहि संशय त्यानीं व्यक्त केला.

तथापि, माझी अशी श्रद्धा त्या वेळीं होती आणि आजहि आहे कीं, प्रत्येक व्यक्तीला जरूर तर आपला धर्म कायम ठेवून आंतरधर्मीय विवाह करणें सुलभ झाल्याशिवाय अनेक धर्म, वर्ण, पंथ आणि जाति याचें आश्रयस्थान होऊन बसलेल्या या भरतखंडांतून एकात्म भारतीय राष्ट्र कधींहि निर्माण होणार नाहीं. ज्या भारतीय समाजानें प्राचीन काळीं शक, हूण, बर्बर, यवन किंवा पर्शु याना आत्मसात् करून घेतलें, त्याला या अर्वाचीन काळात ख्रिस्ती आणि मुसलमान याना आत्मसात् करून घेणें अशक्य का व्हावें? भारतीय राष्ट्राचें

दार्ढ्य, सामर्थ्य आणि विकासक्षमता ही त्याच्या आतर एकात्मतेंत आणि बाह्याना आत्मसात् करण्याच्या शक्तींत आहे. आतरधर्मीय आणि आतरजातीय विवाह रूढ झाल्याविना तसा शक्तिशाली एकात्म भारत उत्पन्न होणार नाहीं.

आणि, जें भारताला, तेंच त्याचा घटक असलेल्या महाराष्ट्रालाहि लागू आहे. आज महाराष्ट्रातील ब्राह्मण, ब्राह्मणेतर आणि अस्पृश्य हे एकाच भूमींत रहातात, एकच भाषा बोलतात आणि एकच धर्म आचरनात पण त्याच्या जीवनात मात्र एकता नाहीं आणि समानताहि नाहीं म्हणून एकात्म महाराष्ट्र जर निर्माण व्हावयाला हवा असेल, तर ब्राह्मण, ब्राह्मणेतर आणि अस्पृश्य याच्यांत विवाह झाले पाहिजेत, त्याच्या जीवनाचे ओघ एकमेकात पूर्णपणें मिसळले पाहिजेत—

–संयुक्त महाराष्ट्राचा माझा अर्थ हा आहे, व गेलीं चार वर्षं या एकात्मतेचा पुरस्कार 'तरुण भारत' सतत करीत आलेला आहे. या एकात्मतेच्या परिपोषासाठींच ब्राह्मणेतराचा आणि अस्पृश्याचा पक्ष ' तरुण भारता 'नें ईर्ष्येनें उचलून धरला आणि पुढेंही धरील—

—तरीसुद्धा ब्राह्मणेतराचा ' तरुण भारता 'वर राग ? गाधीजींच्या खुनाचा सूड ' तरुण भारता 'वर घेण्याची त्याची तयारी ? आपण काय करतों आहोंत याची जाणीव आहे का त्याना ? खरोखरीच इतके कृतघ्न, इतके अविवेकी, इतके आततायी आहेत हे तरुण ? का कोणी त्याना दुष्टाव्यानें चिथावणी दिली असेल ? पण, कोणी काहींहि चिथावणी दिली, तरी तिला बळी पडण्याइतकीं त्याचीं मनें आणि माथीं हलकीं का असावींत ?—"

––हे प्रश्न माझ्या मनात सारखे थैमान घालीत होते. एक प्रकारची विलक्षण चीड, विलक्षण संताप, विलक्षण त्वेष माझ्या मनात सारखा धिंगाणा घालीत होता.

त्या तळमळींतच पहाटे केंव्हा तरी माझा डोळा लागला आणि त्या मिटलेल्या डोळ्यांपुढें भयंकर दृश्य प्रकटलें !—

रात्रीचीं वेळ शांताबाई आणि मी नेहमींप्रमाणें गच्चीच्या कठड्याला ओठंगून गप्पा मारीत होतों. रस्ता अगदीं निर्मनुष्य, निःशब्द होता. दुरून कुठून तरी भजनाचे आर्त सूर कानावर येत होते

इतक्यात एकदम गलका होत असल्यासारखा वाटला.

पण समोरचा तो रुंद रस्ता तर अगदीं शांत, अगदीं स्तब्ध होता. दिवसभर सतत नाना प्रकारचे भार वाहून शिणल्यामुळें जणुं त्याला निश्चेष्टता आली होती!

पण गलका सारखा वाढत होता, सारखा जवळहि येत चालला होता.

म्हणून शांताबाईला शंका येऊन तिनें मागल्या रस्त्याकडे पाहिलें. तों हातांत पेटते पलिते घेऊन गांधीजींचा जयजयकार करीत मिरवणूक झपाट्यानें आमच्या बाजूला येत असल्याचें तिच्या दृष्टीस पडलें.

" कसली मिरवणूक आहे ही? पहा तरी जरा—"

तिनें मला म्हटलें. मी त्या किंचित् भयानक पण किंचित् लोभनीय अशा दीप्तिमान् दृश्याकडे पहात उद्गारलों, " अग, आपल्या ओळखीचीच तर तरुण मंडळी आहेत ही—"

तोंच 'शांतानिवासा'चें मागलें फाटक जोरानें उघडून ती मिरवणूक आंत घुसली आणि पुढें असलेल्या त्या तरुणानें आपल्या हातांतला पलिता समोरच्या खिडकीला लावला—

त्याबरोबर मी वरूनच त्याला हाक मारून विचारलें, "........काय करतो आहेस रे हें तूं? खिडकी पेटेल ना अशानं?—"

" तुमचं घर पेटवून द्यायलाच आलों आहोंत आम्ही आज, भाऊसाहेब! तुम्ही मागें वळून तर पहा एकदा तुमच्या 'तरुण भारता'ची चिता कशी भडकली आहे ती!—"

मी तत्क्षणींच मागें वळून पाहिलें. 'नरकेसरी' प्रेसच्या शेडमधून उंच ज्वाळा वर उफाळत होत्या.

" प्रथम 'तरुण भारता'ची चिता पेटवली आम्ही! आतां तुमची पेटवणार!!—"

त्या तरुणानें हातांतला पलिता नाचवीत विकट हास्य केलें.

मी दचकून जागा झालों. मिलचा पोंगा जोरानें वाजत होता.

माझ्या उशाशीं उभा असलेला भास्कर मला हंसत हंसत म्हणाला, "भाऊसाहेब, उठा आतां. रात्र सुरक्षित पार पडली एकदाची!—"

* * *

आम्ही खालीं आलों, त्या वेळीं रस्त्यात कामगाराची गर्दी होती चहाचे पेले आमच्यापुढें ठेवून शाताबाई म्हणाली, " मिल आज सुरू आहे, हें तरी सुदैवच म्हटलं पाहिजे एक मिल जर चालू राहिली, तर गडबड होणार नाहीं फारशी—"

" पण, लोक आता कामावर जात असताना दिसत असले, तरी ते परत फिरतील लगेच, बाई ! हरताळ तीन दिवस चालू राह्यचाय—"

" माझा तर अंदाज असा आहे कीं, ऑफिससुद्धा बद राहतील आज—"

" मग मात्र कठीण आहे कामगार जर दिवसभर रिकामे राहिले, तर काय होईल हें सागता येत नाहीं—"

इतक्यात मिलचा शेवटला पोंगा झाला

आणि, पुराच्या पाणलोटाला पुढें जावयाला वाव न मिळाल्यामुळें नदीचा प्रवाह जसा थड्या ओलाडून वेगानें उलटा वाहूं लागावा, त्याप्रमाणें कामगाराचा उत्संखळ जमाव रस्त्यानें जाणारीं वाहनें अडवीत, लोकाच्या डोक्यावरल्या टोप्या काढीत आणि ' बम्मनकू काट डालो ' अशा घोषणा करीत त्वेषानें परत फिरला.

" लक्षण काहीं ठीक दिसत नाहीं, " शाताबाई उद्गारली.

" मी जरा शहरातून चक्कर मारून येतो, भाऊसाहेब म्हणजे पहाटे भरलेल्या सभेंत काय ठरलं तें कळेल तरी —"

" जर काहीं विशेष बातमी असेल, तर तसं लगेच येऊन सांग, भास्कर, आम्हाला. बाकी करून तरी काय उपयोग व्हायचाय म्हणा ! हे काहीं पोलिसचं संरक्षण मागायला तयार नाहींत—"

" तुम्ही काळजी करूं नका, बाई आम्ही शक्य तितक्या लवकर परत येतों तुम्ही म्हणाल, तर दिवसभर राहूं आम्ही इथं—"

" मला माझ्याबद्दल काळजी वाटत नाहीं मुळींच. वाटते, ती फक्त यांच्याबद्दलच. काल सकाळपासून सारखे निरोप येताहेत याना न् हे कांहीं हलायला तयार नाहींत जागचे. मी कालच याना सुचवलं, तुम्ही धंतोलीवर नाहीं तर चिचभुवनला जाऊन रहा दहा बारा दिवस हें वादळ शांत होईपर्यंत, म्हणून. पण हे काहींच ऐकायला तयार नाहींत—"

" अग, ज्याच्या मनात मला मारायचंय, ते मी कुठंहि गेलों, तरी माझा शोध काढून गाठतील मला! त्यापेक्षा स्वत च्या घरीं राहूनच काय होईल तें भोगलेलं काय वाईट? निदान दुसऱ्यावर तरी संकट यायला नको आपल्यामुळं-"

" चिचभुवनला काहीं दुसऱ्याचं घर नाहीं. आपल स्वतःचं हक्काचं घर आहे अगदीं तिथं जाऊन आठ दिवस राह्यला काय हरकत आहे? विश्राति न् संरक्षण दोन्हीहि मिळतील तुम्ही घरात नाहीं असं कळऱ्यावर मग कोण कशाला येतंय आपल्या घरावर? धोका सगळा फक्त तुम्हाला आहे; आम्हाला किंवा घराला नाहीं—"

" खरं आहे बाई म्हणतात तें. तुम्ही आमच्या घरीं चलता का, भाऊसाहेब?—"

" नाहीं, मधु! स्वत.चं संकट दुसऱ्यावर घालण्याची इच्छा नाहीं माझी—"

" आमच्यावर काहीं संकट नाहीं, भाऊसाहेब तुम्ही आमच्या घरीं आहात याचा पत्ता नाहीं लागणार कुणाला—"

" तूं म्हणतोस तें सगळं खरं पण या घटकेला तरी विचार नाहीं माझा कुठं जायचा. तुम्हीं एकदा फेरी मारून काय बातमी मिळते ती पहा मग ठरवूं काय करायचं तें—"

इतक्यात ' नरकेसरी ' प्रेसचीं टाइप सोडविणारीं मुलें किल्ल्या मागण्या· साठीं आलीं.

" काय रे, काहीं गडबड आहे का रस्त्यात?—"

मी त्याना विचारलें त्यावर पाडुरंग म्हणाला—

" भीड आहे जी! पण गडबड नाहीं फारशी—"

भास्करनें त्याला किल्ल्या दिल्या. मी शाताबाईला म्हटलें—

" पाह्यलसं! आपल्याला उगाचच भीति वाटते घरात बसल्या बसल्या! मुलं रोजच्याप्रमाणं कामावर आलीं याचा अर्थच हा कीं, आपल्याला वाटते तशी काहीं गडबड शहरात नाहीं—"

" तुमच्या तोंडात साखर पडो! शहरात गडबड आहे कीं नाहीं हा प्रश्न नाहीं आपल्यापुढें तुम्हाला धोका असल्याचे निरोप येताहेत कालपासून सारखे, त्या दृष्टीनं विचार करायला हवा आपण—"

" पण, शहरात जर काहीं गडबड नसेल, तर काय मला एकट्यालाच दिवसाढवळ्या पोत्यात घालून शुक्रवार तलावात जलसमाधि देणार आहेत ? नागपूरसारख्या राजधानीच्या शहरात असले प्रकार घडायला सरकार काहीं ब्रह्मीभूत झालेलं नाहीं अद्याप आपलं—"

" फुकट वाद कशाला घालता बाई, तुम्ही त्याच्याशीं ? आम्ही जाऊन येतों बाहेरून आणि मग ठरवूं काय करायचं तें. मग मात्र तुम्हांला ऐकावं लागेल हं आमचं मुकाट्यानं, भाऊसाहेब ! "

" तें पाहीन मी, मधु ! तुम्ही एकदा जाऊन तर या. मी आता अंकाच्या तयारीला लागतों. डिस्ट्रिब्यूटर आले आहेत, त्या अर्थी काहीं हरताळ दिसत नाहीं आज प्रेसचा तरी—"

ते दोघे निघून गेले. शाताबाईनें बातम्या ऐकण्यासाठीं रेडिओ लावला

बातम्या संपतात न संपतात, तोंच वीर हरकरे आत आले.

" केव्हा आलांत भंडाऱ्याहून, बाबुराव ?—"

" तुम्हाला कसं कळलं मी भंडाऱ्याला गेलों होतो हें ? "

" काल हातीं आलेल्या बातमीपत्रात गांधीजींवरलं भाषण आहे तुमचं ! छान बोललात तुम्ही—"

" भंडाऱ्याची सभा उत्तम झाली. पण इथ मात्र हवा अगदीं निराळी दिसतेय—"

" का ? आज काहीं गडबड आहे का ?—"

" रस्त्यात धूम आहे लोकाची, न् ब्राह्मणाविषयीं वाटेल तें बोलताहेत. पण कालच्या इतकी गरमी नाहीं दिसत आज हवेंत जसजसा वेळ जाईल तसतसा उतरून जाईल हा जोष !—"

" पण मी तर बातम्या निराळ्याच ऐकतोंय कालपासून—"

" हो तुम्ही म्हणता तें खरं आहे, भाऊराव. या संधीचा फायदा घेऊन आपल्या मार्गातले काटे कायमचे काढून टाकायचा घाट घातलाय काहीं मंडळींनीं. याद्याहि तयार झाल्या आहेत म्हणून ऐकलं—

" हो. आणि आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं, त्या याद्यात माझ्यासारख्यांचींच नावं आहेत असं नव्हे; तर तुमचे दोघे दादा-धर्माधिकारी न् बालिंगे,-तसंच

देशपांडे न् विमलाबाई याचींहि नावं आहेत, म्हणे ! माझी एक सूचना आहे तुम्हाला—"

"कसली ?—"

"तुम्ही दोघेहि दादा न् देशपांडे याना सावध करा—"

"मी त्याचे बाजूला जायच्या विचारात आहे. कदाचित् दादाना भेटेनहि. पण देशपांड्यासंबंधीं नक्की सागता येत नाहीं—"

"पण दादाशीं तर बोलाल ?—"

"हो त्याना सावध करतों—"

वीर हरकेर लगेच उठले आणि मी लिहावयाला बसलों.

तोंच आमची मोलकरीण पार्वती घाबऱ्या घाबऱ्या येऊन म्हणाली, "फाटकापाशीं उभे असलेले लोक मला म्हणतात, 'तूं या घरीं काम करशील, तर बरी गत नाहीं तुझी—"

"लोक म्हणूं देत काहींहि ! तूं मुकाट्यानं आत जाऊन कामाला लाग—"

शाताबाईनें पार्वतीला सागितलें आणि ती मला म्हणाली, "तुम्ही, ऐका माझं ! पं शुक्लाना आताच्या आता फोन करून हा सारा प्रकार कळवा न् संरक्षण मागा ताबडतोब. मला कांहीं लक्षण ठीक दिसत नाहीं—"

पण मी काहीं बोललों नाहीं. रस्त्यावरला गलका सारखा वाढत होता, व मधून मधून एकाद दुसरा दगडहि येत होता घरावर. रस्त्यातलीं माणसें माझ्या-संबंधीं बोलत आणि चौकशी करीत आहेत, हेंहि माझ्या कानावर आलें

पण मी स्वस्थ चित्तानें लिहित होतों. अग्रलेख हातावेगळा झाल्यावर मी शाताबाईला म्हटलें, "तुम्ही जेवण उरकून घ्या लवकर मी आसनं करून मग स्नान करीन—"

"पण आसनं करायला आज माडीवर जाऊं नका नेहमींप्रमाणें बाहेर तुमच्या-संबंधीं सारखं लोक बोलताहेत. तुम्ही जर त्याच्या दृष्टीस पडलात, तर काय होईल सागवत नाहीं. इथं माजघरातच आसनं उरकून घ्या आपलीं आज—"

इतक्यात 'नरकेसरी' प्रेसमधलीं मुलें किल्ल्या घेऊन आलीं. मी त्याना विचारलें, "का रे, का आलात ? मी तर कॉपी मागायला येईल कुणी तरी म्हणून वाट पहात होतों— "

" लोक सगळे आलेले परत गेले, भाऊसाहेब. जोशी हायस्कूलसमोर हमला सुरू आहे न् आपल्याहि प्रेससमोर गडबड आहे. म्हणून फोरमनच्या सांगण्या-प्रमाणें प्रेस बंद करून आलों आम्ही—"

ते गेल्यावर शांताबाई मला म्हणाली, "अजून तरी ऐका तुम्ही माझं! तुम्ही फोन केलात, तर तुम्हांला स्वतःला न् तुमच्या प्रेसला खात्रीनं संरक्षण मिळेल तुम्हांला संरक्षण नाकारणं शक्य नाहीं त्यांना!—"

मी कांहीं बोललों नाहीं. ती भिंतीला ओठंगून स्तब्ध उभी होती आसनें करण्यासाठीं उठतांना मी तिला म्हटलें, "चंद्रशेखरला अगदीं बाहेर जाऊं देऊं नकोस मधु न् भास्कर येतीलच बहुतेक जेवण उरकून इतक्यात—"

ती कांहीं बोलली नाहीं.

मी माजघरांत जाऊन आसनें करावयाला सुरवात केली

मी शीर्षासन उरकून अर्धांगासनाला सुरवात करतों, तोंच पश्चिमेच्या बाजूनें घरावर एकदम दगडांचा मारा सुरू झाला खिडक्या आणि दारें सर्व बंद करून घेतलेलीं होतीं त्या बंद केलेल्या खिडक्यांवर आणि दारावर दणादण दगड येऊन आदळत होते.

इतक्यात दारावरली विजेची घंटी जोरानें खणखणू लागली तेव्हां मी एकदम उठून शांताबाईला म्हटलें, " तू खिडक्या न् दारं उघडून टाक प्रथम सगळ्या पाहू या तरी एकदा लोक काय करतात तें! —"

त्याबरोबर ती दार उघडून बाहेर आली आणि अंगणांत गलका करीत असलेल्या जमावाला म्हणाली, "काय हवंय तुम्हांला? उगाच दगड मारून नासधूस करूं नका घराची तुम्हांला काय हवय तें सांगा—"

" आम्हांला मालकाशीं काम आहे, बाई. ते आहेत ना घरांत? —"

हातांत काठी असलेल्या आणि केस पिंजारलेल्या एका तरुणानें पुढें होऊन विचारलें सुमारें दोन तीनशें मुलें त्याच्या मागें उभीं होतीं. त्यांपैकीं बहुतेकांच्या हातांत काठ्या होत्या

" ते घरीं आहेत. पण तुमचं काय काम आहे तें मलाच सांगा. ते आंत कामांत आहेत—"

" आमचं काम त्यांच्याशींच आहे, बाई! —"

त्या तरुणानें उत्तर दिलें आणि माझ्या नावानें गलका सुरू झाला. चौरस्त्या वर उभे असलेले पोलिस ती गडबड मुकाट्यानें पहात होते

म्हणून मी तडक उठून बाहेर आलों आणि त्या तरुणाला म्हटलें, "हा पहा आलों मी! काय काम आहे तुमचं माझ्याशीं? उगाच दगडफेक करून घराचा विध्वंस का करता? मी समोर उभा आहे तुमच्या. वाटल्यास माझ्या डोक्यात दगड घाला! बोला काय काम आहे माझ्याशीं तें! —"

मी अगदीं शांतपणानें म्हटलें. हातात काठ्या, दगड, विटा घेतलेला तो जमाव आम्हा दोघाकडे टकमका पहात उभा होता क्षणैक अगदीं स्तब्धता होती

मी पुन्हा काहीं बोलणार, तोंच त्या जवानानें आपल्या भोंवतालच्या वानर-सेनेला म्हटलें, "चलो, चलो रे, यहासे! यहा कुछ भी करना नहीं! चलो, हटो!—"

तत्क्षणींच भराभर तीं सारीं तरुण मुलें परत फिरलीं.

आणि आम्ही आत आलों.

शांताबाईनें दार लावून घेतलें. तेव्हा मी तिला म्हटलें—

"छे, छे! दारं लावू नकोस. अशा प्रसंगीं दारं लावणं हें चूक आहे अगदीं. दारं उघडींच असूं देत पाहूं या कोण आत येतो न् काय करतो तें!—"

"आताचा जमाव परत गेला म्हणून म्हणता का तुम्ही हें? चूक आहे तुमची अगदीं! बाहेर काय भयंकर गलका चालला आहे ऐकता ना? अशा स्थितींत दारं उघडीं ठेवा म्हणून कसं सागता तुम्ही?—"

"आपण दारं बंद केलीं, तर तीं फोडली जाणार नाहींत, अशी खात्री आहे का तुझी? मघाशीं आणखी थोडा वेळ दगड आले असते, तर दारं आपो-आप उघडीं झालीं असतीं त्या दगडाच्या प्रभावानं!—"

मी हंसून म्हटलें.

पण माझें मन विलक्षण संतप्त, विलक्षण क्षुब्ध होऊन गेलें होतें. ती दगड-फेक आणि तो जमाव!—मला अगदीं चीड आली होती, त्याच्या त्या आत-तायी वर्तनाची माझा शोध कशासाठीं? माझ्या घरावर दगडाचा मारा कशा-साठीं? केवळ मी गांधीजींवर टीका करीत आलों म्हणूनच ना? पण, गांधी-जींनीं देशाची कितीहि थोर सेवा केलेली असली, साधुपुरुष म्हणून ते कितीहि

पूज्य असले, तरी त्यांचीं जीं मतें किंवा कृत्यें आपल्या बुद्धीला पटत नाहींत, त्यांच्यावर टीका करावयाची नाहीं, गांधीजींच्या चुका दाखवावयाच्या नाहींत, हा कुठला न्याय? स्वत त्यानींच आपण हिमालयाएवढ्या चुका केल्याची कबुली अनेकदा जाहीर रीतीनें दिलेली नाहीं काय? खुद्द पंडितजींनीं, सरदारांनीं आणि राजाजींनींहि त्यांच्या चुका अनेकदा त्यांच्या पदरात घातलेल्या नाहींत काय? डॉ. अंबेडकर यानीं हिंदुस्थानाची फाळणी अपरिहार्य आहे, काहीं एका मर्यादेपर्यंत लोकसंख्येची अदलाबदलहि अपरिहार्य आहे आणि या दोन्ही गोष्टी लक्षात घेऊन आपण योग्य ती दक्षता वेळींच घेणें जरूर आहे, असा इषारा पुनः पुन्हा दिला होता. पण गांधीजींनीं तो मनावर घेतला नाहीं. ते अखंड हिंदुस्थानाची भाषा बोलत राहिले, लोकसंख्येची अदलाबदल अनिष्ट आणि अशक्य आहे म्हणून वादत राहिले आणि अखेर झालें काय? हिंदुस्थानाची वेडीवाकडी चीरफाड आणि महायुद्धाला लाजवतील अशा भयंकर कत्तली! गांधीजींचा हट्ट, त्यांचा अदूरदर्शीपणाच या अनर्थाबद्दल जबाबदार नाहीं काय? त्यानीं स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठीं भगीरथ परिश्रम केले, ही गोष्ट खरी. पण, तें स्वातंत्र्य शापगर्भ आहे, रक्ताळलेलें आहे, असें म्हणण्यात चूक कोणती? चर्चिलनें इंग्लंडला विजय मिळवून दिला पण, युद्धकाळात देशाच्या हिताला आवश्यक असलेली त्याची हुकूमशाही नंतरच्या शातताकाळात देशाच्या आणि लोकशाहीच्या नाशाला कारण होईल, हें लक्षात घेऊन ब्रिटिश जनतेनें आपल्या मायदेशाला आणि साम्राज्याला प्राणातिक गंडातरातून वाचविणाऱ्या त्या विजयी राष्ट्रनेत्याचा युद्ध संपल्याबरोबर झालेल्या निवडणुकींत पाडाव करून त्याला प्रधान-मंत्रिपदावरून खालीं खेचलें. ब्रिटिश जनतेची ती विवेकी जागरूकता कुठें आणि आपल्या लोकाची ही आंधळी विभूतिपूजा कुठें! असल्या या अंधश्रद्धाळु देशात लोकशाही टिकणार कशी आणि विकसणार तरी कशी?—

नौखालीपासून तों कराचीपर्यंतच्या गेल्या दीड वर्षातल्या एकापेक्षा एक भीषण असलेल्या त्या सर्व रक्तलांछित, अघोर घटना माझ्या डोळ्यापुढें उभ्या राहिल्या. त्या सगळ्या रक्ताच्या पाटांतून अब्रूला मुकलेल्या स्त्रियांच्या, आईबापांना आंचवलेल्या अर्भकांच्या आणि घरादाराना दुरावलेल्या कुटुंबाच्या

किंकाळयातून, सडत्या प्रेताच्या राशींतून आणि जळत्या घराच्या चितातून वाट काढीत, अहिंसेचा मत्र पुटपुटत आलेलें तें स्वातंत्र्य !— तें आपादमस्तक रक्तानें न्हालेलें स्वातंत्र्य माझ्या डोळ्यापुढें उभें राहिलें—

—आणि, मनात आलें, या साऱ्या अघोर, अमानुष घटनाना कारण झालेल्या आत्मकेंद्रित, अदूरदर्शी, लहरी नेतृत्वावर टीका केल्याबद्दल हें प्राय-श्चित्त ? कीं केवळ गाधीजींच्या खुनाचें निमित्त करून आमच्या वाईटावर अस-लेले इसम खवळलेल्या जमावाला दुष्ट चिथावणी देऊन हा सूड घेऊं पाहात आहेत आमच्यावर ?

माझें मन तळतळत होतें, डोळे जळत होते—

तोंच दारावरली घंटी वाजली.

शाताबाईनें दरवाजा उघडला

त्याबराबर श्रीमंत राजे प्रतापसिंहमहाराज भोसले याचे विश्वासू कामदार श्री अण्णासाहेब शिर्के यानीं आत येऊन मधूची चिठी माझ्या हातीं दिली आणि मला घेऊन जाण्यासाठीं आपण आलों असल्याचें सागितलें

ती चिठी मी वाचून शाताबाईला दिली. तिच्यावर नजर टाकून शाताबाईनें मला म्हटलें, “ उठा, तुम्ही ताबडतोब जा याच्याबरोबर. म झ काय होईल याचा विचार करूं नका. माझी काळजी घ्यायला मी समर्थ आहे—”

आणि, आमच्या दोघा मुलाना घेऊन, सोमवार ता. २ फेब्रुवारी १९४८ रोजीं दुपारीं ११–३५ वाजता मी घरातून बाहेर पडलों

× × × ×

आम्ही राजवाड्यात गेलों, त्या वेळीं मधु आणि भास्कर दोघेहि तेथें बसलेले होते मधु मला म्हणाला, “ तुम्ही घरीं सांपडलात, तर तुम्हाला निश्चित काहीं तरी धोका होईल, असं नऊ वाजताच आम्हाला कळलं तेंव्हापासून आम्ही दोघे तुम्हाला कुठं तरी सुरक्षित स्थळीं आणाव, अशा खटपटींत होतों. दोन तीन ठिकाणीं प्रयत्न केला, पण जमलं नाहीं. आज जो तो आपआपल्या फिकिरींत आहे. तेंव्हा कुणाला आग्रह करणंहि योग्य झालं नसतं. पण, इथं आल्यावर महाराजाना सारी परिस्थिति आम्ही स्पष्ट सागताक्षणींच त्यानीं तुम्हाला आणायचं ठरवलं न् मोटर पाठविली पण, मला सारखं वाटत होतं, बाईना सोडून तुम्ही येता कीं नाहीं !—”

" बरोबर आहे तुझी शंका. शाताबाईनं जर निक्षून सागितलं नसतं, तर काहीं त्या दोघींना घरीं सोडून मी आलों नसतों आज इथ—"

" चूक झाली असती, भाऊसाहेब, तुमची! लोकाचा राग तुमच्यावर आहे, त्याच्यावर नाहीं, धोका तुम्हाला आहे, त्याना नाहीं. मोटर पाठवून जर तुम्ही आला नसतात, तर आम्ही महाराजाना घेऊन आलों असतो तुम्हाला न्यायला—"

" पण, भास्कर, त्या दोघी घरीं एकट्या आहेत. मी त्याना सागून आलों येताना तुमच्यापैकीं कोणाला तरी पाठवतों लगेच म्हणून—"

" तुम्ही याना पाठवूं नका या स्थितींत बाहेर, भाऊसाहेब मी माझा माणूस पाठवतों आपल्या घरीं तो काळजी घेईल आपल्या मंडळीची. बाकी तशी काहीं भीति नाहीं म्हणा बायामाणसाना धोका खरोखरी तुम्हालाच होता!—"

राजेसाहेब म्हणले मी त्यावर काहीं बोललों नाहीं फक्त मधुकडे पाहिलें. त्यानें माझें मनोगत ओळखलें आणि तो राजेसाहेबाना म्हणाला, " महाराज, आम्हीच जातों बाईंच्या सोबतीला आपण मनुष्य पाठवूं नका—"

" हें काय भलतंच बोलता तुम्ही? बाहेर केवढा कल्ला चालला आहे आणि तुम्ही कुठं जाणार त्या दंगलींत? छे, छे! तुम्ही इथंच थाबा मी पाठवतों आमच्या माणसाला—"

आणि त्यानी हुजऱ्याला हाकहि मारली.

तोंच प्रभाकर आणि मधु आत आले.

त्याना पहाताच भास्कर म्हणाला, " मधु, तूं न् प्रभाकर इथं थाबा. मी न् मधु जातों बाईंच्या सोबतीला—"

आणि महाराजानीं काहीं म्हणण्यापूर्वीच ते दोघे बाहेर पडले

ते दोघे गेल्यावर महाराजानीं प्रथम आपले आप्त ग्वाल्हेरचे सरदार श्रीमंत काकासाहेब इंगळे याच्याशीं माझा परिचय करून दिला, व हुजऱ्याला आमच्या जेवणाची तयारी करावयाला सागितलें.

तेव्हां मी त्याना म्हटलें, " मला सोमवार असल्यामुळ मी सूर्यास्तानंतर जेवीन, महाराज. मुलाचीं जेवणें झालेलीं आहेत. पण माझं स्नान मात्र व्हायचंय-"

त्यांनीं हुजऱ्याला स्नानाची तयारी करावयाला सांगितलें इतक्यात त्याच्या पत्नी सौ. काचनमालाराणीसाहेब आणि भगिनी कु प्रमिलाराजे तेथें आल्या. त्या दोघींशीं त्यानी आमची ओळख करून दिल्यावर कु. प्रमिलाराजे मीनाला आत घेऊन गेल्या, व मी स्नानाला जाण्यासाठीं उठलों

बाहेर सुरू असलेला प्रचड गलका सारखा कानावर आदळत होता. महाराज अ यत अस्वस्थ झालेले होते ते एकदम टेलिफोनवर हात ठेवून उद्गारले, "शहरात इतकी धूम मचली असता हे कर्फ्यू का नाहीं जारी करीत अजून? तुम्ही इथं आलात भाऊसाहेब, त्याच वेळीं जोशी हायस्कूलच्या इमारतीला आग लावून जमाव डॉ पराजप्याच्या हॉस्पिटलकडे वळला होता. खरोखरी जोशी हायस्कूलवर हल्ला झाला, तेव्हाच कर्फ्यूचा हुकूम काढून मिलिटरी पाठवायला हवी होती त्यांनीं शहरात! कालपासून शहरात गडबड आहे हें काय त्याना माहित नव्हत? मी फोन करून पाहूं का प शुक्लजींना?—"

"मला वाटत, तुम्ही प्रथम कोतवालींत फोन करून चौकशी करा न् मग पंडितजींशीं बोला —"

मी त्याना सुचविलें आणि स्नान करावयाला गेलों

मी न्हाणीघरातून बाहेर येतों न येतों, तोंच श्री शिर्के मला बोलवावयाला आले.

मी ताबडतोब खालीं आलों. महाराज टेबलापाशीं उभेच होते मला पहाताच ते उद्गारले, "तुम्ही पाह्यलं का भाऊसाहेब, वरच्या गच्चींतून? आपल्या शेजारच्या गोखल्यांच्या दुकानाची लूट चालली आहे—"

"काय? गोखल्याच्या दुकानाची लूट? म्हणजे शहर कोतवालीच्या अगदीं नाकासमोरच दगल सुरू आहे म्हणायचं! पण पोलिस काय करताहेत?—"

"कोतवालींत तर कोणीच असल्याचं दिसत नाहीं मी मघाचपासून सारखा फोनवर हात ठेवूनच बसलोंय. पण कोणी उत्तर देईल तर शपथ! डी. सी., डी. एस्. पी. सारे गायब झालेले दिसताहेत आज!—"

"ते शहरात फिरतीवर असतील बहुतेक—"

"पण मग कोतवालीपासून हाकेच्या अंतरावर असलेल्या दुकानाची लूट कशी होऊं शकते? पोलीस काय करताहेत?—"

" पण, महाराज, जोशी हायस्कूलची इमारत जी जाळण्यात आली, ती सुद्धा पोलीस नाक्याच्या अगदीं समोरच आहे ना ? त्याच प्रकाराची आवृत्ति आता या दुकानाच्या बाबतींत निघतेय म्हणायची !—"

तोंच श्री. शिर्के गडबडीनें आत येऊन म्हणाले, " महाराज, गोखल्याच्या दुकानाला आग लावली आहे लोकांनीं आपल्या गच्चीवरून दिसतोय सगळा प्रकार. ज्वाळा न् धूर याचे नुसते लोट चालले आहेत—"

" छान ! आपल्या वाड्यापर्यंत येऊन थडकली म्हणायची दंगल ! काका-साहेब, तुम्ही बदुका काढून भरायला सांगा आपल्या. आपण तयारीनं असलं पाहिजे—"

" महाराज, आपण आता फोन करा पंडितजींना—"

" मी मघाशींच फोन करणार होतों, भाऊसाहेब. पण तुम्ही नको म्हणा-लात म्हणून थांबलो पण, आता जर मी फोन केला, तर गैरसमज होईल माझ्याबद्दल—"

" का बरं ? गैरसमज कशाबद्दल होणार ?—"

" तुम्हाला माहित नाहीं, भाऊसाहेब ! गोखल्याचं दुकान आमच्या इमारतींत आहे आता मी जर फोन केला, तर पोलिस अधिकारी म्हणतील स्वत.च्या इमारतीला आग लागल्यामुळं फोन केला मी !—"

" नाहीं महाराज, असं कोणी म्हणू शकणार नाहीं आपल्याला या वेळीं ! गोखल्याच्या दुकानाला लावण्यात आलेली आग जर भडकली, तर त्या बाजूच्या सगळ्या दुकानांची होळी होऊन जाईल. आपण फोन करा ताबडतोब पंडित-जींना न् त्यांच्या कानावर प्रकार घाला हा सगळा !—"

महाराजांचा हात फोनवर होताच त्यांनीं तत्क्षणींच मुख्य प्रधान पं. शुक्ल याना फोन केला आणि त्याना सर्व हकीकत सांगून कर्फ्यू ताबडतोब जारी करण्याची विनंति केली.

टेलिफोनवर चालू असलेलें तें संभाषण आम्ही मुकाट्यानें ऐकत होतों. गोखल्याचें दुकान राजवाड्यापासून पुरतें एक फर्लांगाच्या अंतरावरहि नव्हतें. तेथपर्यंत लुटालूट आणि जाळपोळ यांचें सत्र येऊन थडकल्यामुळें महाराज

साहजिकच क्षुब्ध होऊन गेले होते पं. शुक्ल त्याच्याशीं काय बोलत होते, हें कळावयाला अर्थातच मार्ग नव्हता. पण महाराजाचा क्षोभ मात्र सारखा वाढत होता ते शेवटीं उद्गारले, "आपण मला परवानगी द्या, पंडितजी! म्हणजे मी शहराच्या बंदोबस्ताची सारी जबाबदारी स्वतःवर घेऊन दंगल आटोक्यात आणतों ताबडतोब! . सकाळीं नऊ वाजल्यापासून शहरात उधम चालू आहे जोशी हायस्कूल आपल्या साऱ्या अधिकाऱ्याच्या डोळ्यासमोर जाळलं गेलं अस सागताहेत मंडळी महालातलीं दुकानंहि लुटलीं न् जाळलीं जात आहेत आणि अजून कर्फ्यू लागू करण्यात येऊं नये, याचा अर्थ लोक काय करतील? .. .आपण मला हुकूम करा! मी आता दंगल आटोक्यात आणून दाखवतों आपल्याला—"

आणि त्यानीं रागारागानें फोन खालीं ठेवला

ते बोलण्याच्या मनःस्थितींत नव्हते त्यानीं हुजऱ्याला हाक मारून मोटर काढावयाला सागितली आणि ते मला म्हणाले, "मी जरा शहरातून फेरफटका करून येतों. तुम्ही आराम करा आता—"

"मला वाटतं, आपण पं. मिश्र याना फोन करून पहावा एकदा—"

माझी ही सूचना ऐकतांच ते हसले आणि म्हणाले, "तुम्हाला माहित नाहीं, भाऊसाहेब? पं. मिश्र इथं नाहींत. दिल्लीला गेले आहेत ते आज नागपुरात असते, तर हें इतकं खचित पेटूं दिलं नसतं त्यानीं!—"

"मला वाटत, शहरात इतकी धूम चालू आहे हें कळल्यावर तरी आपल्या मंत्र्यानीं स्वत· जातीनं दंगलीच्या भागात येऊन शातता स्थापन करण्याचा प्रयत्न करायला हवा होता. लोकाना समजुतीच्या गोष्टी सागून आवरणं हें काम आहे त्याचं. हा काहीं जातीय किंवा राजकीय दंगा नव्हे एका प्रकारें लोकक्षोभाचा स्फोट आहे हा! कॉंग्रेसमंत्री आणि कॉंग्रेसनेते यानीं जर मनात आणल न् एकवटून प्रयत्न केला, तर खवळलेल्या जमावाला शात करणं कठीण नाहीं त्याना—"

"तुम्हाला काहीं कल्पना नाहीं, भाऊसाहेब, शहरात काय चाललं आहे याची! म्हणून तुम्ही बोलता आहात या गोष्टी! कुंपणानं शेत खायला सुरवात

करावी, तसा प्रकार चाललेला आहे शहरात सध्या ! आता दोन वाजले आहेत मी पाहून येतों शहरात काय चाललंय तें—"

महाराज लगेच आत गेले आणि लष्करी पोषाख करून बाहेर आले. त्याच्या पाठोपाठ राणीसाहेब आणि प्रमिलाराजेहि आल्या

"अजून स्नान न् जेवण झालेलं नाहीं आपलं आणि इतकी भयंकर दंगल चालू असता आपण कुठ जाता बाहेर ?—"

"जेवण आज दंगल थांबल्यावर ! आपण कांहीं काळजी करूं नका, राणीसाहेब मी कुठंहि गेलों, तरी रक्षण करू शकतों आपलं. शहरात इतकी उधम चालू असता, आपलेच लोक बेफामपणानं आपल्या लोकांचीं घरदारं लुटीत न् जाळीत सुटले असता घरीं स्वस्थ बसण शोभणार नाहीं भोसल्यांच्या घराण्यात जन्म घेतलेल्या माणसाला !—"

महाराज हसून उद्गारले. राणीसाहेब आणि राजभगिनी काहीं बोलल्या नाहींत. पण मी म्हटलें, "आपलं हें बोलणं ऐकून आपले वडील राजे लक्ष्मण-रावसाहेब याची आठवण झाली मला. चोवीस वर्षांपूर्वीं हिंदु-मुसलमानाच्या दंग्याच्या वेळीं गोळीबार चालू असता त्या गोळ्याच्या वर्षावात ते जाऊन उभे राहिले होते कोष्टीपुऱ्यातील चौकात ! डॉ. मुंजे नेहमीं मोठ्या अभिमानानं वर्णन करित असतात त्या विलक्षण प्रसंगाचं—"

"तेंच रक्त आहे हें, भाऊसाहेब ! संकटाच्या वेळीं जर लोकाच्या हाकेला आम्ही धावून गेलों नाहीं, तर नागपुरात राह्यचं कशाला आम्ही आणि भोसले तैरी म्हणवून कशाला घ्यायचं स्वतःला ?—"

महाराज मोटारींत बसले आणि मी वर दिवाणखान्यात येऊन कोचावर लेटलों.

माझ्या मनाला यत्किंचितहि स्वस्थता नव्हती मला साखें वाटत होतें, भास्कर आणि मधु हे जरी शाताबाईच्या सोबतीला जाण्यासाठीं निघाले असले, तरी ते जर घरीं पोंचूं शकले नाहींत, तर जमावानें घेरलेल्या त्या घरांत त्या दोघींची स्थिति काय झाली असेल ? त्याना धीर कोण देईल ? गेले दोन दिवस माझ्या एकट्याच्या जिवाला धोका आहे, असेच निरोप सारखे येत होते, ही गोष्ट खरी. पण त्याबरोबरच घराला आग लावली जाणार असल्याचीहि एक बातमी वारंवार कानावर येतच होती ना ? जोशी हायस्कूल जाळण्यांत आलें,

ताम्हनकर आणि गोखले यांचीं दुकानें जळत आहेत, ' नरकेसरी ' प्रेसची शेड फोडून त्याची नासधूस करण्यात आली, डॉ. परांजपे यांच्या मोटारी शुक्रवार तलावात टाकण्यात आल्या, या जर मघाचपासून ऐकलेल्या विध्वंसाच्या हकीकती खऱ्या असतील, तर आपल्या ' शांतानिवासा ' चे तरी काय झालें असेल ? त्यालाहि आग लावण्यात आली नसेल कशावरून ? आणि, त्याला जर आग लावण्यात आली असेल, तर ? तर शांताबाई आणि तिची वृद्ध आत्या या क्षणीं कोणत्या अवस्थेत, कोणत्या परिस्थितींत आणि मनःस्थितींत असतील ? मी घरात नाहीं असें पाहिल्यावर चिडलेल्या नादान, मायेफिरू, अत्याचारी जमावानें घराचीं सारीं दारें लावून घेऊन, त्या दोन असहाय एकाकी अबलाना घरात कोंडून तर त्याला आग लावून दिली नसेल ना ?—

— माझ्या जिवाची सारखी तडफड होत होती, माझे डोळे सारखे जळत होते मला क्षणोक्षणी वाटत होते, आपण त्या दोघींना घरीं एकटें टाकून येण्यात चूक केली शांताबाईच्या धैर्याबद्दल माझी खात्री होती १९४४ च्या डिसेंबरात त्या वेळीं भूमिगत असलेल्या सौ. अरुणा असफअली या श्री. अच्युत पटवर्धन यांची चिठ्ठी घेऊन गुप्त वेषाने अकस्मात् आमच्याकडे आल्या असता तिला त्यांचे स्वागत करावयाला यत्किंचितही शंका वाटली नव्हती किंबहुना, १९४२ च्या ऑगस्टमधील दंगलींत शहरात लष्कराची गस्त आणि गोळीबार चालू असता, कर्फ्यूचा अंमल सुरू झाल्यावर लष्कर आणि जमाव यांचा झटापट जागोजाग सुरू असता, त्या भयानक परिस्थितीत ती इतवारींतील ऑगस्ट कार्यकर्त्यांच्या गुप्त सभेला हजर राहून रात्री सुखरूप घरीं परत आली होती. पण तो प्रसंग वेगळा आणि हा प्रसंग वेगळा ! त्या वेळीं जमाव आमच्या बाजूला होता, आज तो आमच्यावर उलटलेला आहे अशा वेळीं शांताबाई कितीहि धीट, कितीहि प्रसंगावधानी असली, तरी एकटी काय करूं शकेल ? समजा, मी घरात नाहीं असें दिसून आल्यावर चवताळलेल्या जमावाने जर दारे बंद करून घराला आग लावली, तर ती त्या आगींतून आपल्या आत्याला घेऊन कशी बाहेर पडूं शकेल ? तिला त्या भयकर प्रसंगात कोण सहाय्य करील ? तिच्या हाकेला कोण धावेल ? छे, छे ! तिला एकटी टाकून येण्यात चूक केली आपण —

हे विचार माझ्या मनात थैमान घालीत आहेत, तोंच हुजऱ्या आत आला न् मला म्हणाला, " खालीं बोलवताहेत आपल्याला— "

मला वाटलें, महाराज परत आले असावेत शहरातून फिरून म्हणून मी तसाच गडबडीनें उठून खालीं आलों, तों भास्कर आणि मधु माझी वाट पहात उभे असलेले दिसले

" का रे ? का आलात ? घरीं गेला होतात ना ? का वाटेंतूनच परतावं लागलं तुम्हाला ? — "

" वाटेंतून परतण्यासारखीच परिस्थिति होती खरोखरी, भाऊसाहेब ! पण आम्ही बोळा बोळातून रस्ता काढीत कसेबसे घरीं पोचलों दुपारीं दोनच्या सुमारास घरावर एकदम जमाव चालून आला. तीन चार हजार तरी लोक असावेत खिडक्या दारं सगळीं बंद केलेलीं होतीं पण, एवढे मोठमोठाले दगड सगळ्या बाजूंनीं घरावर आले कीं, शेवटीं बाईनीं दारं उघडायला सांगितलीं आम्हाला दारं उघडल्याबरोबर लोकांनीं आत घुसून प्रथम चौकशी केली तुमची बाईनीं त्याना सांगितलं, तुम्ही घरात नाहीं म्हणून त्यांनीं सगळीकडे तपास करून शोध घेतला तुमचा माडीवरहि जाऊन आले तुम्ही घरात नाहीं अशी त्याची पक्की खात्री झाल्यावर त्यानीं आम्हाला विचारल 'कुठं गेले आहेत ? '—' आम्हाला माहित नाहीं ! ' असं उत्तर दिलें आम्ही त्याबरोबर त्यानीं आम्हाला बाहेर निघायला सांगितलं बाई बाहेर निघायला बिलकूल तयार नव्हत्या त्या सारख्या म्हणत होत्या, ' काय व्हायचं असेल, तें इथंच होऊं या आमचं ! त्यानीं माझ्यासाठीं एवढया हौसेनें रक्ताचं पाणी करून बांधलेल घर आहे हें ! — तें सोडून जाणार नाहीं मी ! पाहू या काय करतात तें आमचं ! ' पण आम्ही दोघानीं त्याना न् आत्याबाईंना अखेर हात धरून बाहेर काढल्या जमावानं मुकाट्यानं रस्ता करून दिला आम्हाला. आमच्या समोरच घराची नासधूस न् सामानाची लुटालूट व्हायला सुरवात झाली होती. मी रस्त्यावर आल्यावर बाईंना विचारलं, ' कुठं जायचं आपण आता ? ' तेव्हा त्या म्हणाल्या, ' कोठीवानाकडे पोंचवून द्या आम्हाला. तिथं गेल्यावर मग ठरवूं पुढ काय करायचं तें ! ' त्याप्रमाणें त्यांना कोठीवानाकडे पोंचवून दिलं आम्ही न् लगेच इथं आलों — "

" कोठीवानानीं ताबडतोब घेतलं त्याना घरात ?—"

" हो. बाईनीं सरळच विचारलं त्याना, 'तुमची तयारी आहे ना आम्हाला घरात घ्यायची? आमच्यामुळ तुम्हालाहि त्रास होईल एकादे वेळीं!' पण, शंकरराव आणि सुशीलाबाई दोघंहि म्हणाली, 'आमचं काय होईल, तें होवो! पण तुम्हाला आम्ही जाऊं देणार नाही या वेळीं दुसरीकडे!' त्या आत गेल्या-वर आम्ही तसेच तडक तुम्हाला हे सगळ सागण्यासाठीं इथं आलों—'

" आणि घर तसंच उघडं पडलेल आहे? त्याची काय व्यवस्था ?—"

" तुम्ही म्हणत असाल, तर आम्ही पुन्हा परत जाऊन कुलपं लावून येतों घराला. बाकी आमच्या समोरच लुटालुटीला न् नासधुशीला सुरवात झाली होती—"

" आग तर नव्हती लावली ना घराला तुमच्या समोर ?—"

" नाहीं आणि आग लावणारहि नाहींत बहुतेक कारण, त्या भागात तेच घर सर्वात मोठं असल्यामुळें, ते जर पेटलं, तर त्या भागातल्या सगळ्या घराची होळी होऊन जाईल आणि भोवतालचीं तीं सगळीं घरं ब्राह्मणेतरांचीं आहेत! तेव्हा तुमचं घर जाळून त्याची राखरांगोळी करावी असं जरी कदाचित् त्याच्या मनात असलं, तरी भोंवतालचीं सगळी घरं त्याच्याच लोकांचीं असल्यामुळें, आपल्या घराला आग लावली जाणार नाहीं असं वाटतं मला. फार तर घर साफ करून टाकतील सगळं!—"

" पण, मला वाटतं, तुम्ही पुन्हा एकदा तिथपर्यंत जाऊन घर बंद करून यावं. घर जर उघडं राह्यलं, तर त्याचीं खिडक्या दारंसुद्धा शिल्लक ठेवणार नाहींत लोक!—"

हें मी त्या दोघाशी बोलत आहे, तोंच महाराज आत आले. त्याबरोबर मी त्याना विचारलें, " काय खबर आहे, महाराज ?—"

" कर्फ्यू लागतोय, आता भाऊसाहेब पुकारा सुरू झाला आहे—"

" इतकी जाळपोळ न् लुटालूट झाल्यावर आमच्या मंत्रिमंडळाला अखेर जाग आला म्हणायचा!—"

नंतर मी महाराजाना आमच्या घरासंबंधींची माहिती सागितली तेव्हां त्यानीं विचारलें, " तुम्ही बाईना इथं का नाहीं आणलंत, भास्करराव ?—"

" शक्य नव्हतं, महाराज. रस्त्यात इतकी भयंकर गर्दी न् दंगल आहे कीं, इतक्या लांब त्यांना आणणं मुष्किल झालं असतं. कोठीवानांचं घर जवळ आहे त्या मानानं, न् बाईंनींहि तिथंच जायचा आग्रह धरला. कोठीवानांनीं जर त्यांना ठेऊन घेतलं नसतं, तर मग कसंहि करून त्यांना इथं आणणं भागच पडलं असतं आम्हांला—"

" कोठीवानांनीं मोठी हिंमत केली, भाऊसाहेब!—"

" हो. अशा संकटात कोण कुणाला थारा देतो, महाराज? आपले न् कोठीवानांचे फार उपकार झाले खरोखरी आमच्यावर—'

" उपकाराची बात बोलूं नका, भाऊसाहेब. आम्ही स्वतःला आजहि नागपूरकर भोसले म्हणवतो, न् नागपूर आमचं आहे असं समजतों आम्ही. तेव्हा आमचं कर्तव्यच आहे संकटाच्या प्रसंगीं नागपूरच्या जनतेला संरक्षण द्यायचं. आमचं जे काहीं राजेपण लोकांच्या दृष्टींनं अजून शिल्लक उरलंय, तें कामीं आलं पाहिजे अशा वेळीं! तरच त्याचा उपयोग! पण कोठीवानांची मात्र हिंमत खरी! त्यातून ते ब्राह्मण आहेत!!—"

महाराज हंसत हंसत म्हणाले.

" खरं आहे महाराज, आपलं म्हणणं. या सगळ्या संकटात एक समाधान मात्र माझ्या मनाला नेहमींच राहील—"

" कसलं समाधान?—"

" माझं घर जरी बहुजनसमाजानं उध्वस्त केलं असलं, तरी त्या बहुजन-समाजापैकींच एकानं मला या संकटात आश्रय दिला—'

" पण तुमचा तो बहुजनसमाज मला कुठं आपला समजतो आहे, भाऊसाहेब?—"

" तेंहि बरोबरच आहे, महाराज! आपण बहुजनसमाजापैकीं असलात, तरी अखेर ' राजे ' आहात, हें विसरूं नका. आपण बहुजनसमाजाचे खरे; पण आपलं स्थान मात्र बहुजनसमाजात नाहीं. आपण त्यांच्यापैकीं आहात; पण त्यांचे मात्र नाहीं—"

" तुम्ही काय म्हणाल तें खरं आहे, भाऊसाहेब! तुम्हीच हें बहुजन-समाजाचं खूळ वाढवलं या नागपुरात. तुमच्या ' तरुण भारता'नं जर बहुजन-

समाजवाल्याना उचलून धरल नसतं, तर नागपुरात कोणी पुसत नव्हतं त्याना! ‘तरुण भारता’नं त्याना प्रसिद्धि देऊन मोठं केलं—”

“त्या उपकाराचे आज छान पाग फेडले बहुजनसमाजवाल्यानीं ‘तरुण भारता’चा विध्वस करून! पण, महाराज, माझी एक विनंति आहे आपल्याला—”

“काय? बाईना आणायच्या इथं? चला, माझी तयारी आहे—”

“नाहीं कर्फ्यू जारी होऊन शहर शात झाल्यावर बाईना घेऊन येऊं आपण संध्याकाळीं त्या कोठीवानाकडे असल्यामुळ आता सुरक्षित आहेत अगदीं माझी विनंति एवढीच आहे कीं, आपण तीन चार कुलपं द्यावींत ताबडतोब आम्हाला--”

“कुलप कशासाठीं?—”

“हे दोघे सागताहेत कीं, घर उघड आहे अगदीं तेव्हा, घराची किंवा आतल्या सामानाची आणखी नासधूस होऊ नये म्हणून घर बंद करायला चालले आहेत हे -”

“पण भास्करराव, तुम्ही जाणार कसे आता बाहेर? कर्फ्यूचा पुकारा सुरू झालाय न् मिलिटरी नाकेबंदी करून राह्यली आहे अशा स्थितींत तुम्हाला बाहेर जाण शक्य नाही अगदीं—”

“पण घर उघडं टाकून कसं चालेल महाराज?—”

“तें तर खरंच. पण हे घरापर्यंत जाऊं कसे शकतील हा प्रश्न आहे माझ्यापुढं—”

“आम्ही जाऊं कसे तरी, महाराज! आपल्याला काळजी नको त्याची. फक्त आपण तीन चार कुलपं द्या लवकर आम्हाला म्हणजे झालं—”

“आनंद्या, कुलपं आणा रे चार पाच चागलीं मोठालीं! कुलपं देतो मी तुम्हाला, भास्करराव पण कर्फ्यूचा अंमल जारी झाल्यावर तुम्हीं दोघांनीं बाहेर जाणं, हे दंग्यात बाहेर जाण्यापेक्षाहि जास्त धोक्याचं आहे एका दृष्टीनं—”

“मला वाटतं, हे आपल्या वाड्याच्या मागून कोठींतून जाऊ शकतील भाऊसाहेबाच्या घरापर्यंत कोठींतला रस्ता अगदीं खाजगी आहे—”

सरदार काकासाहेब इगळे यानीं सूचना केली त्याबरोबर महाराज हसून उद्गारले, " हो, माझ्या लक्षांतच नव्हता आपल्या कोठींतला रस्ता. कुणीतरी माहितगार मनुष्य द्या याच्याबरोबर रस्ता दाखवायला पण, भास्करराव, तरी सुद्धा फार काळजी घेतली पाहिजे तुम्ही नाहीं तर कोतवालींत नेऊन बसवतील तुम्हाला—"

" बसवलं तरी काहीं हरकत नाहीं ! तेथून फोन करूं आम्ही आपल्याला न् सुटका करून घेऊ स्वतःची—"

त्यानें हंसत हंसत उत्तर दिलें, व हुजऱ्यानें आणलेलीं तीं अवजड भक्कम कुलपें घेऊन तो मधुमह त्याच्या मागोमाग बाहेर पडला

" आता आधीं जेवण उरकून घ्या महाराज, आपण दगा थाबण्यासंबधींची आपली अट पूर्ण झाली आहे. म्हणून प्रथम आपण भोजन करा आता—"

" मी सुद्धा त्याच विचारात आहे, भाऊसाहेब कर्फ्यूची दवंडी झाली असली, तरी अद्याप कह्ला थांबलेला दिसत नाहीं दंगेखोराना फार तर सात आठ तासच मिळाले असतील उधम मचवायला पण तेवढ्या वेळात त्यानीं महालात किती जाळपोळ न् नासधूस केली ! पाध्ये, ताम्हनकर, गोखले वगैरेंचीं दुकान साफ निकालात निघालीं न् हजारों रुपयाचा माल हमरस्त्यावर जाळला गेला आणि हें सगळं पोलिस अधिकाऱ्याच्या डोळ्यादेखत घडलं—'

" मला वाईट वाटतं, तें याच गोष्टीचं. सरकारविषयीं लोकाना वाटणारा धाक अशा प्रकारामुळं एकदा का कमी झाला, म्हणजे सरकारचं अस्तित्व संपलं म्हणूनच समजायला हवं खरोखरी गाधीजींच्या खुनामुळं लोकानीं चवताळून खवळून जावं हें अगदीं स्वाभाविक आहे पण, खून होऊन गेल्यावर आता तीन दिवसानीं झालेली ही दगल मात्र स्वाभाविक वाटत नाहीं, न् पोलिसाच्या डोळ्यादेखत दिवसाढवळ्या शहराच्या मुख्य भागात जाळपोळ व्हावी हा प्रकारहि आकस्मिक वाटत नाहीं—"

" आपण हें इथं बसून बोलता आहात, भाऊसाहेब ! माझ्याप्रमाणं शहरांत फिरून जर आपण सर्व प्रकार पाहिला असतात तर, मला वाटतं, आपण यापेक्षां फार भयंकर बोलला असतात ! आपल्याला कल्पना नाहीं आज सकाळपासून

शहरात सारे वरिष्ठ अधिकारी फिरत असता काय काय प्रकार कसे कसे घडले आहेत याची—"

" मला पूर्ण कल्पना आहे, महाराज ! गेल्या शनिवारपासून ज्या अर्थी माझ्या जिवाला धोका असल्याचे न् आमचा प्रेस जाळला जाणार असल्याचे निरोप सारखे येत होते, त्या अर्थी मला कल्पना नाहीं असं कसं म्हणता आपण ? पण कल्पना असून तरी काय उपयोग होता या परिस्थितींत ? शहर कोतवालीपासून हाकेच्या अंतरावर म्युनिसिपल कचेरीच्या अगदीं समोर असलेलं गोखल्याच हमरस्त्यावरलं दुकान लुटलं न् जाळलं जावं, त्याना कोणत्याही प्रकारची मदत कोतवालीकडून किंवा म्युनिसिपालिटीकडून मिळू नये, याचा अर्थ काय होतो ? लोकाचीं माथीं भडकून गेलीं होती, हें खरें, पण जबाबदार मत्र्याचीं माथीं तर ठिकाणावर होतीं ना ? ते काय करीत होते शहरात लुटालूट न् जाळपोळ चालू असताना ? जोशी हायस्कूल सकाळीं दहाच्या सुमाराला जेव्हा जाळल गेलं, तेव्हाच जर त्यानीं कर्फ्यू लागू केला असता, तर परिस्थिति इतकी खचित विकोपाला गेली नसती वरिष्ठ सरकारी अधिकारी हजर असता त्याच्या डोळ्यादेखत पोलिस नाक्यासमोर असलेलं तें हायस्कूल जाळल गेल न् त्यानतर पाच तासानीं कर्फ्यू लागला, हा प्रकार काय आमच्या मंत्र्याच्या कीर्तींत भर घालणारा आहे ? मत्र्याच्या असल्या ढिल्या न् भित्र्या धोरणामुळं लोकाचा सरकारविषयींचा धाक न् विश्वास जर कमी झाला, वाटेल तेव्हा हातात कायदा घेण्याची ही जमावाची प्रवृत्ति जर बळावत गेली, तर सरकार, स्वातंत्र्य आणि सुराज्य हीं तरी किती दिवस टिकतील ? कचदिल, कमजोर मंत्री हेच कोणत्याहि सरकारचे, कोणत्याहि देशाच्या स्वातंत्र्याचे आणि सुराज्याचे खरे शत्रु असतात—"

" आपण ' तरुण भारता 'तून लिहिणार का हें सगळं ?—"

महाराजानीं हंसून विचारलें

" तें कसं सागूं मी आज ? या संकटातून बाहेर पडल्यानंतरच्या गोष्टी आहेत त्या. पण एक गोष्ट' मात्र, महाराज, मी आताच आपल्याला सागून ठेवतों. माझ्या लेखणीचं सगळं बळ एकवटून अखिल महाराष्ट्राच्या निदर्शनाला हा सारा प्रकार आणल्याशिवाय राहणार नाहीं मी ! कॉंग्रेस कार्यकर्ते आणि

काँग्रेसमंत्री यांची जी वृत्ति या साऱ्या प्रकरणात प्रतीत झालेली आहे, ती स्वातंत्र्य, सभ्यता आणि नागरिकत्व यांच्या सगळ्या कल्पनांना हरताळ फासणारी आहे अडाणी, अप्रबुद्ध जमावाला मी दोष देत नाही आणि जबाबदारहि धरीत नाहीं या प्रकाराबद्दल. खुनाची बातमी आल्यापासून ज्यानीं भलभलत्या कंड्या पिकवून आणि खोटानाटा प्रचार करवून रान उठवलं, या संधीचा फायदा घेऊन आपल्याला अप्रिय असलेल्या जातींवर, पक्षावर, संस्थावर आणि व्यक्तींवर सूड घेण्याचा व्यूह रचला, त्यांना जबाबदार धरतो मी या साऱ्या अत्याचाराबद्दल चवताळलेल्या जमावाच्या क्रोधाचा फायदा घेऊन त्यानी आपले खुनशी डाव परस्पर साधून घेतले ! शहरात या अत्याचाराची तयारी चालू असल्याचं मंत्र्यांच्या कानावर खात्रीनं गेलेलं होतं तरीहि ते आपल्या कर्तव्याला जागले नाहींत न् सरकारच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणणारी कमजोरी त्यानीं दाखविली, याबद्दल त्यानाहि दोष देतों मी काँग्रेस कार्यकर्ते आणि काँग्रेसमंत्री हे जर या वेळीं आपल्या तत्वाला ब्रीदाला आणि कर्तव्याला धैर्यानं जागले असते, तर निदान नागपुरास तरी ही आग खचित पेटती ना !—"

महाराज काहीं बोलले नाहींत ते आपले लष्करी कपडे उतरीत होते आत जाताना त्यानीं मला विचारलें, ' आपण जेवत नाहीं का माझ्याबरोबर ? आता चार वाजून गेले आहेत, सोमवार मोडायला काहीं हरकत नाही—"

" नाहीं, महाराज मी सूर्यास्त झाल्यावरच सोमवार सोडतों नेहमीं—"

" मग आपण चहा घ्या आता मी जेवून येतों लगेच —"

मी चहा घेण्यासाठीं दिवाणखान्यात गेलों चंद्रशेखर आणि मीना दोघेहि तेथें आधींच आलेलीं होतीं. काकासाहेबानीं चहा ओतला. मी तोंडाला कप लावून घोट घेतों न घेतों, तोंच भास्कर आणि मधु आत आले; व त्यानीं माझ्यासमोर कुलपें ठेवलीं

" का रे ? कुलपं परत का आणलींत ? तुम्ही घरापर्यंत जाऊं शकला नाहींत का ?—"

" छे ! छे ! आम्ही घरापर्यंत जाऊन न् घर चागलं आतून बाहेरून मनसोक्त पाहून आलों—"

" मग घर बंद का नाहीं केलंत तुम्ही !—"

" बंद करायला उरलंय काय घरात ? साऱ्या घरभर काचाचे तुकडे न् कागदाचा ढीग पडलेला आहे नुसता ! माडीवरल्या तुमच्या एवढ्या मोठ्या लायब्ररीपैकीं फक्त एवढ एक पुस्तक हाताला लागलं आमच्या तें मुद्दाम त्या लायब्ररीचं ' स्मारक ' म्हणून आणलं आम्ही येताना—"

बडोद्याच्या कविमंडळाचे 'करभार' हे पुस्तक भास्करने हंसत हंसत माझ्या समोर ठेवले

" घरातली कपाट, टेबल, पलग न् खुर्च्या हीं सुद्धा गेलीं का ? अगदीं काही नाहीं राह्यलं घरात ?—"

मीनानें हातातला चहाचा कप खाली ठेवून विचारले तिचे डोळे भरून आले होते

" अग, टेबलखुर्च्याचं काय विचारतेस, मीना ! घराचीं खिडक्या न् दार सुद्धा शिल्लक उरलेलीं नाहीत विजेच फिटिंगसुद्धा सगळ उखडून टाकलंय ! न् नळाच्या तोटया काढून टाकल्यामुळें त्याच पाणी वो वो वहातय ! ! फक्त भिंती न् छप्पर तेवढ शाबूत आहे अजून ! म्हणून तर कुलप परत घेऊन आलो आम्ही ! दारच नाहींत, तर कुलप लावायची तरी कुठ ?—"

भास्करने उत्तर दिले मीना काही बोलली नाहीं, तिच्या डोळयातून घळ घळा अश्रु वाहूं लागले

" माडीवरलीं सगळी पुस्तकं गेली, भास्कर ? मी न् चंदून सतत महिनाभर खपून याचं वर्गीकरण केलं डिसेंबरच्या सुटींत न् नीट लावून ठेवलीं होतीं तीं कपाटात इतक्या पुस्तकाचं काय केलं असेल रे त्यानीं ?—"

" सगळया घरभर कागदाचा ढीग झाला आहे, चंद्रशेखर ! फाडून, फेंकून जाळून टाकलीं आहेत सारीं पुस्तकं ! आम्हाला परत येताना आगाश्याची ज्ञानेश्वरी शुक्रवार तलावात तरंगताना दिसली !—"

" तुकारामाच्या अभंगाची आई आहे ज्ञानेश्वरी ही ! त्या अभंगाच्या वह्या जर इंद्रायणींत तरल्या, तर ज्ञानेश्वरी कशी बुडेल शुक्रवार तलावात ?—"

मी हंसत हंसत म्हटलें. पण चंद्रशेखरनें पुन्हा विचारलें, " घरातलं सारं सामान गुंडानीं लाबवलं न् जाळलं याचं नवल वाटत नाहीं मला. पण पुस्तकाचा नाश करून काय मिळालं त्याना ?—"

" काय मिळालं ? अरे, नाश केल्याचा आनंद ! भाऊसाहेबाच्या बहुजन-समाजाला पुस्तकाचा काय उपयोग आहे ? पुस्तकाची किंमत तुम्हा आम्हाला! बिनडोक्याच्या, माथेफिरू, मूर्ख लोकाना पुस्तकें काय करायचीं आहेत ? त्यानीं जर पुस्तकाचा योग्य उपयोग केला असता, तर असले अत्याचार करवले नसते त्याना !—"

" खरं आहे तुझं म्हणणं, भास्कर ! अलेक्झाड्रियाची प्रचड लायब्ररी जेव्हा धर्मवेड्या आततायी मुसलमान सैन्यानं जाळली, तेव्हा त्याच्या सेनापतीनं असा युक्तिवाद केला होता कीं, ' या लायब्ररींतल्या पुस्तकात जर कुराणातलच ज्ञान साठवलेल असल, तर त्याचा काहीं उपयोग नाहीं, न् कुराणाबाहेरलं ज्ञान जर त्यात असलं, तर तें धर्मबाह्य म्हणून अनर्थकारक आहे. तेव्हा कोणत्याहि दृष्टीन पाहिलं, तरी ही लायब्ररी जाळायला हरकत नाहीं ' त्या मुसलमान सेनापतीच्या कोटींतले आहेत हे आपले गुड ! मी मराठी पत्रकार परिषदेला सुचविलेल्या योजनेप्रमाणें जर नागपूर विद्यापीठातर्फे ' केळकर वृत्तविद्यालय ' (Kelkar school of journalism) निघालं असतं, तर त्याला हा सगळा ग्रंथ-संग्रह द्यायचा विचार होता माझा पण आमच्या बहुजनसमाजानं निकाल लावला त्याचा—"

" एवढ सगळ सामान कुठं नेलं असेल त्यानीं ?—"

मीनानें डोळे पुशीत विचारले मघाशीं अर्धवट पिऊन बाकी ठेवलेला चहाचा कप काहीं तिनें पुन्हा उचलला नव्हता.

" अग, कुठं म्हणून काय विचारतेस ? एवढा शुक्रवार तलाव आहे कीं जवळच ! त्याच्या मायपोटात आपळं घरसुद्धा मावलं असतं ! तें उचलून तलावात टाकणं शक्य नव्हत म्हणून भिंती न् छप्पर शाबूत राह्यलंय त्याचं ! नाहीं तर भाऊसाहेबाचा सहृदय बहुजनसमाज तें सुद्धा करायला चुकला नसता !—"

भास्करचे ते उद्गार ऐकून मीना रडावयाला लागली. तेव्हा मी चटकन् उठून तिला जवळ घेतलें आणि तिच्या मस्तकावरून हात फिरवीत म्हटलें, " रडूं नकोस, बेटा ! मी पुन्हा पहिल्यासारखं घर सजवून देईन तुला. पण तूं पाणी काढूं नकोस डोळ्यातून—"

" भाऊराव, आपण त्या घरात आता राह्यला जाऊ नये पुन्हा असं वाटतं मला—"

चंद्रशेखरनें मध्येंच म्हटलें

" ठीक आहे. जस तुम्ही म्हणाल तसं आपण धंतोलीवरच राह्यला जाऊं, बेटा पण तूं रडूं नकोस—"

" अग, रडण्यासारखं काय आहे त्यात एवढं, मीना? श्रीकृष्णाची सोन्याची द्वारका त्याच्या डोळ्यासमोर समुद्रात बुडाली! पण त्याला एवढंसुद्धा वाईट वाटलं नाहीं त्याबद्दल आणि तूं अशी ओक्साबोक्शी रडते आहेस—"

चंद्रशेखरनें हंसत हंसत तिला म्हटलें

पण मीना माझ्या कुशींत तोंड लपवून सारखी रडत होती

इतक्यात मधु आला आणि तिला म्हणाला—

" तूं घरीं चल आमच्या, मीना! तिथं कुसुम आहे मजेंत वेळ जाईल तुझा—"

" नाही मी भाऊरावांना सोडून जाणार नाहीं कुठं. पण भाऊराव, तुम्ही आताच्या आता बाईला न् आत्याला घेऊन या ना इथं—"

" आणू हं, बेटा! महाराज जेवून उठले कीं लगेच बाईला घेऊन येऊं आम्ही—"

मधु, भास्कर आणि मधु तिघे आपसात हळुहळू बोलत होते भास्कर मला म्हणाला, " भाऊसाहेब, तुम्ही म्हणत असाल, तर आम्ही घेऊन येतों बाईंना आताच्या आता मोटर आहेच दारात उभी—"

" नको. महाराजाचं जेवण झाल्यावर मग पाहूं—"

तोंच हुजऱ्या वर येऊन म्हणाला, " महाराज खालीं बोलावताहेत आपल्याला—"

आम्ही खालीं गेलों, तों महाराज हातात फोन घेऊन बसलेले आम्हाला दिसले. मला पहाताच ते उद्गारले, " आमच्या गोपाळराव पाठकाच्या घराची लूट चालली आहे, अशी बातमी आली आताच. जेवण संपवून इथं आलों न् फोन आला बघा!—"

" काय सागता ? गोपाळराव काही आमच्यासारखे कॉंग्रेसविरोधी समजले जात नाहींत. ते तर कॉंग्रेसचे आणि मंत्रिमंडळाचे कट्टे अभिमानी आहेत मिश्रजींच्या गोटातले न् मर्जीतले त्याच्यासारख्या कॉंग्रेसनिष्ठ माणसाचं घर कसं लुटलं जाईल, महाराज ?—"

" कसं लुटल जाईल ? अहो, लूट चालू आहे आता या वेळीं ! "

महाराज मनगटावरल्या घड्याळाकडे पहात उद्गारले

" पण कर्फ्यू जारी होऊन आता दीड तास होत आला आणि तरी घर लुटलं जातंय त्यांचं ?—"

" तीच तर मजा आहे, भाऊसाहेब !—"

" पण मग कर्फ्यू लागलाय का खरोखरी ?—"

" त्याबद्दल शंकाच नाहीं मी आताच गच्चीवरून पाहून आलों सारं. रस्ते बहुतेक रिकामे झालेले आहेत, न् गस्तहि चालू आहे—"

" पण मग गोपाळरावाच्या घराची लूट कशी सुरू आहे या वेळीं ?—"

" तीच तर मख्खी आहे आजच्या दगलीची ! कर्फ्यू लागला, रस्ते मोकळे झाले, गस्त चालू आहे आणि तरीहि लुटालूट काहीं थांबलेली नाहीं ! त्याच्य प्रमाणंच रामभाऊ साखरदाड्याचंहि घर लुटल जातंय असं ऐकलं मी—"

" नवल आहे खरोखरी ! मग कर्फ्यूचा उपयोग काय ?—"

" उपयोग हा दिसूनच राह्यलाय ! मी आताच फोन केला कोतवालींत ते म्हणतात, आम्ही इतजाम करून राह्यलों आहोंत ! त्याचा इंतजाम पुरा होई-पर्यंत आणखी किती घरं लुटलीं न् जाळलीं जाणार आहेत कोण जाणे—"

आणि लगेच महाराजानीं फोनचा परिग्राहक उचलून आरोग्यमंत्री ना डॉ बार्लिंगे याच्याशीं बोलावयाला सुरवात केली

" दादा, हें काय चाललय शहरात ? आपलं लक्ष नाहीं का ? कर्फ्यू लागून आता दोन तास होत आले, तरी लुटालूट न् जाळपोळ थांबत नाहीं शहरातली, याचा अर्थ काय ? आता या वेळेस आपल्या गोपाळराव पाठकांचं घर लुटलं जातंय .. ..आपण शहरात येऊन एकदां सारी परिस्थिति समक्ष पाहिल्याशिवाय आपल्याला कल्पना येणार नाहीं इथं काय चाललंय याची ! ....भाऊसाहेब माडखोलकर दुपारीं बारा वाजल्यापासूनच आलेले

आहेत माझ्या घरीं. त्याच्या घराचा न् 'तरुण भारत' प्रेसचा निकाल लावला जमावानें आज—"

आणि त्यानीं माझ्या हातीं फोन देऊन म्हटलें, "दादा बोलताहेत तुमच्याशीं, भाऊसाहेब—"

ना डॉ बार्लिंग यानीं झालेल्या प्रकाराबद्दल खेद व्यक्त करून आमची कळकळीनें चौकशी केली आणि म्हणाले, "तुम्ही माझ्याकडेच राहायला या, भाऊराव तुम्हाला काही संकोच वाटण्याचं कारण नाहीं—"

त्याच्या त्या अगत्याबद्दल मी त्याचे आभार मानले आणि फोन पुन्हा महाराजांच्या हातीं दिला

"मग आपण येताहात ना शहरात? मी एकदा कोतवालींत जाऊन येतोंय पुन्हा मग घरींच आहे मी—"

महाराजानीं फोन खाली ठेवला आणि ते मला म्हणाले, 'दादा आता आधीं पंडितजींना भेटताहेत न् मग येताहेत शहरात मी जरा बाहेरून जाऊन येतों तोंपर्यंत आपण जेवायला बसणार ना आणखी थोड्या वेळान? मी काकासाहेबाना न् प्रमिलाराजाना सांगून ठेवलंयआपल्या जेवणाची तयारी करण्याबद्दल—"

आणि ते लगेच बाहेर पडले

मी वरती गच्चींत जाऊन उभा राहिलों शहर आता बहुतेक शांत झालें होतें. मावळत्या सूर्यानें रित्या केलेल्या उजळ आकाशात आज गिरण्याच्या चिमण्याऐवजीं जळत्या घराच्या ज्वाळा धूर ओकीत होत्या जणूं काहीं दिवसभर दगल करून थकलेल्या शहराचे उष्ण, श्रांत निःश्वास होते ते! ती कृत्रिम, भयानक शांतता—! पण तिचाहि भंग लाब कुठें तरी चालू असलेला कल्ला भेसूरतेनें करीत होता मी दूरवर न्याहाळून पाहिलें पण, तो कल्ला कुठें चालू आहे, याचा कांहींच अंदाज मला लागेना

"भाऊराव, जेवायला येता ना तुम्ही? प्रमिलाराजे विचारीत होत्या पान वाढायचं का म्हणून—"

मागाहून हळूच आलेल्या मीनानें मला बिलगून विचारलें.

मी तिला पोटाशीं धरून म्हटलें, "नाहीं, बेटा. अजून वेळ आहे थोडा. सूर्य मावळला, म्हणजे आपण बरोबरच बसूं जेवायला—"

" मग जेवल्याबरोबर तुम्ही बाईला न् आत्याला घेऊन याल ना ?—"

" हो, जेवून उठल्यावर पहिलं काम तें—"

" खरंच ? "

" हो अगदीं खरं—"

तो माझा उद्गार ऐकतांच ती माझ्या अंगाला अधिकच बिलगली आणि काहीं क्षणानीं तिनें मला हळूच विचारलें, " भाऊराव, तुमचीं पुस्तकं खरंच का हो गेलीं सगळीं ?—"

मी नुसती मान हलवली तेव्हा ती पुढें म्हणाली, " पण पुस्तकांचा नाश करून काय मिळालं हो त्याना ? आपल्या घरातले दागिने, कपडे न् सामान लुटण्यात फायदा होता त्याचा पण इतक्या पुस्तकाचं काय केलं असेल त्यानीं ? खरच का शुक्रवार तलावात टाकून दिलीं असतील ? आणि आता पुस्तका-शिवाय कसं होईल हो तुमचं ?—"

तिच्या त्या प्रश्नाना मी काहींच उत्तर दिलें नाहीं मी काही बोलत नाहीं असें पाहिल्यावर ती म्हणाली, " प्रमिलाराजे वाट पहात असतील मी खालीं जाऊन सागून येतें त्याना जेवायला थोडा वेळ आहे म्हणून— "

आणि मीना खालीं गेली—

—पण तिच्या त्या बालिश, निर्व्याज प्रश्नानीं माझ्या उदास, विषण्ण मनात केवढा आगीचा डोंब उठवला !—" आणि आता पुस्तकाशिवाय कसं होईल हो तुमचं ? "—किती साधा पण किती विदारक प्रश्न होता तो तिचा ! माझं सर्वस्व, माझ सगळं जीवनधन म्हणजे माडीवर ठेवलेला तो दोन पिढ्याचा ग्रथसग्रह होता मी एकाद्या कृपणाप्रमाणं जपत असे त्या ग्रथसग्रहाला बाबूला, केशवला, भास्करला किंवा मधूला सुद्धा मी सहसा कधीं नेऊं दिलीं नाहींत त्यातलीं पुस्तकें बाहेर सचित धनावर बस-लेल्या एकाद्या नागासारखी माझी वृत्ति असे त्या ग्रंथसंग्रहाच्या बाबतींत कारण, माझ्या दृष्टीनें, तीं पुस्तकें म्हणजे निव्वळ पुस्तकें नव्हतीं माझ्या जीविताचे, बौद्धिक आणि हार्दिक जीविताचे, दोन पिढ्याचे आणि दोन तपाचे सारे ऋणानुबंध त्या ग्रंथसंग्रहाशी निगडित झालेले होते. तीं पुस्तकें म्हणजे

जणु त्या त्या काळातले माझे गुरु, मित्र, अंतेवासी किंवा सहप्रवासी होते. नंदर्गीकराचा रघुवंश, पंडिताचें विक्रमोर्वशीय किंवा दादोबाची यशोदा-पांडुरंगी उघडली, म्हणजे माझ्या डोळ्यापुढें माझे आईवडील उभे रहात असत, आयर्लंडच्या इतिहासाचे ते हिरवे जाड व्हॉल्यूम्स हातात घेतले, म्हणजे डांगे, पर्वते आणि जोगळेकर याच्याशीं झालेले वाद-संवाद माझ्या हृदयात निनादत असत, व अर्नोल्ड, टेन, सेंट्‌ब्यू, लेसिंग, ब्रॅडिस, रॅले प्रभृतींचे टीकाग्रंथ पाहिले म्हणजे पराडकर, नवरे, कुलकर्णी, मराठे आणि कर्णिक याच्याशीं महालक्ष्मीवर, डेक्कन कॉलेजच्या वसतिगृहात किंवा गोरेगावच्या तालवनात झालेल्या आल्हाद-दायक संभाषणाच्या आठवणी माझ्या मनात उचंबळून येत असत उमर-खय्यामचें रुबायत, शेक्सपियरचीं नाटकें आणि सुनीतें, मिल्टन, वर्डस्वर्थ, बायरन, शेले, कीट्स्, टेनिसन, स्विनबर्न, बोदलेअर प्रभृतींचीं काव्यें आणि 'सॉनेट' 'लिरिक,' 'एलेजी' इत्यादि काव्यप्रकारावरील चर्चात्मक प्रबंध वगैरे पुस्तकाच्या आल्मारींतील सुबक रांगा म्हणजे रविकिरणमंडळाच्या प्रभावी कारखडाचें निरनिराळ्या प्रकारचें वैशिष्ट्य सूचित करणाऱ्या स्मृति-शलाकाच होत्या जणु! माझ्या वडलाचा सगळा संस्कृत ग्रंथसंग्रह, विविध-ज्ञानविस्तार, काव्येतिहाससंग्रह, सरस्वतीमंदिर, इतिहाससंग्रह, भारतवर्ष, इतिहास आणि ऐतिहासिक, रामदास आणि रामदासी वगैरे नियतकालिकाची बांधलेलीं वर्षे, राजवाडे, खरे आणि सरदेसाई याचे सर्व खंड, प्रो वि ह कुलकर्णी यानीं दिलेले वेगवेगळे कोश आणि संदर्भग्रंथ! — मला या सर्व पुस्तकाचीं गेलीं चोवीस वर्षे इतकी संवय झालेली होती कीं, मध्यरात्रीं अंधारात सुद्धा माझे हात वाटेल तो ग्रंथ अचूक ओळखून काढीत असत ऑस्कर वाइल्ड, बर्नार्ड शॉ किंवा हार्डी याचें ललित वाङ्मय, मार्क्स, बर्ट्रंड रसेल किंवा इवॉन ब्लॉश याचे शास्त्रीय वाङ्मय, दादाभाई नौरोजी, रानडे किंवा गोखले याचीं भाषणें आणि 'एव्हरी मॅन्स,' 'होम युनिव्हर्सिटी' किंवा 'पेंग्विन' या मालाचीं पुस्तकें मला पुन्हा विकत घेणें शक्य आहे पण, नंदर्गीकराचा रघुवंश, राजवाड्याचे खंड, आपट्याचे कोश किंवा विविधज्ञानविस्तारादि नियतकालिकाचीं वर्षें आता मला कुठें मिळतील! १९२२ सालीं मुंबईहून पुण्याला येताना किंवा १९२४ सालीं पुण्याहून नागपूरला येताना मी आमचा इतर सारा संसार

त्या त्या ठिकाणीं टाकून आलों पण पुस्तकें मात्र सगळीं अत्यंत काळजीपूर्वक मी जिथें गेलों तिथें माझ्याबरोबर नेलीं ते हे माझे वाङ्मयीन जीवनातले सहप्रवासी आज मला कायमचे सोडून गेले मीनानें अगदीं अजाणतेपणाने विचारलें, "आता पुस्तकांशिवाय कसं होईल हो तुमचं ?—" तो प्रश्न विचारून तिने जणुं माझ्या हृदयाला झालेल्या जखमेवर हात ठेवला तें उध्वस्त करण्यात आलेलें घर, सर्वांनीं तिला सांगितल्याप्रमाणें, मी पुन्हा पूर्वींसारखें सजवू शकेन पण, आता मी जेव्हा जेव्हा माडीवर जाईन, तेव्हा तेव्हा त्या भकास खोल्या आणि तीं रिकामीं कपाटें स्वतःच्या निःशब्द शून्यतेनें मला सांगतील कीं, आपलें जीवनधन कायमचे गेलें, आपल्या वाङमयीन आयुष्यक्रमातील सहप्रवासी आपल्याला कायमचे अंतरले —

आणि केवळ माझेच जीवनधन नव्हे, तर माझ्यावर निरतिशय प्रेम करणाऱ्या साहित्यसुहृदाचेंहि ! माझे गुरु तात्यासाहेब कोल्हटकर यांचें आत्मचरित्र १९२१ सालापासून त्यांच्या मृत्युपर्यंत माझ्यापाशीं होतें. आणि, ते या अटीवर त्यांनीं माझ्या स्वाधीन केले होते कीं, त्यांच्या निधनानंतर निदान पंधरा वर्षें तरी तें प्रसिद्ध करण्यात येऊं नये कोल्हटकर लेखसंग्रहाच्या प्रकाशनाच्या वेळीं त्यांचे चरित्र श्री खांडेकर आणि मी अशा दोघांनीं मिळून लिहावें असें ठरलें, व म्हणून खांडेकरांना देण्यासाठी त्या चरित्राच्या तीन टंकलिखित प्रती मी त्यांच्या संमतीने मुद्दाम तयार करवून घेतल्या तात्यासाहेबांनी त्यांपैकीं एक प्रत स्वतः काळजीपूर्वक मूळावरून तपासून घेऊन त्यांतील विधानांना कांहीं ठिकाणीं खुलासेवार टीपा जोडल्या होत्या, व कांहीं ठिकाणीं थोडी भरहि घातली होती त्यांच्या मरणानंतर श्री प्र श्री कोल्हटकर यांनी त्यांचें आत्मचरित्र तारेनें परत मागितलें, व मीहि तें ताबडतोब परत केलें पण त्यांची ही तात्यासाहेबांनीं स्वहस्तानें सुधारलेली अविकृत, टंकलिखित प्रत मजजवळच राहिली होती ती बहुमोल प्रत या सर्वनाशात कायमची नष्ट होऊन गेली

पण तेवढयानेंच भागलें नाहीं आम्ही दोघांनीं तात्यासाहेबांचें चरित्र लिहावें असें ठरल्यानंतर त्यांच्या जीवनातील ज्या नाजूक, हृदयंगम घटनांचें प्रतिबिंब त्यांच्या नाटक-कादंबऱ्यांत पडलेलें होतें व त्यांच्या प्रतिभाविकासाला ज्या विशेष व्यक्तींचें मधुर साहचर्य प्रेरक झालेलें होतें, त्या घटना आणि त्या व्यक्ति

याच्याविषयींचीं संस्मरणें, वाङ्मयविवेचनाला उपयुक्त होतील अशा दृष्टीनें, त्यानीं लिहावींत, असा आग्रह मी त्याना केला, व मजविषयींच्या प्रेमातिशया-मुळें-त्यानीं त्या आग्रहाला मान देऊन श्री. वि अं गिजरे याना दर बुधवार-रविवारीं तोंडी मजकुर सागितला हीं टिपणेंहि त्यानीं स्वत तपासून माझ्या स्वाधीन केलीं होतीं इतकेंच नव्हे, तर पुढें पुण्यास गेल्यावर त्याच्या नाटक-कादंबऱ्यातील निरनिराळया पात्र-प्रसंगासबंधीं मी विचारलेल्या प्रश्नाना सविस्तर उत्तरे पाठवून त्यांनीं अनेक महत्वाच्या मुद्याचा उलगडा केलेला होता. त्याच्या सहीचीं तीं सगळीं टिपणे आणि पत्रेंहि कायमचीं नष्ट होऊन गेलीं

तीच दशा कवि माधव आणि श्री के नी. जोगळेकर याच्या आठवणींची. ‘ दोन तपें ’ हे पुस्तक ज्या वेळीं मी लिहावयाचें ठरविलें, त्या वेळीं या माझ्या दोघा जुन्या मित्राना त्या काळातील आठवणी पाठविण्याविषयी विनंति केली. तदनुसार श्री माधवराव काटदरे यानी १९२० च्या मेपासून १९४५ अखेर पर्यंतच्या कालखडातील आपल्या वाङ्मयविषयक आठवणी अत्यंत तपशीलवार लिहून मजकडे पाठविल्या या आठवणींची प्रत्येकीं बत्तीस पानाचीं अठ्ठेचाळिस एक्झरसाइज बुकें झालीं होतीं ! मुबईच्या ‘ साहित्या ’ चे संपादक श्री. वामनराव ढवळे याना त्यातील निवडक भाग त्या नियतकालिकातून प्रासिद्ध कर-ण्याची उत्कट इच्छा होती. पण, या आठवणींत अनेक व्यक्तीसबंधींचे विवाद्य निर्देश आलेले असल्यामुळें, मीं ही त्याची इच्छा पूर्ण करूं शकलों नाहीं. पुण्या-मुंबईतलि वाङ्मयविषयक चळवळींचा आणि वाद-प्रवादाचा गेल्या पंचवीस वर्षांचा विशिष्ट दृष्टींनें लिहिलेला अत्यंत मनोरंजक वृत्तात या आठवणींत आलेला असून, भारतीय इतिहासाविषयींच्या माधवरावाच्या अनेक नावीन्यपूर्ण कल्पना आणि संशोधन याचेहि निष्कर्ष, त्यात ओघाओघानें, अनुस्यूत होऊन गेलेले होते, व म्हणून या आठवणींतील वादग्रस्त वैयक्तिक भाग गाळून त्या क्रमश ‘साहित्या’तून प्रकाशित करण्याचा आमचा विचार चालला होता. किंबहुना, गेल्या डिसेंबरमध्यें मी मुंबईला गेलों असताना श्री ढवळे यानीं तशा प्रकारची कबुली माझ्याकडून घेऊन हें काम जर माझ्या हातून वेळेवर झाले नाहीं, तर त्या सर्व वह्या मी त्याच्या स्वाधीन कराव्यात, असेंहि वचन मजकडून घेतलें

होतें. श्री. काटदरे यानीहि या योजनेला संमति दिली होती पण, या अठ्ठेचाळिस वह्यापैकीं फक्त दोन वह्या विध्वंसानंतर दहा दिवसानीं घर ज्या वेळीं दुरुस्तिसाठीं ताब्यात घेऊन त्याची साफसफाई करण्यात आली, त्या वेळीं उपसलेल्या फाटक्या कागदाच्या राशींत आमच्या हातीं लागल्या ! श्री जोगळेकर याच्या आठवणींच्या सहा वह्यापैकीं एकहि वही सापडली नाहीं पण मला अतिशय दु ख झाले, तें माधवरावाच्या आठवणी नष्ट झाल्याबद्दल रक्तदाबाच्या विकारानें त्याची प्रकृति खालावलेली असतानाहि केवळ मजविषयींच्या अमीम आत्मीयतेमुळे त्यानीं त्या आठवणी अत्यत परिश्रमपूर्वक लिहून काढल्या होत्या पण, महाराष्ट्रातील एका श्रेष्ठ, अभिजात प्रतिभेच्या कर्तीने केलेले ते गतकालाच्या सिंहावलोकनाचें स्मृतिधन आज आततायी जमावाच्या क्रोधानलात भस्म होऊन गेलें

कै तात्यासाहेब कोल्हटकर याचें आत्मचरित्र आणि श्री माधवराव काटदरे याच्या आठवणी या अमोल साहित्यसंपदेप्रमाणेंच गेल्या अठ्ठावीस वर्षांतला माझा सारा पत्रव्यवहारहि आज नष्ट होऊन गेला कै तात्यासाहेब कोल्हटकर, कै तात्यासाहेब केळकर, कै प्रो वा म जोशी, कै डॉ. राघवेंद्र राव, कै डॉ बा शि मुंजे, ने ना डॉ बाबासाहेब जयकर, श्री शंकरराव देव, बॅ रामराव देशमुख, प. द्वारकाप्रसाद मिश्र, म म प्रो द वा पोतदार, श्री श्री अ डांगे, श्री दे ना टिळक प्रभृति व्यक्तींची निरनिराळ्या सार्वजनिक प्रश्नासंबधाचीं हजारो पत्रें जाळलीं किंवा फाडलीं गेलीं असतील. सौ शांताबाई ही अ. भा महिला परिषदेच्या प्रांतिक शाखेची चिटणीस असल्यामुळें, तिचे वडील श्री विश्वनाथराव नवाथे हे प्रांतिक वर्णाश्रम स्वराज्यसंघ आणि प्रॉव्हिन्शियल रायफल असोसिएशन याचे चिटणीस असल्यामुळें आणि मी संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेचा सरचिटणीस असल्यामुळें या सर्व संस्थाचे अनेक महत्त्वाचे कागदपत्र आमच्या घरीं होते ते सर्व आज नाहींसे होऊन गेले

" — पण पुस्तकाचा नाश करून काय मिळालें त्यांना ? "-हा चद्रशेखरनें मघाशीं विचारलेला प्रश्न जितका भेदक होता, तितकेंच "—काय मिळालं ? अरे, नाश केल्याचा आनंद ! — " हें भास्करनें त्याला दिलेलें उत्तरहि विदारक होतें.

नाश केल्याचा आनंद ? होय, खरोखरीच नाश केल्याचा आनंद ! अगदी नाशासाठीं नाश केल्याचा आनंद ! ! ज्यांच्या ठिकाणीं कोणत्याहि प्रकारची सुसंस्कृति नाहीं, भावनांची उच्चता किंवा विचाराचा विवेक नाहीं, त्यांचा आसुरी आनंद अशा प्रकारच्या निर्बुद्ध नाशातच नसतो का ? इतिहास तरी दुसरें काय सांगतो ? अलेक्झांड्रियाचा जाळला गेलेला ग्रंथसंग्रह किंवा वेरुळचें विच्छिन्न केलेलें कैलास लेणें तरी दुसरें काय सांगतें ? १६४२ च्या नोव्हेंबरमध्यें इंग्लंडातील राजपक्ष आणि लोकपक्ष यांच्यात यादवी युद्ध सुरू होऊन राज॰ पक्षाचें सैन्य लंडनवर चालून येणार अशी समजूत झाल्यामुळें ब्रिटिश जनता ज्या वेळीं भयभीत होऊन गेली, त्या वेळ मिल्टननें आपल्या घरावर हल्ला करावयाला येत असलेल्या त्या राजसेनेच्या प्रमुखाला उद्देशून अशी प्रार्थना केली कीं—

Captain, or Colonel, or Knight in arms,
Whose chance on these defenceless doors may seize,
If deed of honour did thee ever please,
Guard them, and him within protect from harms

He can requite thee, for he knows the charms
That call fame on such gentle acts as these,
And he can spread thy name o'er lands and seas,
Whatever clime the Sun's bright circle warms.

Lift not thy spear against the Muses' bower,
The great Emathian Conqueror bid spare
The houses of Pindarus, when temple and tower

Went to the ground, and the repeated air
Of sad Electra's poet had the power
To save the Athenian walls from ruin bare

मिल्टन हा लोकपक्षाचा कट्टा पुरस्कर्ता, लोकशाही आणि विचारस्वातंत्र्य याचा कडवा अभिमानी होता, व इंग्लंडात राजाच्या निरर्गल, अरेरावी सत्तेविरुद्ध जनतेचा झगडा सुरू होताच तो त्या लढ्यात भाग घेण्यासाठीं मुद्दाम परदेशातून लंडनला परत आला लोकसैन्याच्या समशेरी ज्या वेळीं राजसैन्याशीं रणांगणावर सामना देत होत्या, त्या वेळीं त्या तरवारींपेक्षाहि एका

अर्थानें अधिक तीक्ष्ण आणि तेजाळ असलेली त्या महाकवीची लेखणी लोक-पक्षाची अत्यंत तडफेनें तरफदारी करून जनतेंत लढयाचा त्वेष उत्पन्न करीत होती. लंडनच्या अगदीं वेशीला लागून त्याचें घर होतें, व राजपक्षाच्या सैनिकाना तें लुटून बेचिराख करण्यात विशेष आनंद वाटला असता! (His was one of the houses which, if the cavaliers had been let loose, it would have given them particular pleasure to sack) या सगळ्या गोष्टी लक्षात घेऊन मिल्टननें लडनवर चाल करून येण्याच्या बेतात असलेल्या त्या राजसैन्याच्या अधिकाऱ्याना अशी विनम्र पण साभिमान प्रार्थना केली कीं,—

Captain or Colonel, or Knight in arms,
Whose chance on these defenceless doors may seize,
If deed of honour did thee ever please,
Guard them, and him within protect from harms

" कॅप्टन, कर्नल किंवा सरदार! आपल्या पैकीं जे कोणी कोणत्याहि प्रकारचें संरक्षण नसलेल्या या माझ्या घरावर हल्ला करावयाला यदृच्छेनें याल, त्याना माझी एवढीच विनंति आहे कीं, जर सत्कृतींची बूज करण्याची बुद्धि आपल्या ठिकाणीं काहीं शिल्लक असेल, तर हें घर आणि त्यात असलेला हा कवि याना आपण या हल्ल्यापासून वाचवा! त्याला आणि त्याच्या घराला कोणत्याहि रीतीनें अपाय होऊं देऊं नका!! "

पण अशा प्रकारची प्रार्थना कोणाला करावयाची? जो मनानें उमदा असेल, अशा सहृदय शूराला! भाबड्या, अडाणी जमावाला दुष्टाव्यानें चिथावणी देणाऱ्या जात्यंध किंवा पक्षाध नरपशूंना अशा प्रकारची प्रार्थना करण्यात काय अर्थ? उलट भीरुतेचा आणि शरणागतीचा आरोप येऊन विटंबनाच व्हावयाची कीं नाहीं? ज्याना तारतम्यबुद्धि नाहीं, सत्कृतींची बूज करावयाला अवश्य असलेला सुसंस्कृतपणा ज्याच्यापाशीं नाहीं आणि अन्यपक्षीयाच्या गुणाची किंवा कार्याची कदर करण्याइतकी सहृदयताहि ज्याच्या ठिकाणीं नाहीं, त्या संस्कृतिहीन, निर्बुद्ध नादानाना अशा प्रकारची विनंती आत्म

रक्षणासाठीं करणें म्हणजे स्वत चा अपमान स्वत.च्या हातानींच करून घेण्या-सारखें नाहीं काय ?

म्हणून, हा सगळा नाश, मन दगडासारखें घट्ट करून आणि बुद्धि बर्फा-सारखी बधिर करून, मला मुकाट्यानें सोसला पाहिजे. केवळ सामानाचा आणि संपत्तीचा नाशच नव्हे, तर जीवनधनाचाहि नाश! माझी कामधेनूसारखी वाहेल तितका पैसा मला सुखेनैव मिळवून देणारी कामरूपिणी लेखणी ती नष्ट झालेली सारी संपत्ति पुन्हा प्राप्त करून देईल. पण जीवनधन? माझा ग्रंथसंग्रह आणि माझी साहित्यसपदा? त्याचाहि नाश मला निमूटपणाने सहन केला पाहिजे. हिंदुस्थान स्वतत्र झाल्यानंतर राज्यसत्ता हस्तगत करण्यासाठीं जे अंतःकलह आता सुरू झालेले आहेत आणि जे पूर्ण समाजक्राति होऊन खरेंखुरें लोकराज्य स्थापन होईपर्यंत चालू रहावयाचे आहेत, त्या अंत कलहाच्या स्फोटात आपण तूर्त अर्धवट होरपळून निघालों, आपली पूर्ण राखरागोळी होऊन गेली नाहीं, हें काय थोडें आहे? कदाचित् तोहि दिवस पुढें मागें उगवेल! तेव्हा, त्या जीवनधनाच्या नाशाबद्दल तरी विषाद काय मानावयाचा? तें जीवनधन नष्ट झालें असलें, तरी जनमनाला मोहित करणारी माझी प्रभावशाली लेखणी आणि सर्व प्रकारच्या आघाताना पुरून उरणारी माझी सामर्थ्यशाली बुद्धि तर अद्याप कायम आहे ना? मग मी काय म्हणून हळहळावें? काय म्हणून हताश व्हावें? अपमानित, निर्धन पण आत्मविश्वस्त चाणक्याप्रमाणें मीहि एकच प्रार्थना आणि तीहि कोणा मानवाजवळ नव्हे तर विश्वाचें नियमन करणाऱ्या अज्ञेय शिवशक्तिजवळ आर्तभावानें करीन—" बुद्धिरस्तु मागान्मम! बुद्धिरस्तु मागान्मम!"

× × ×

"भाऊराव, जेवायला चलता ना? प्रमिलाराजे वाट पहाताहेत खालीं. सूर्य मावळून किती तरी वेळ झाला—"

मीनानें हळूच मागून येऊन मला बिलगून विचारलें

मी त्या विचाराच्या वादळांत इतका व्यग्र होऊन गेलों होतों कीं, तिचा तो हळुवार सुखस्पर्श मला प्रथम जाणवला नाहीं. पण क्षणार्धांत मी भानावर येऊन तिला विचारलें, " काय म्हणतेस बेटा तूं?—"

" जेवायला नाहीं का चलायचं ? समोर पहा तरी काळोख कसा पडतोय तो— "

आणि, मीना म्हणाली, तें खरेंच होतें. संधिप्रकाश जरी आता बहुतेक लोपून गेला होता, तरी क्षितिजाच्या पश्चिम कोपऱ्यात काळसर लाल रंगाच्या शलाका अद्यापहि लकाकत होत्या. जणुं जखमी झालेल्या आकाशाच्या अंगा-वरले ते रक्ताचे वाळलेले ओघळच होते ! त्या अस्तंगत सायंप्रभेंत उंच इमार-तींच्या खिडकींचें एखाद दुसरें भिंग आणि मधूनच आपले मोठाले पंख संथ-पणानें हलवीत उडून जाणारा बगळा आपल्या लकाकीनें झपाट्यानें काळवंडत चाललेल्या क्षितिजाला उजळीत होते. उलट, झाडांचे काळे काळे उंच झुबके-दार शेंडे आतानहि उजळ असलेल्या आकाशाला काळा [illegible] फासीत असल्याचा भास होत होता. राजवाड्याच्या मागल्या बाजूला जो ओसाड बगीचा होता, त्यातील झाडांतून वर डोकावणारे मंदिराचे एखाद दुसरें [illegible] या अंधुक, भीषण वातावरणात एक प्रकारची [illegible] उत्पन्न करीत होतें, पण [illegible] येणारा गंभीर घंटानाद [illegible] [illegible] [illegible] यांची आशा [illegible] हृदयात प्रतिध्वनित करीत होता [illegible] फडफडणारी दिव्याची ज्योत विझून जाऊ नये म्हणून तो पदराखालीं झाकून घेऊन मंदिराकडे जाणारी भाविक स्त्री म्हणजे जीवनातील मांगल्याची [illegible] होऊन [illegible] नष्ट होऊ नये म्हणून धडपडणाऱ्या मानवतेची करुण मूर्तिच [illegible] जणु होती ! पण, दुरून कोठून तरी जो गलका अजूनहि ऐकूं येत होता, तो ती भयानक स्तब्धता कृत्रिम असल्याची भीतिप्रद जाणीव मनाला देत होता

मी मीनाबरोबर खालीं गेलों, तेव्हां पानें माडलेलीं होतीं, व प्रमिलाराजे आणि काकासाहेब आमची वाट पहात होते. मी डोळ्याना पाणी लावून पाना-वर बसलों अन्नावर अगदीं वासना नव्हती. तरीसुद्धा प्रमिलाराजाच्या प्रेमळ आग्रहामुळें जेवण रोजच्यासारखें झालें.

मी शेवटला भात घेत असतानाच फोन आल्यामुळें बाहेर गेलेले काकासाहेब आत येऊन म्हणाले, " रेशीमबाग मैदानावरील डॉ. हेडगेवार यांच्या समाधीवर हल्ला केल्याची बातमी आताच आली, भाऊसाहेब ! डॉक्टरसाहेबांच्या मृत्यूला

दहा वर्षे झालीं असतील नाहीं? [illegible] वर्षांपूर्वी वारलेल्या माणसाच्या समाधीवर हल्ला करण्याचं काय कारण आहे [illegible]?–"

डॉ हेडगेवार यांच्या समाधीवर हल्ला!— काकासाहेबानीं सांगितलेली ती बातमी ऐकताच मी तोंडापाशीं नेलेला घास तसाच टाकला आणि पानावरून उठलों. माझें मन विलक्षण क्षुब्ध होऊन गेलें होतें हात धुतल्याबरोबर हुजऱ्यानें पुढे केलेल्या पानदानातला विडा न घेताच मी काकासाहेबाना म्हटलें, "मी वर जाऊन जरा पडतों थोडा वेळ उपासामुळें जेवण अंगात आलं लगेच आज—"

मी तडक वर जाऊन कोचावर लेटलों आता अंधार चांगलाच पडला होता पण दिवाणखान्यांतील दिवा लावण्याचें काहीं मला सुचलें नाहीं. माझ्या मागोमाग हुजऱ्या वर आला आणि त्याने दिवा लावला त्याबरोबर मी त्याला म्हटलें, 'मालवून टाक दिवा! मला गरज नाही दिव्याची मी थोडा वेळ निवांत पडणार आहे [illegible] गरज आहे म्हणजे वर्दी देईन मग लगेच–"

[illegible] तळाळून [illegible] होतों

आणि [illegible] अनेक दृश्यें झर झर जात होतीं.

१९२४ च्या सप्टेंबरमध्ये [illegible] मी [illegible] नागपुरास नुकताच आलेलों होतों. बॅ. सावरकर यांना अर्पण करावयाच्या थैलीसाठीं त्या वेळीं निधि जमा केला जात होता. डॉ हेडगेवार हे अर्थातच त्या कार्यांत प्रमुख होते त्या निधिसंबंधीं ते दादांना (ओगले) भेटावयाला आले असता मी त्यांना त्या दिवशीं प्रथम पाहिलें. दादानीं माझी ओळख करून दिल्यावर ते हंसून उद्गारले, "दादा, तुम्ही मुंबईहून आणलेलं हें कोकणचं नवं पार्सल आपल्या नागपूरच्या हवेंत टिकलं पाहिजे!—"

"पाहूं या काय होईल तें! मी नाहीं का टिकलों? मी तरी कोकणातूनच आलेला आहे--"

"पण तुम्हांला आता कोकणस्थ म्हणणार नाहीं कोणी, दादा! इतके बदलून गेला आहात तुम्ही गेल्या वीस वर्षांत--"

"हेहि बदलतील—"

पण त्याच्याशीं अधिक न बोलता डॉक्टरसाहेब मला म्हणाले, “ चलता का माडखोलकर, आमच्या घरीं ? बाळ, तूंहि चल रे—”

श्री बाळासाहेब ढवळे याना ते म्हणाले. आम्ही दोघे त्याच्याबरोबर त्याच्या त्या नव्या शुक्रवारींतल्या घरीं गेलों

माडीवर गेल्यावर डॉक्टरसाहेब म्हणाले, “ तुम्ही मुंबईचे आहात, माडखोलकर ! चहा हवाच असेल तुम्हाला. चहा माडा रे दोन कप—”

मोठाल्या झुपकेदार मिशा, गरगरीत टपोरे डोळे, माताचे वण असलेला काळा चेहरा आणि दुसऱ्याच्या मनात धाक उत्पन्न करणारा करडा आवाज !—त्यामुळें डॉक्टरसाहेब प्रथम मला उग्र, रागीट वाटले होते. पण, ज्या प्रेमानें त्यानीं मला चहाबद्दल विचारलें आणि ‘ चहा माडण्या ’चा हुकूम सोडला, त्यामुळें माझ्या किंचित् बुजलेल्या मनाला धीर आला

चहा यावयाला वेळ होता तेवढ्या वेळात त्यानीं माझी चौकशी केली आणि ते बाळासाहेबाना म्हणाले, “ याची परीक्षा पाहू या थोडी बाळ !— ”

मला त्याच्या त्या उद्गाराचा अर्थ कळेना.

तोंच त्यानीं चटकन एक लोखंडी काब आम्हा दोघाच्यामध्यें ठेवली आणि ते बाळासाहेबाना म्हणाले, “ उचल पाहूं, बाळ— ”

बाळासाहेबानीं मोठ्या परिश्रमानें ती काब हातभर उचलून खालीं ठेवली नतर डॉक्टर मला म्हणाले, “ हं माडखोलकर, उचला पाहूं—”

मला वाटलें होतें, आपल्यालाहि सहज उचलता येईल ती काब म्हणून मी उत्साहानें पुढें सरसावून ती हातीं घेण्याचा प्रयत्न केला पण सगळी शक्ति एकवटूनहि मला ती पुरती अंगुळभरहि वर उचलता आली नाहीं

“ राहूं दे ! चहा आणा पाहूं ! ” डॉक्टरसाहेब हंसून उद्गारले

मी अगदीं ओशाळून गेलों होतों. आम्हा दोघापुढें चहाचे कप ठेवून ते म्हणाले, “ माडखोलकर, वाईट वाटून घ्यायचं कारणं नाहीं. अजून नागपूरचं पाणी लागलेलं नाहीं तुम्हाला तें लागलं, म्हणजे उचलूं शकाल तुम्ही ही काब ! ही काब जो उचलील, तोच टिकेल या नागपूरच्या लढाऊ वातावरणात—”

आणि, त्यानंतर पाच महिन्यानीं संक्रातीच्या दिवशीं मी त्यांना भेटावयाला गेलों असता जेव्हा ती काब उचलून दाखवली, तेव्हा माझ्या पाठीवर दणकन

थाप मारून ते उद्गारले, "आता नागपुरात राह्यला लायक झालात तुम्ही, भाऊराव !—"

त्यानंतर चार महिन्यांनीं अक्षयतृतीयेच्या दिवशीं शांताबाईला पाहाण्या-साठीं मी त्याच्याबरोबर श्री नवाथे याच्या घरीं गेलों. माझें लग्न जमविण्याची सगळी खटपट त्यानीं केली, व ते आणि कै अण्णासाहेब मेहेंदळे याच्या प्रयत्नामुळेंच माझें लग्न होऊ शकलें कारण मी त्या वेळीं फक्त एक ट्रंकभर पुस्तकें बरोबर घेऊन आलेला एकाकी, अनोळखी तरुण मुलगा होतों मला नागपुरात ना आप्त ना इष्ट मी ब्राम्हण आहे कीं नाहीं, याबद्दल सुद्धा सर्वांना शंका 'महाराष्ट्र' कचेरींतून मिळणाऱ्या पगाराव्यतिरिक्त एक कपर्दिकहि मजजवळ नव्हती त्यामुळें श्री. नवाथे हे साहजिकच आपली एकुलती एक मुलगी मला द्यावयाला थोडे काकू करीत होते पण डॉक्टरसाहेबानीं त्याना भीड घातली आणि त्याच्या घरीं मला ते घेऊन गेले

मुलगी पाहून आम्ही परत फिरल्यावर वाटेंत आण्णासाहेब म्हणाले, "काय डॉक्टरसाहेब, भाऊरावाच्या मानानं मुलगी जरा उणीच आहे नाहीं ?—"

तेव्हा डॉक्टरसाहेब एकदम त्याच्याकडे रोखून पाहून उद्गारले, "गोरं कातडं नाहीं म्हणून म्हणता होय तुम्ही अण्णा, हें ! अहो, भाऊरावाच्या अंगात भरपूर रक्त नाहीं, म्हणून गोरे वाटतात ते आपल्याला ! मुलगी काळी-सावळी असली, तरी तरतरीत न् हुषार आहे याना चागली जोड होईल संसारांत—"

आणि त्याचा तो आशीर्वाद पुढें अनेक अर्थानीं खरा झाला.

पण, त्यानंतर दीड वर्षानें खान-मालिनी विवाहाचें जें समर्थन मी 'स्वतंत्र भारता'त लेख लिहून केलें, त्यामुळें त्याची माझ्यावरील माया अगदीं उडून गेली त्यानीं काहीं दिवस माझ्यांशीं बोलणेंहि सोडून दिलें होतें पण, गणेशो-त्सवामध्यें महालक्ष्म्याच्या जेवणाच्या दिवशीं झालेल्या हिंदु-मुसलमानाच्या दंग्यात मला मार बसल्याचें कळतांच आपला सगळा राग गिळून ते माझ्या समाचाराला आले

माझ्या डोक्यावर लाठीचे तडाखे बसल्यामुळें डोकें बांधलेलें होतें. म्हणून

ते हंसत हंसत म्हणाले, " मुसलमानांच्या लाठीचे तडाखे बसल्यामुळें तरी डोकं ताळ्यावर आलं असेल आता तुमचं असं समजतों मी !—"

" डॉक्टरसाहेब, डोक्याला बाहेरून तडाखे बसल्यामुळें आतलीं मतं बद-लायचं कांहीं कारण नाहीं—"

" मग हिंदु मुलींनीं मुसलमानाशीं लग्न करावींत असं म्हणणं आहे का अजूनहि तुमचं ?—"

" असं माझं म्हणणं कधींच नव्हतं, डॉक्टरसाहेब ! तुम्ही विनाकारण गैरसमज करून घेऊन बोलतां आहांत. माझं म्हणणं फक्त एवढंच आहे कीं, हिंदु आणि मुसलमान यांच्यात, धर्मांतर करावें न लागता, विवाह झाले पाहि-जेत. गेलीं आठशें वर्षें हे दोन समाज आपल्या देशांत एकत्र रहात आलेले आहेत. पण त्यांच्यात कोणत्याहि प्रकारचें सौहार्द कोणत्याहि प्रकारची जवळीक नाहीं. शरीरांत जसा एखादा बाहेरचा घुसलेला पदार्थ सतत टुपत, खुपत, सलत राहतो, तसे मुसलमान भारतीय राष्ट्रदेहात गेलीं आठ शतकें सदैव सलत राहिलेले आहेत. त्याचा [illegible] किंवा त्याला काढून [illegible] शक्य नाहीं. अशा स्थितींत [illegible], हिंदु समाजाशीं एकजीव करून घेणें एवढा एकच उपाय उरतो—"

" आणि ते एकमेकांना मुली दिल्यानं साध्य होईल म्हणतां ?—"

" डॉक्टरसाहेब, रागावूं नका. थोडं आणखी ऐकून घ्या. प्रत्येकालाहि आपला धर्म सोडावा न लागतां अन्यधर्मीयाशीं विवाह करतां आला, तर वैम-नस्य किंवा कटुता उत्पन्न न होतां दोन्ही समाज एकमेकांच्या जवळ येणार नाहींत का ? माझी कल्पना अशी आहे कीं, या भरतखंडात एकात्म हिंदु राष्ट्र जर आपल्याला स्थापन करावयाचें असेल, तर येथें येऊन स्थायिक झालेल्या साऱ्या भिन्न धर्मांच्या, वंशाच्या आणि वर्णांच्या लोकांना आपण हिंदु संस्कृतीच्या कक्षेत आणले पाहिजेत, धर्मानें जरी नव्हे तरी संस्कृतीनें हिंदु करून घेतले पाहिजेत. यालाच मी व्यापक, विशाल हिंदुत्व म्हणतो, व त्या हिंदुत्वाचा विकास होण्यासाठीं, त्याचा प्रसार होण्यासाठीं मला आंतरधर्मीय आणि आंतरराष्ट्रीय विवाह अपरिहार्य आणि आवश्यक वाटतात. त्याशिवाय आपण एकात्म हिंदु राष्ट्र निर्माण करूं शकणार नाहीं; व आपल्या देशात राहणारा प्रत्येक विधर्मीय हा आपला शत्रु

होऊन बसेल. चीन आणि जपान या देशांत जर अशा प्रकारचे आंतरधर्मीय विवाह होतात, त्या देशांतील एकाच कुटुंबांत जर बौद्ध, ख्रिस्ती किंवा मुसलमान व्यक्ति सुखानें नांदूं शकतात तर हिंदुस्थानांत तें कां घडूं नये? फक्त हिंदूंनीं आपली पराभूत घाबरट वृत्ति सोडून दिली पाहिजे. त्यांना असा विश्वास वाटला पाहिजे कीं, आपण ज्याला जवळ करूं तो आपला होईल! माझी विशाल हिंदुत्वाची कल्पना आपण समजावून घ्या, डॉक्टरसाहेब. उगाच रागावूं नका—”

डॉक्टरसाहेब काहीं वेळ स्तब्ध होते. नंतर ते मला म्हणाले, “तुम्ही उचक्की आहात, भाऊराव! काहीं तरी जगावेगळी विक्षिप्त कल्पना काढायची न् आपण इतरांपेक्षा शहाणे आहोंत असं दाखवायचं अशी वृत्ति आहे तुमची—”

मी त्यांना काहीं उत्तर दिलें नाहीं. पण, तेव्हापासून त्यांच्या मनांत माझ्याविषयीं जो विकल्प उत्पन्न झाला, तो कायमचाच.

तथापि, संघाच्या [illegible] ते [illegible] मला बोलावीत, व म्हणून [illegible] मी जातहि असें. एकदा [illegible] चंद्रशेखरला घेऊन मी अशाच [illegible] छावणीत गेलों असतां ते त्याला जवळ घेऊन मला म्हणाले, ‘भाऊराव, [illegible] पोरगा आम्हाला मोठा [illegible] दिसतो— ”

“डॉक्टरसाहेब, तुमचाच आहे ना! मी जितका तुमचा आहे, तितकाच चंद्रशेखरहि तुमचा आहे— ’

‘ नाहीं, नाहीं. तुम्ही जर खरोखरी माझे असतेत, तर तुम्हाला मोटर पाठवून आणावें लागलें नसतें मला आज इथं. दहा वर्षांपूर्वी तुम्ही माझे होतात. पण त्यानंतर तुम्हाला पंख फुटले— ”

पण एकदा मात्र मी त्यांचा सपशेल पराभव केला.

संघाच्या विजयादशमीच्या कार्यक्रमाची बातमी घेऊन ते ‘महाराष्ट्र’ कचेरींत आले होते. संघाच्या कार्यक्रमाची बातमी अमुक जागीं अमुक एका पद्धतीनें छापली गेली पाहिजे, असा त्यांचा आग्रह असे, व तो आम्ही आपुलकीनें मानीत असूं. पण, त्या दिवशीं त्यांनीं कार्यक्रम माझ्या हातीं दिला आणि मी त्यावर नजर टाकली मात्र, माझा राग अनावर उसळून मी उद्गारलों—

“डॉक्टरसाहेब, काय आरंभलंय तुम्ही हें? — ”

“काय झालं? काय चुकलं आमचं? — ”

त्यांनीं आश्चर्यानें विचारलें.

" सगळच चुकलंय ! तुम्ही ज्या या गृहस्थाना आपल्या विजयादशमीच्या कार्यक्रमाचे अध्यक्ष केले आहेत, ते तुरुंगाचे सुपरिंटेंडेंट होते एका काळीं, व ठाण्याच्या तुरुंगावर ते मुख्य अधिकारी असताना 'काळ'कर्त्या पराजप्याना त्यानीं मीठ द्यायचं नाकारलं होतं ! अशा इसमाला का तुम्ही आपल्या स्वय-सेवकापुढें आदर्श म्हणून उपदेश करावयाला उभा करणार आहात ?—"

दादा हें संभाषण ऐकत जवळच उभे होते ते म्हणाले, "अहो, डॉक्टर, ही याची टीका अगदीं रास्त आहे जेल सुपरिंटेंडेंट आणि पोलिस सुपरिंटेंडेंट याना जर तुम्ही आपल्या दसऱ्याच्या उत्सवाचे अध्यक्ष केलेत, तर तुमचा कार्यक्रम ठळक जागीं काय म्हणून द्यावा आम्ही ? अहो, ज्या माणसानें पराजप्याना न् सावरकराना तुरुगात वाईट वागवलें, त्याला जर तुम्ही आपल्या उत्सवाचे अध्यक्ष करूं लागलात, तर देशभक्त आणि देशद्रोही यात फरक तो काय राहिला ? — "

मला वाटतें, तो पहिला आणि शेवटचाच दिवस कीं, ज्या दिवशीं डॉक्टर-साहेब आम्हाला काहीं उत्तर न देता आपला सोटा उचलून मुकाट्यानें उठून गेले.

पण, असल्या कोणत्याच विकल्पामुळें किंवा विवादामुळें त्याच्या मज-विषयींच्या वात्सल्यभावात मात्र कधीं अतर पडलें नाहीं.

आम्ही 'शातानिवासा'त रहावयाला आल्यावर ते एकदा ' महाराष्ट्र' कचेरींत काहीं कामासाठीं आले असता मला म्हणाले, " तुम्ही आमचा वेटाळ सोडून आता दुसऱ्या वेटाळात राह्यला गेलात, भाऊराव— "

" हो. पण त्यामुळें काहीं फरक पडायचं कारण नाहीं, डॉक्टरसाहेब. मी कुठंहि राह्यलों, तरी तुमचाच आहे— "

आणि मी त्याना 'शातानिवासा'ला भेट देण्याची आग्रहपूर्वक विनंती केली.

त्याप्रमाणें दुसऱ्याच दिवशीं सकाळीं कै. अण्णासाहेब मेहेंदळे याच्यासह ते आमच्या घरीं आले. ' जलपान ' झाल्यावर ते अण्णासाहेबाना म्हणाले, " तुम्हाला आठवतं अण्णा, आपण जेव्हा चिटणीसपुऱ्यात मिराबाईला पाह्यला गेलों होतों, तेव्हां विश्वनाथराव आपली एकुलती एक लाडकी मुलगी याना

यायला राजी नव्हते घर ना दार अशी त्या वेळीं याची अवस्था होती. पण, मी विश्वनाथरावांची समजूत घातली हे नाव काढतील म्हणून न् तें खरं ठरलं अखेर सगळया दृष्टीनीं—"

" डॉक्टरसाहेब, तुमच्या आशीर्वादाचा प्रभाव आहे हा—"

" तितकाच तुमच्या गुणाचाहि आहे ! पण, मला वाईट एवढंच वाटतं कीं, त्या गुणाचा माझ्या कार्याला मात्र काहीं उपयोग नाहीं. तुम्ही नागपूरला आल्यावर पहिल्या वर्षी जी आपली बैठक होती, तिची मजा काहीं पुन्हा येणार नाहीं आता ते दिवस गेले आणि तीं माणसेंहि गेलीं तुम्ही न् दादा घोरपडे या दोघाविषयीं मला फार उमेद होती. तुम्ही दादाला बहकवलंत का दादानं तुम्हाला बहकवल काहीं कल्पना नाहीं मला ! पण तुम्ही दोघेहि माझ्यापासून दूर गेलात—"

त्यानीं बोलता बोलता उसासा टाकला. मी काहीं बोललो नाहीं तेच नंतर थोड्या वेळानें म्हणाले, " तुम्ही माझ्यापासून कितीहि दूर गेला असलात भाऊराव, तरी मला नेहमी असं वाटतं कीं, तुम्ही जवळच आहात— "

" त्याचं कारण आहे, डॉक्टरसाहेब. तुमच्या आणि माझ्या मनोवृत्तींत असं काहीं तरी साधर्म्य आहे कीं, त्यामुळें आपण एकमेकापासून कितीहि दूर गेलों, तरी आपली जवळीक कधीं तुटणार नाहीं—"

माझी ती उपपत्ति ऐकून ते मनापासून हंसले आणि म्हणाले, " म्हणूनच इतके मतभेद होऊनहि मला असं वाटतं कीं, या विक्षिप्त, जिद्दी माडखोलकरावर आपला हक्क आहे आपण मध्यरात्रीं त्याचा हात धरून काम घेऊं शकतों आपलं त्याच्याकडून !—"

" कारण मी खरोखरीच तुमचा आहे डॉक्टरसाहेब ! "

—अशा अनेक आठवणींच्या ऊर्मी माझ्या मनात उचंबळून आल्या आणि आतापर्यंत न ओलावलेल्या जळत्या डोळयात आसवें दाटलीं—

—कारण डॉ हेडगेवार याच्या समाधीचा विध्वंस हा नुसता विध्वस नव्हता, तर तीं मानवी जीवनातल्या सगळया पावित्र्याची पायमल्ली, मानवतेच्या मागल्याची विटंबना होती ! त्या समाधीवर ज्यानीं हात टाकला, त्याना आपण माणुसकीला काळिमा फासणारे कोणतें घृणास्पद कृत्य करीत आहोंत, याची

थोडी तरी कल्पना होती का? ज्यानें आमरण ब्रम्हचर्य व्रतानें राहून आपलें सर्व आयुष्य देशसेवेंत व्यतीत केलें, १९२० पासून १९३२ पर्यंत कॉंग्रेसच्या प्रत्येक चळवळींत ईर्ष्येनें भाग घेऊन ज्यानें पुनः पुन्हा बंदिवास भोगला आणि देशाच्या उद्धाराशिवाय अन्य कोणताहि विचार ज्याच्या मनाला स्वप्नांतहि कधीं शिवला नाहीं, त्या परम त्यागी, पुण्यशील, स्वातंत्र्योपासकाच्या अस्थींचा अपमान! यापरतें निंद्य कृत्य दुसरें कोणतें असूं शकेल? मृताविषयीं अनादरानें बोलूं सुद्धा नये, असा सामान्य शिष्टाचार, अशी मानवी नीति आहे त्यातून हा मृत तर असा कीं, ज्याच्या मनाची निर्व्याजता, चारित्र्याची विमलता, जीवनाची तेजस्विता आणि त्यागाची निरपेक्षता पाहून त्याच्या समाधिपुढें कोणाचेंहि मस्तक निरतिशय आदरानें नम्र व्हावें! अशा वीरात्म्याच्या समाधीचा विध्वंस? हिंदुस्थान स्वतंत्र झाला, तो काय त्याच्या स्वातंत्र्यासाठीं आत्मयज्ञ केलेल्या राष्ट्रसेवकाच्या कृतींची, स्मृतींची आणि अस्थींची असा अमानुष उपमर्द करण्याची मुभा पक्षद्वेषानें आणि जातिद्वेषानें अंध झालेल्या आततायी नराधमांना मिळावी म्हणून? दहा वर्षांपूर्वी दिवंगत झालेल्या त्या देशभक्ताचा गांधीवधाशीं काय संबंध होता? राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचें आजचें धोरण कोणाला मान्य होईल वा न होईल पण, १९२६ सालच्या गणेशोत्सवांत नागपुरांत झालेल्या हिंदु-मुस्लिम दंग्यापासून योग्य बोध घेऊन हिंदु जनतेंत भारतीय संस्कृतिविषयींची निष्ठा आणि तिच्या रक्षणासाठी झगडण्याचें सामर्थ्य निर्माण करण्याच्या ज्या एकमेव उद्देशानें डॉक्टरसाहेबांनीं संघ स्थापन केला, त्या उद्देशांत खरोखरी अनुचित किंवा आक्षेपार्ह काय होतें? संघाचें आवाहन आणि आकर्षण जर एका जातीपुरतें किंवा एका प्रांतापुरतें मर्यादित असतें, तर अवघ्या वीस वर्षांत लाहोरपासून म्हैसूरपर्यंत त्याचा व्याप कसा विस्तारला असता? किंबहुना, जात आणि प्रांत यांच्यापलिकडे पहाण्याची जी दृष्टि डॉक्टरसाहेबांनीं संघाच्या ठिकाणीं उत्पन्न केली, ती इतकी कडवी आहे कीं, १९४७ च्या मेमध्यें संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीविषयीं बोलणें करण्यासाठीं जेव्हा मी गुरुजींकडे गेलों होतों, तेव्हा संघाच्या त्या व्रतस्थ, मितभाषी नेत्यानें मला उत्तर दिलें, "भाऊसाहेब, संघ प्रांत मानीत नाहीं, जात मानीत नाहीं, भाषा मानीत नाहीं, संघ फक्त भारत आणि भारतीय संस्कृति यांना मानतो!"

आणि, संघाच्या या विशिष्ट भारतीय धोरणासंबंधींची घोषणा त्यांनीं नंतर वसंतसंमेलनात जाहीर रीतीनें केली डॉ हेडगेवार यांचें सारें जीवन या विराट् भारतीयत्वाच्या साक्षात्कारानें परिपूत आणि प्रभावित झालेले होतें

आणि, जाति, प्रांत किंवा भाषा यांच्या पलिकडे असलेलें, त्याच्या अतीत आणि त्याच्याहून उच्चतम असलेलें [illegible] विशुद्ध, विराट भारतीयत्व पहाण्याची आणि त्या भारतीयत्वाच्या रक्षणार्थ झगडण्याची विशाल, तेजस्वी वृत्ति हिंदु समाजात उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न ज्या [illegible] वीरात्म्यानें आमरण अज्ञात राहून केला, त्याच्या [illegible] अपमान? त्याच्या समाधीचा विध्वंस! आपण हे काय करीत आहोंत, [illegible] नीच आणि नृशंस कृत्य आपल्या हातून घडत आहे, याची कल्पना तरी आहे का या विध्वंसकांना?—

—जिव्हारी जखम झालेल्या पक्ष्याप्रमाणें माझें मन सारखें तडफडत होतें, त्या पक्ष्याचे पंख फडफडत रहावेत, पण त्याला जागचे हलतां, उडता येऊं नये, तशी अवस्था झाली होती, माझ्या संतप्त, प्रक्षुब्ध, प्रमाथी पण अगतिक मनाची!—

× × ×

—त्या अतर्बाह्य काळोखात माझें मन तडफडत, धडपडत, चाचपडत असतानाच माझ्या कानावर हांक आली—

“ भाऊसाहेब, महाराज बोलवताहेत आपल्याला? — ”

श्री शिर्के दिवा लावून आत आले मी लगेच कोचावरून उठलो आणि त्याना विचारले, “ बार्लिंगसाहेब आले आहेत का? — ”

“ नाहीं महाराज एकटेच आहेत खाली— ”

मी त्याच्या पाठोपाठ खालीं आलों महाराज दाराशीं उभे राहून श्रोते टेलरिंग कंपनीचे श्री श्रोते याच्याशीं बोलत होते मला पहाताच ते उद्गारले,—

“ भाऊसाहेब, आपल्या गोपाळरावाच घर अगदीं साफ केलं गुंडानीं, न् ते घरातल्या सगळ्या मडळीसह रस्त्यावर येऊन बसले आहेत असं सागताहेत हे. मला वाटतं, आपण जाऊन आणलं पाहिजे त्याना इथं— ”

" हो, मलाहि असच वाटतं, महाराज. कर्फ्यू लागल्यावर ज्या अर्थी त्याचें घर लुटलं गेलं, त्या अर्थी ते जर रात्रभर तिथंच राह्यले तशा स्थितींत, तर कदाचित् अपाय होईल त्याच्या जिवाला म्हणून आपण त्याना इथं घेऊन यावं हें उत्तम— "

" मी कोतवालींत फोन करून पोलीस लॉरी बोलावतों, न् मग जातों आणायला त्याना. आपला उपास सुटला ना ? इतजाम बरोबर होता ना जेवणाचा ?-- "

" स्वतः प्रमिलाराजे जातीनं हजर होत्या, न् काकासाहेबहि होते आपल्या घरीं काय कमी आहे, महाराज ? -- "

" भाऊसाहेब, माझ्या मनात सारख येतंय कीं, आज ज्याचीं घर लुटलीं न् जाळलीं गेलीं, त्याना इथ आणाव न् त्याची सगळी सोय आपण करावी. पण आईसाहेब इथं नाहींत राजारामसिंगहि नाहींत. त्यामुळें मोठी पचाईत झाली आहे बघा ! आमच्याकडे जागेला काळ नाही. पण, इतक्या कुटुंबाची व्यवस्था करायची, म्हणजे कुणीतरी सारखं उभ राह्यल पाहिजे खडा पहारा देत. अशा कामाला आईसाहेबच पुऱ्या पडतात आमच्या. त्या नाहींत, त्यामुळे निरुपाय झाला आहे माझा. पण, आता आधीं आपण गोपाळरावाना आणू या-- "

आणि त्यानीं आत जाऊन कोतवालींत फोन केला

दहा मिनिटाच्या आतच दोन लॉऱ्या आल्या. प्रत्येक लॅरींत बदुक घेतलेले तीन पोलिस आणि एक सब इन्स्पेक्टर होता. लॉऱ्या दाराशीं येऊन उभ्या रहाताच महाराज म्हणाले,—

" मी घेऊन येतो गोपाळरावाना -- "

" मी येतों आपल्याबरोबर— "

" काहीं गरज नाहीं आपण येण्याची. आम्ही दहा मिनिटात येतो त्याना घेऊन. आपण माझ्याबरोबर गाडींत दिसलात म्हणजे मी आपल्याला इथं आणून ठेवल्याची बातमी शहरभर फैलावेल—"

महाराज हंसून उद्गारले आणि आपल्या मोटारींत बसले.

—पाठकाच्या घराची लूट झाल्याची बातमी ऐकल्यापासून माझें मन अत्यंत बेचैन झालें होतें. आपण ' तरुण भारता 'चे संपादक असल्यामुळें आपलें घर लुटलें गेलें, अशा भ्रमात मी आतापर्यंत होतों पण त्या बातमीमुळें लुटा-

लुटीच्या आणि दंगलीच्या स्वरूपावर अगदीं निराळाच भेसूर प्रकाश पडला. श्री गोपाळराव पाठक हे कट्टे काग्रेसभक्त होते, व श्री रामभाऊ साखरदाडे याचा सार्वजनिक जीवनाशीं कोणत्याहि प्रकारचा संबंध नव्हता उलट, पक्ष किंवा जात पात न पाहता सर्वाचा सारख्याच प्रेमाने सत्कार करणारे उदार, आतिथ्यशील गृहस्थ म्हणून राममाऊची ख्याति होती त्याचा ओढा असलाच, तर काग्रेसकडे होता अशा स्थितींत, पाठक आणि साखरदाडे यांच्या घराची जी लूट कर्फ्यू जारी झाल्यानंतर तास दीड तासानें अगदीं संथपणानें करण्यात आली, ती ते दोघे केवळ ब्राह्मण आहेत एवढ्याच एका कारणामुळें तर नसेल ? अशा प्रकारच्या राजकीय प्रक्षोभात डॉ. पराजपे याच्यासारख्या प्रतिपक्षीयाच्या घरावर हल्ला करण्यात यावा किंबहुना पाध्ये, ताम्हनकर, गोखले प्रभृति ब्राह्मण व्यापाऱ्याचीं दुकानें लुटलीं जावींत, हेहि एक वेळ समजू शकतें. पण पाठक आणि साखरदांडे याच्या घराची लूट का व्हावी ? ते दोघे ब्राह्मण असल्यामुळेंच जर केवळ त्याच्या घरावर ही संक्रात आली असेल, तर साखरदाड्याच्या घरापासून पुरत्या फर्लांगाच्याहि अंतरावर नसलेले कोठीवानाचें घर तरी गुंडाच्या तावडींत सापडलें नसेल कशावरून ? आणि त्याच्या घराची जर लूट झाली असली, तर शाताशाई तेथून कोठें गेली असेल ?—

—या विचारात मी तळमळत असतानाच दारात लॉऱ्या येऊन उभ्या राहिल्याचा आवाज आला तत्क्षणींच मी उठून बाहेर आलो. श्री गोपाळराव पाठक, त्याच्या वृद्ध मातोश्री, सौ विमलाबाई पाठक, गोपाळरावजींचे दोघे धाकटे बंधु आणि इतर कुटुंबपरिवार लॉरींतून खालीं उतरत होता. नेहमीं मोटारींतून हिंडणाऱ्या गोपाळरावाच्या पायात आज चपलासुद्धा नव्हत्या, व त्याचा तो हिटलरसारखा भासणारा हंसतमुख चेहरा आज उदास, ओढ लागल्यागत दिसत होता.

तथापि मला पहाताच ते हंसून उद्गारले, " काय भाऊराव आम्ही आलों अखेर तुमच्या सोबतीला !— '

" मला कधीं वाटलं नव्हतं गोपाळराव, तुमच्यावरहि असा प्रसग येईल न् तुम्हालाहि माझ्याप्रमाणें निराधार होऊन इथ यावं लागेल म्हणून !—"

" मलाहि हें कोडं आहे एक तुमच्याप्रमाणंच, भाऊराव ! तुमच्या घराची लूट चालूं असतानाच दुपारीं अडीचच्या सुमारास चतर्जींनीं फोन करून मला धोक्याचा इषारा दिला. तेव्हापासून मी सारखा फोन हातात घेऊन बसलों होतों, न् शक्य त्या सगळ्या अधिकाऱ्याना फोन केले मी संरक्षण मिळण्यासाठीं पण शेवटपर्यंत कोणी आलं नाहीं माझ्या हातातला फोन हिसकावून घेऊन तो फोडून टाकण्यात आल्यावर मी समोर मॉडेल मिल्समध्यें जाऊन फोन केला. पण काही उपयोग झाला नाहीं स्वतःच्या डोळ्यादेखत स्वत च्या घराची लूट झालेली पहावी लागली मला मुकाट्यानं—"

ते वैतागानें उद्गारले त्याच्या त्या उद्गारात विलक्षण कटुता, विलक्षण चीड भरलेली होती.

" आणि हा सगळा प्रकार कर्फ्यू लागल्यावर घडला मी घराची लूट पहात रस्त्यात उभा असता दोन मोटारीहि गेल्या त्या रस्त्यानं पण कोणी ढुंकून पाह्यलं नाहीं आमच्याकडे ! एकदा अस वाटलं कीं, इथच रहावं आता उध्वस्त केलेल्या या ओसाड घरात रात्रभर ! आणखी जें काय व्हायचं असेल आपलं, तें होऊन जाऊं दे एकदा ! पण राजेसाहेब स्वत. न्यायला आल्यामुळें यावं लागल इथं—"

" तुमच्यानतर आणखी कोणाकोणाच्या घराची लूट झाली ?— '

" तुमच्या घरापासून तो थेट साखरदाड्याच्या घरापर्यंत मार्डीकर, हरदास, पारळकर, कुलकर्णी, सालपेकर, देशपांडे, धिरणीकर वगैरे जेवढे कोणी ब्राह्मण म्हणून त्या रस्त्यावर होते, तेवढ्या सगळ्याच्या घराची लूट झाली आणि मजा अशी कीं, यापैकीं काहीं घरं महालात कर्फ्यूचा पुकारा होत असताना लुटलीं गेलीं! इकडे कर्फ्यूची दवंडी चालली होती आणि तिकडे लुटीचा धडाका सुरू होता !—"

" पण तुम्ही इतके फोन करूनहि कोणीच मदतीला येऊं नये तुमच्या हें नवल नव्हे का ?—"

' मी सागितलं ना तुम्हाला माझ्या हातातला फोन काढून घेतला जाईपर्यंत मी प्रत्येक अधिकाऱ्याला फोन करून पाह्यला म्हणून ! जो तो मला आश्वासन देत होता, " मैं अभी मदत भेज रहा हू ! पण अखेरपर्यंत कोणीहि आलं नाहीं. मला राहून राहून चमत्कार वाटतोय तो याच गोष्टीचा !—"

गोपाळराव अगदीं चिडून बोलत होते. त्यानीं साऱ्या प्रसंगाचें इत्थंभूत वर्णन केलें तें ऐकून मला पुष्कळच नवीन बोध झाला शेवटीं मी त्याना म्हटले--

" मला काल सकाळपासून निश्चित कल्पना होती असं काहीं तरी होणार असल्याची. पण, मला सारखं वाटे, आपलं मंत्रिमंडळ काहीं हाताबाहेर जाऊ देणार नाही परिस्थिति ज्या अर्थी शहरात उघड उघड गेले दोन दिवस हा प्रचार चालू आहे, त्या अर्थी मंत्रिमंडळालाहि कल्पना असलीच पाहिजे सगळया गोष्टींची रविवारी दुपारींच मी बाबुराव उळाभाजे याना आमच्या कचेरीत बोलावून पंडितजींच्या कानावर सगळया गोष्टी घालण्याची सूचना केली होती— "

" पण भाऊराव, पं मिश्र इथें नाहींत ते जर आज इथं असते, तर गोष्टी कधीं गेल्या नसत्या या थराला— "

" महाराजानीं सांगितलं मला दुपारीं ते दिल्लीला गेले असल्याचं. पं मिश्र जर नागपुरात असते, तर बंदोबस्ताच्या बाबतींत इतकी दिरगाई आणि ढिलाई खचित होती ना, हें मलाहि मान्य आहे पण, ते नसले, म्हणून काय झालं ? पोलिस खातं तर जाग्यावर होतं ना ? मी तर असं ऐकलं कीं, पोलिस अधिकाऱ्याच्या डोळयासमोर काही ठिकाणीं लुटालूट न् जाळपोळ झाली— "

" झाली असेल ! माझ्या स्वतःच्या अनुभवावरून मी सुद्धा म्हणूं शकेन असं ! माझ्यासारख्या माणसाला ज्या अर्थी फोन करून मदत मिळूं शकत नाहीं, त्या अर्थी दुसऱ्याच्या बाबतींत काय झालं असेल, याची कल्पना करणं कठीण नाहीं, भाऊराव-- "

मी काहीं बोललों नाहीं त्यांचा संताप मला अगदीं न्याय्य वाटला काहीं वेळानें त्यानीं मला विचारलें, " तुमची सगळी मंडळी आली इथं ? — "

" नाहीं फक्त मी आज दुपारीं महाराजाची मोटार आल्यामुळें दोघा मुलाना घेऊन येथें आलों दादा आणि ताई चिचभुवनला आहेत, न् शांताबाई आणि तिची आत्या कोठीवानाकडे आहेत त्याचें घर तर सुरक्षित आहे ना अद्याप ? — "

" बहुधा असावं ! रामभाऊ साखरदाण्याच्या घरापाशींच गुंडाना लुटालूट आटोपती घ्यावी लागली असं दिसतं पण, मला वाटतं, तुम्ही शांताबाईंना

इथं आणलेलं बरं! अनायास पोलिसच्या लॉऱ्या आहेत आपल्यापाशीं तुम्ही आतासुद्धा आणायला हरकत नाहीं त्याना. कोठीवानाच्या घरापेक्षा इथ केव्हाहि सुरक्षितता जास्त आहे— "

" बरोबर आहे तुमचं म्हणण, गोपाळराव मला तर चिचभुवनला जाऊन दादाताईंनासुद्धा इथ आणायची इच्छा आहे कारण, हें लुटालुटीचं न् जाळ-पोळीच सत्र तिथपर्यंत पोंचल्याशिवाय रहाणार नाहीं, असा अंदाज आहे माझा — "

" तो अंदाज काहीं चूक नाहीं. कारण, आमच्या घराची लूट होत असताना मी ज्या गोष्टी प्रत्यक्ष पाहिल्या, त्यावरून हा सारा प्रकार काहीं एका पद्धतीनं घडून आलेला आहे, याबद्दल मला शंका उरलेली नाहीं पण सध्या शाताबाईंना तर घेऊन येऊं या आपण. म्हणजे त्या निमित्तानं त्या भागातली परिस्थिती काय आहे, याचीहि कल्पना येऊन जाईल आपल्याला मला आमच्या बाबुराव वैद्याच्या घराबद्दल काळजी वाटतेय थोडी. आपण कोठीवानांकडे गेलों, म्हणजे तीहि काळजी दूर होईल अनायसं -- "

" ठीक आहे चला—"

आम्ही लगेच लॉरींत बसलों लॉरी महालातून जात असता गोखले, ताम्हनकर प्रभृतींची जाळलेलीं दुकानें, रस्त्यात पसरलेले आगीच्या बंबाचे कापडी नळ, बंदोबस्तासाठीं म्हणून उभे असलेले कॉंग्रेसचे स्वयंसेवक आणि गस्त घालणारे सशस्त्र पोलिस त्या निर्मनुष्य, भयाण रस्त्यात आमच्या दृष्टीस पडले

कोठीवानाच्या घरासमोर लॉरी थाबताच मी खालीं उतरून हाक मारली, " शंकरराव—"

त्याबरोबर आतून आवाज आला, " कोण आहे ?—"

" मी माडखोलकर --"

तत्क्षणींच दार उघडून शंकरराव पुढें आले आणि त्यानीं विचारलें " भाऊ-साहेब, कसे आलात तुम्ही ?—";

" गोपाळराव न् मी या पोलिस लॉरींतून आलों मुद्दाम शाताबाईला न्यायला--"

" तुम्ही कुठं नेणार आहांत त्यांना भाऊराव ? त्या आमच्याकडे असलेल्या काय वाईट आहेत ?—"

त्यांच्यामागें उभ्या असलेल्या सुशीलाबाईंनीं विचारलें.

" आम्ही राजवाड्यांत नेणार आहोंत त्यांना. तुमच्या घरापेक्षां तिथं सुर-क्षितता जास्त आहे हें तुम्हालाहि मान्य होईल, सुशीलाबाई. शिवाय, त्या तुमच्याकडे असल्याचें जर मोहोल्ल्यांतल्या लोकांना कळलं, तर ते सूडबुद्धीनं त्रास देतील तुम्हांला उगाच—"

" तो त्रास आम्ही पाहून घेऊं, भाऊराव ! नाहीं तरी आजच्या घटकेला आम्ही ब्राह्मण आहोंत एवढी एक गोष्ट सुद्धां आम्हांला त्रास द्यायला पुरे आहे—"

शंकरराव बेपर्वाईनें हंसून उद्गारले. तोंच सुशीलाबाई म्हणाल्या—

" आमची हरकत नाहीं भाऊराव, तुम्ही त्यांना नेणार असाल तर. पण त्यांना आमच्याकडे राह्यला जास्त बरं वाटेल अशी समजूत आहे माझी—"

" तुम्ही म्हणतां तें मलाहि पटतं, सुशीलाबाई. पण, मीनानं दुपारपासून सारखा हट्ट धरला आहे त्या दोघींच्या भेटीसाठीं. आणखी असंहि एक वाटतं मनाला कीं, नाहीं तरी आतां ज्या अर्थीं स्वतःच्या घरांतून आम्ही बाहेर पडलों आहोंत अशा रीतीनं, त्या अर्थीं जिथं कुठं नशिबानं आसरा मिळेल तिथं एकत्र रहावं सर्वांनीं म्हणजे तेवढाच आधार वाटतो एकमेकांचा एकमेकांना—"

" तुमचं म्हणणं खरं आहे, भाऊराव. तुम्ही आंत या आणि स्वतःच बोलीं शांताबाईशीं—"

मी एकटाच त्या दोघांच्या पाठोपाठ आंत गेलों. मला पहातांच शांताबाईला रडूं कोसळलें आणि ती उद्गारली—

" तुम्ही केव्हां एकदां दृष्टीस पडाल असं झालं होतं मला. आम्ही दोघी इथं सुरक्षित आलों खऱ्या. पण, मला सारखं वाटे, तुम्हांला दुपारीं मोटारींतून नेलें, तें कांहीं दगाफटका करण्यासाठीं तर नसेल ? आणि त्यामुळं चैन नव्हतं माझ्या जिवाला अगदीं—"

" ती तुझी भीति निष्कारण होती, शांताबाई. मधूची चिठी तूं आपल्या डोळ्यांनीं वाचली होतीस ना ?—"

"पण अक्षरासारखं अक्षर काढून फसवणं शक्य नाहीं का? उलटलेलीं न् उलट्या काळजाचीं माणसं काय करतील, हें कोणी सागावं? आज दुपारीं आपल्या घराचा विध्वंस ज्या राक्षसी पद्धतीनं करण्यात आला, तो पाहून माझा आता कोणावरहि विश्वास उरलेला नाहीं, कोणाच्याहि चांगुलपणाची खात्री वाटणार नाहीं मला यापुढं! त्या वेळीं तुम्ही जर घरीं असतात न् त्याच्या हातीं सापडला असतात, तर त्यानीं काय केल असतं तुमचं याची कल्पनासुद्धा करवत नाहीं मला—"

"पण तें सगळ संकट टळल ना? मग आता कशाला विचार हवा त्याचा?—"

"संकट टळलं असं कस हो म्हणता तुम्ही? मी संध्याकाळीं मुद्दाम बजरंग ठेकेदाराच्या बरोबर जाऊन घर पाहून आलें आपल. अगदीं काहीं काहींसुद्धा उरलं नाहीं हो! घराचीं खिडक्या--दारं, विजेचं फिटिंग न् नळाच्या तोट्या-सुद्धा शिल्लक ठेवलेल्या नाहींत त्यानीं! माणसाना कसा हो इतका दुष्टपणा करवतो? ज्या बहुजनसमाजाचा संयुक्त महाराष्ट्रासाठीं तुम्ही इतका उदो उदो केलात, तो इतका मूर्ख, कृतघ्न न् अत्याचारी असेल, असं वाटलं नव्हतं कधीं मला! एवढ्या हौसेनं बाधलेल्या त्या घराच्या फक्त भिंती उभ्या आहेत. बाकी सगळं सगळं गेलं हो!—"

शाताबाईला जास्त बोलवेना गेल्या तेवीस वर्षांत मी कधींहि तिला अशा रीतीनें ओक्साबोक्शी रडताना पाहिली नव्हती. दुपारपासून एकसारखें रडल्या-मुळें सुजलेले तिचे ते विशाल, सुंदर डोळे उमलण्याच्या बेतान असलेल्या कम-ळाच्या फुगीर कळ्यासारखे दिसत होते, व तिच्या त्या किंचित् उग्र, मानी चेहऱ्यावर कधीं नव्हे अशी विलक्षण कारुण्याची कळा आली होती हुंदका देऊन रडणें हें मुळीं तिच्या स्वभावातच नव्हतें आपलें दुःख किंवा दैन्य दुस-ऱ्याला दिसूं देणें हें त्या मानिनीला कधीं रुचलेंच नाहीं आमचा एकुलता एक मुलगा चंद्रशेखर हा आजारात अत्यवस्थ असतानासुद्धा डोळ्यातून गळणाऱ्या आंसवाखेरीज तिच्या मनोवेदना कधीं कोणाच्या दृष्टीस पडल्या नाहींत त्या-मुळें तिचा तो अनावर दु.खावेग पाहून मला आश्चर्य आणि त्याहिपेक्षा भीति जास्त वाटली. माझ्या मनात आलें, १९४२ च्या सप्टेंबरपासून गेलीं सहा

वर्षे अस्थिक्षीणतेच्या भावनेनें झिजत असलेली आपली ही नाजूक, अशक्त जीवनसखी या आघातानें कायमची खचून तर जाणार नाहीं ना? म्हणून मी तिला धीर देण्यासाठीं म्हटलें—

"शांताबाई, तूं रडूं नकोस मुळींच. मी महिन्याच्या आंत तुला अगदीं पहिल्या-सारखं घर सजवून देईन पुन्हा आपलं. अग, चिमण्या इतक्या हौसेनं घरटीं बांधतात, आपण तीं काढून फेकून देतों न् त्या बिचाऱ्या लगेच पुन्हा नवं घरटं बांधायला सुरवात करतात, हें पाह्यलं आहेस ना तूं? तसंच समजून चाललं पाहिजे आपण. मला या विध्वंसाचं दुःखहि वाटत नाहीं न् भयहि वाटत नाहीं. आतांपर्यंत माझ्या आयुष्यांत दोन वेळां मी आपल्या डोळयांनीं स्वतःच्या भर-लेल्या संसाराचा विध्वंस झालेला पाह्यलाय. त्यापेक्षां कांहीं हें संकट जास्त नाहीं—"

"पण त्या वेळीं तुम्ही अगदीं तरुण होतात; तुमची उमेद न् उत्साह अगदीं ताजा होता. तेव्हां जें तुम्ही करूं शकलांत, तें आतां कसं करतां येईल तुम्हांला? शिवाय आपल्या घराप्रमाणंच 'तरुण भारता'चंहि वाटोळं केलं तुमच्या बहुजनसमाजानं—"

"केलं असेल! पण मी अजून उभा आहे ना? माझी बुद्धि न् लेखणी या तर शाबूत आहेत ना? त्यांच्या जोरावर महिन्याच्या आंत मी पुन्हा पूर्वी-सारख्या उभ्या करून दाखवीन सगळ्या गोष्टी. तूं अगदीं भिऊं नकोस, शांता-बाई. मी उभा आहे, यांत सगळं कांहीं सामर्थ्य आहे आपलं असं बेलाशक समजून चाल तूं—"

"हेंच सारखं सांगतेय मघांचपासून मी तिला. पण ती कांहीं कुणाचं ऐकून घ्यायलाच मुळीं तयार नाहीं. सुशीलाबाईंनीं इतका आग्रह केला, पण घड जेवलीसुद्धां नाहीं ती आज—"

तिच्या वृद्ध आत्याबाई मध्येंच उद्गारल्या.

"असं रडून कसं चालेल आपलं, मिरा? जो काय बरावाईट प्रसंग आयु-ष्यांत येईल, तो खंबीरपणानं निभावून नेला पाहिजे. घराचा निकाल लागला असला, तरी आपण सगळीं तर सुरक्षित आहोंत ना? त्यांत सारं कांहीं आलं!

तूं रडूं नकोस बाई, अशी एकसारखी. तूं जर डोळ्यातून पाणी काढीत राह्यलीस दिवसभर, तर बिचाऱ्या मुलानीं कोणाच्या तोंडाकडे पाह्यच ?—"

"मुलावर कांहीं परिणाम झालेला नाहीं अजून तरी या प्रसंगाचा उलट भास्करनं घर लुटलें गेल्याची बातमी आणतांच मीना जेव्हा रडायला लागली, तेव्हा चंद्रशेखर तिला म्हणाला, "अग, श्रीकृष्णाची सोन्याची द्वारका त्याच्या डोळ्यासमोर समुद्रात बुडाली, पण त्याला एवढंसुद्धा वाईट वाटलं नाहीं त्याबद्दल !" मुलं मजेंत आहेत राजवाड्यांत आल्यापासून—"

"त्याना काय कल्पना आहे आपलं किती नुकसान झालंय याची ? त्याच्या डोळ्यासमोर घर लुटल गेल असतं, तो सगळा भयंकर विध्वंस त्यानीं आपल्या नजरेन पाह्यला असता, तर त्याच्याहि डोळ्याना धारा लागल्या असत्या माझ्याप्रमाण ! आपला दोन पिढ्यांचा संसार, दादाची न् तुमची सगळ्या जन्माची कमाई एका अर्ध्या तासात मातीला मिळवली तुमच्या त्या नालायक बहुजनसमाजानं—"

"बहुजनसमाजाला नावं ठेवूं नकोस तू, शाता. त्याची स्थिति मेंढरासारखी आहे खरोखरी. म्होरके चिथावणी देतील तसं आंधळेपणानं वागायचं ही त्याची वृत्ति ! बहुजनसमाजाला दोष देऊन काय फायदा ? ज्यानीं खोट्यानाट्या कंड्या पिकवल्या, याद्या, तयार केल्या, घरं दाखवलीं न् काग्रेसच्या नावाखालीं पोलिसाना दमदाटी करून आपले हेवेदावे दिवसाढवळ्या उजागरीनं उगवून घेतले, त्या जात्यंध नराधमाच कृत्य आहे हें सगळं ! शिवाय, गोडश्यासारखा शिकला सवरलेला, वर्तमानपत्र चालवणारा ब्राह्मण कार्यकर्ता जर ऐंशी वर्षांच्या, अखिल राष्ट्रानं पित्याप्रमाणं पूज्य मानलेल्या, वृद्ध नेत्याला प्रार्थनेसाठीं हात जोडलेले असताना गोळी घालून त्याचे प्राण घेतो, तर अडाणी, निरक्षर बहुजन-समाजानं त्या अमानुष कृत्यामुळं चवताळून जाऊन अविवेकानें अत्याचार केल्या-बद्दल त्याला कोणत्या तोंडानं दोष द्यावा ? महात्माजींची एका ब्राह्मणानं केलेली ती हत्या आणि त्यानंतर चिडलेल्या जमावानं घातलेला हा हैदोस या दोहोंचेहि भयंकर परिणाम भोगावे लागणार आहेत महाराष्ट्रातल्या ब्राह्मणाना आणि ब्राह्मणेतरानाहि. महात्माजींच्या हत्येचं महापातक महाराष्ट्राला आणखी किती प्रकारांनीं भोवणार आहे याची कल्पना करवत नाहीं मला !—

"पुढं काय व्हायचं असेल तें होईल! पण आज आपल्यावर घरादाराला मुकून अनाथासारखी रस्त्यावर बसण्याची पाळी आली आहे एवढं मात्र खरं—"

"रस्त्यावर कशानं? आम्ही चागले राजवाड्यात कोचावर बसलों आहोंत आज दुपारपासून न् तुम्हालाहि तिथच न्यायला आलोंय मी! चलायच ना मग?—"

"हो, नाहीं म्हणून काय उपयोग आहे? स्वत च्या घरातून एकदा सर्वस्वाला मुकून बाहेर पडल्यावर आता जो कोणी आपल्या घरात थारा देईल तोच आपला त्राता आणि तेंच आपल घर! बगाल न् पजाब प्रातातील निर्वासिताच्या भयकर कहाण्या वाचीत होतों आजपर्यंत आपण. पण त्याच्याप्रमाणं आपल्यावरहि एक दिवस निर्वासित होण्याचा प्रसंग येईल असं वाटलं नव्हतं कधीं मनाला—"

"तो विलक्षण अनुभव आपल्या वाट्याला आला, हासुद्धा नशिबाचा एक उपकारच मानला पाहिजे आपण! माझ्या आयुष्यात मी श्रीमंती, दारिद्र्य, उपासमार, झडत्या, बंदिवास, अधारकोठडी, जप्त्या वगैरे सगळे अनुभव घेतले होते. फक्त हा निर्वासित होण्याचा प्रसंग मात्र अद्याप अनुभवला नव्हता. तोहि भोग वाटयाला आला आज! मघाशीं 'हितवाद'च्या मणींशीं जेव्हा मी फोनवर बोललों, तेव्हा "आज निर्वासित होऊन मी महाराजाच्या आश्रयाला आलोंय" असंच सागितल त्याना अग, संकटातसुद्धा एक मजेचा न् समाधानाचा भाग असतो कुठं तरी फक्त तो विवेकानं लक्षांत घेतला पाहिजे आपण म्हणजे दु खाचा भार तेवढाच कमी होतो त्याच्या जाणिवेनं शिवाय माझ्या आयुष्यात संकटं हीं नेहमीं उत्कर्षकारक ठरत आलेलीं आहेत तसंच याहि बाबतींत घडणार नाहीं कशावरून?—"

"तुम्ही न् तुमचे चिरंजीव याना कोणत्या प्रसगीं काय तत्वज्ञान सुचेल याचा काहीं नेम नाहीं! पण मी एक सामान्य संसारी बायको आहे. मला फक्त एवढंच दिसतय कीं, आता वय उताराला लागल्यावर जिथं कुठं जागा मिळेल तिथं तीन धोंडे माडून संसाराला पहिल्यापासून प्रारंभ करावा लागणार आहे आपल्याला उद्या—"

तिचा मनःक्षोभ आता पुष्कळच कमी झाला होता तिनें कोठीवान मंडळीचा निरोप घेतला, व आपल्या आत्याचा हात धरून ती लॉरीत बसली.

ती लॉरींत बसत असतानाच गोपाळरावानीं तिला हंसत हंसत म्हटलें, " काय शाताबाई, मजेंत आहात ना ?—"

" हो, आता मजाच आहे सगळी ! तुमचंहि घरं लुटल म्हणे सगळं—"

" अगदीं तुमच्या घराप्रमाणंच ! थेट साखरदाड्याच्या घरापर्यंत त्या सबंध ओळींतलं ब्राम्हणाचं कोणतंच घर सुटलं नाहीं जमावाच्या तडाक्यातून—"

" आमचं घर लुटलं जाण हें साहजिक वाटतं मला एका परीनं पण तुमचं घर लुटलं जावं हें मात्र नवल समजतें मी एक—"

" मलाहि नवल वाटतंय तुमच्याप्रमाणंच ! पण झालंय खरं तसं !—"

" विमलाबाई न् इतर मंडळी कुठ आहेत तुमची ? —"

" राजेसाहेबानीं मुद्दाम येऊन नेलें आम्हाला आपल्या वाड्यात नाहीं तर आम्ही घर साफ झाल्यावर अक्षरशः रस्त्यावर येऊन बसलों होतों बघा—"

आम्ही वाड्यात येऊन पोचलों, त्या वेळीं महाराज आमची वाट पहात पायऱ्यावर उभेच होते

शाताबाई लॉरींतून खालीं उतरून वर येताच ते हात जोडून उद्गारले—

" या बाई. फार तसदी झाली आपल्याला आज इथं संकोच करायच काहीं कारण नाहीं हें घर आपलंच आहे—"

शाताबाईनें त्याना नमस्कार केला. राणीसाहेब आणि प्रमिलाराजे आतल्या बाजूला उभ्या होत्या त्यानीं त्या दोघींना आत नेलें.

त्या आत गेल्यावर महाराज म्हणाले, "दादा येताहेत आता. इतक्यात फोन आला त्याचा--"

त्याच्या पाठोपाठ आम्ही आत गेलों. मी त्याना म्हटलें, " महाराज, माझी आणखी एक विनति आहे आपल्याला— "

" बोला, भाऊसाहेब— '

" माझा विचार आताच्या आता चिंचभुवनला जाऊन माझ्या सासूसासऱ्याना इथं आणायचा आहे. बाहेर लॉऱ्या उभ्या आहेत. आपण विचारून पहाता का सबइन्स्पेक्टरला ?— "

आम्ही लगेच बाहेर आलों. महाराजानीं चौकशी केली पण नागपूरच्या म्युनिसिपल हद्दीबाहेर लॉन्या नेण्याची आपल्याला परवानगी नाहीं, असा खुलासा सबइन्स्पेक्टरनें केला.

तेव्हा आपल्या हातातल्या घडाळ्याकडे पाहून महाराज मला म्हणाले, " आता अकरा वाजायला आले आहेत, भाऊसाहेब उद्या सकाळीं मीच घेऊन जाईन तुम्हाला चिचभुवनला—"

आम्ही हें बोलत आहोंत, तोंच ना. डॉ. बार्लिंगे याची मोटर आली, व ते आणि डी आय जी श्री. बंबावाले तींतून उतरले

वर आल्याबरोबर दादानीं माझ्या खांद्यावर हात ठेवून विचारलें, " काय फार त्रास झाला नाहीं भाऊराव, तुम्हाला ?—"

" चाललंच आहे पण इथं मात्र आता आम्ही अगदीं सुरक्षित आहोंत महाराजाच्या राज्यात, दादा !—"

" माझं राज्य फार लहान आहे, भाऊसाहेब ! तें जर मोठं असतं तर असे प्रकार कधीं घडले नसते नागपुरात—"

महाराज हंसून उद्गारले दादानीं गोपाळरावाचा हात धरला आणि ते त्याच्याशीं बोलत आत आले.

आत आल्यावर श्री बंबाबाले यानीं गोपाळरावाना आणि मला एकंदर प्रकार कसा घडला, याची माहिती विचारली मी त्याना सांगितले कीं, आमच्या घराची लूट झाली, त्या वेळीं मी घरीं नसल्यामुळें मला कांहीहि सांगणें शक्य नाहीं. तथापि, माझ्या कानावर आलेल्या गेल्या दोन दिवसातल्या बातम्याची माहिती मात्र मी त्याना दिली. गोपाळरावाच्या घराची लूट त्याच्या डोळ्या-समोरच झालेली असल्यामुळें त्यानीं घडलेल्या प्रकाराचे इत्थंभूत वर्णन केलें, व या एकंदर अत्याचाराच्या पार्श्वभूमीसंबंधीची आपली कल्पनाहि त्याना सांगि-तली. श्री. बंबावाले यानीं शांतपणानें सर्व ऐकून घेतलें.

चौकशी पूर्ण झाल्यावर निरोप घेताना दादा म्हणाले, " मला वाटतं, तुम्ही दोघानीं इथं रहाण्यापेक्षा आमच्या बंगल्यावर आपल्या मंडळींना घेऊन येणं चांगलं—"

" पण दादा, इतकीं माणसं घेऊन कुठं यायचं आम्ही तुमच्याकडे—"

" तुम्हाला कल्पना नाहीं, भाऊराव! माझा बंगला धर्मशाळेसारखा आहे. तुमचीं दोन कुटुंब तिथं आल्यान अधिक काय होणार आहे? तुम्ही शहरात रहाणं मात्र धोक्याच आहे अगदी मी वाड्यासमोर जास्त गार्डस् ठेवण्याची व्यवस्था करतो पण तुम्ही आमच्याकडे येणच सोयीच आहे खरोखरी--"

" पण कोणाच्याहि घरीं रहाण्यापेक्षा आमची दुसरी काहीं स्वतंत्र सोय नाहीं का होण्यासारखी, दादा?—"

" त्याचाहि विचार करतों आहोंत आम्ही पण, खरंच सागतो तुम्हाला तुम्ही आमच्याकडे येऊन राह्यला काहीं हरकत नाहीं, भाऊराव--"

ते गेल्यावर आम्ही निजण्यासाठीं वर दिवाणखान्यात गेलों. आपल्याला झोंप येईल कीं नाहीं, याबद्दल मला शंका होती. पण बिछान्यावर अग टाकल्याबरोबर अगदीं शात, अगदीं निःस्वप्न अशी झोप मला त्या रात्रीं प्रथमच लागली. जणुं काहीं, गेले तीन अहोरात्र आगामी सकटाविषयीं निरनिराळ्या प्रकारच्या कल्पना करून शिणलेलें माझे मन त्या संकटाचा प्रत्यक्ष तडाखा बसताच कोलमडून पडलें आणि आपला सर्व शीणभार विसरण्यासाठीं, रडून थकून झोंपीं गेलेल्या अर्भकाप्रमाणें, निद्रामाऊलीच्या निवात कुशींत शिरलें

× × ×

मंगळवार ता ३ रोजीं सकाळीं आम्ही उठून चहा घेण्यासाठों खालीं येतों, तों कर्फ्यूची मुदत पहाटेच संपल्यामुळें, शहरात लुटालुटीला पुन्हा जोरानें सुरवात झाली असल्याचें समजलें महाराज फोनवर हात ठेवून टेबलापाशीं उभे होते. ते म्हणाले—

" काल दिवसभर एवढा उधम झाल्यानंतरहि आज सकाळीं यानीं कर्फ्यू पुन्हा जारी करू नये, हे नवल नव्हे का? काल कर्फ्यू लागल्यानतरहि दोन तासपर्यंत लुटालूट चालू होती हें तुम्ही सागितलं होतं ना डी आय जी ला भाऊसाहेब? आता जर यानीं कर्फ्यू पुन्हा ताबडतोब लावला नाहीं, तर महालातलीं उरलीं सुरलीं दुकानंहि आज लुटलीं न् जाळलीं गेल्याशिवाय राहणार नाहींत-- "

" याचा अर्थ असा कीं, शहरातली परिस्थिति किती भीषण आहे या गोष्टीची अजून त्याना नीट कल्पना आलेली नाहीं-- "

' पण कल्पना केव्हा येणार, गोपाळराव ? महाल पुरता बेचिराख न् बर-बाद झाल्यावर ? काल दादा न् बंबावालेसाहेब सगळा प्रकार स्वत च्या डोळ्यानीं पाहून गेल्यावर सुद्धा आणखी बदोबस्तात पुन्हा अशी ढिलाई ? छे, छे ! ही काहीं राज्य करण्याची तयारी नाहीं, गोपाळराव !-- "

आम्ही हें बोलत आहोंत, तोंच श्री शिर्के आत येऊन गोपाळरावाना म्हणाले, ' तुमची अमर फॉर्मसी फुटली असून, ' तरुण भारत ' प्रेसवर पुन्हा हमला करताहेत, अस ऐकल आता-- "

" छान ! म्हणजे घर तर गेलंच, पण आता दुकानहि लुटून आम्हाल अगदीं पुरत गाडून टाकायचा बेत दिसतोय-- "

" गोपाळराव, स्वस्थ बसून चालणार नाहीं आपल तुम्ही पी वाय् ना फोन करता का ? "

" तुम्ही म्हणत असाल, तर मी करतों. पण ते तरी बिचारे काय करणार ?-- "

" त्यापेक्षा, मला वाटत, तुम्हीं पंडितजीनाच सरळ फोन केलेला चागला, महाराज ! शहरात पुन्हा दंगल सुरू झाली आहे हें एकदा कानावर तरी जाऊं दे त्याच्या-- "

" ठीक आहे. तुम्ही म्हणता भाऊसाहेब, तर मी फोन करतो त्याना--"

आणि महाराजानीं पं शुक्ल याना फोन केला पण, त्याना असें उत्तर मिळालें कीं, पंडितजी पूजेला बसलेले असून, आणखी तासभर तरी फोनवर येऊन बोलूं शकणार नाहींत !

" तोंपर्यंत शहराची पूजा होऊन जाईल पुरती ! छे छे, असं चालणार नाहीं. पंडितजींनीं पूजेंतून उठून दाद घेतली पाहिजे या प्रकाराची--"

महाराज स्वत शीच बोलले आणि त्यानीं पुन्हा पंडितजीना फोन केला प्रथम थोडी चकमक झडली, पण लगेच पंडितजीना फोनवर बोलावण्यात आलें. महाराज त्याना म्हणाले--

" माफ करा हं, पंडितजी, आपल्याला पूजेत असताना तसदी द्यावी लागली याबद्दल ! पहाटे कर्फ्यू संपल्यापासून शहरात पुन्हा उधम सुरू झाला आहे हें कळल का आपल्याला ? ...... मला वाटलंच ! नाहीं तर आपण पुन्हा कर्फ्यू

जारी करण्याचा हुकूम ताबडतोब दिला असता याबद्दल शंका नाहीं आम्हाला. ......कर्फ्यू ताबडतोब लागला, तरच दंगल आटोक्यात येईल, पंडितजी काल कर्फ्यू लावल्यावर सुद्धा आपल्या गोपाळराव पाठकाच घर न् इतर काहीं घरं लुटलीं गेलीं म्हणून कर्फ्यूची अंमलबजावणी अगदीं कसोशीनं झाली पाहिजे आज कोणत्याहि प्रकारची ढिलाई उपयोगी नाहीं बंदोबस्तात--"

महाराज फोन खाली ठेवून आम्हाला म्हणाले--

" पहा! पंडितजींशीं बोलल्याचा उपयोग झाला. त्याना पूजेंतून उठवावं लागलं खरं. पण आता ताबडतोब व्यवस्था होईल सगळी पण तुम्ही पी वाय शीं हि बोलून घ्या गोपाळराव एकदा. म्हणजे तेहि पंडितजीना सांगतील सगळ्या गोष्टी--"

पं शुक्ल याच्याशीं फोनवर झालेल्या या संभाषणाचें सार्थक होऊन थोड्याच वेळात कर्फ्यू जारी करण्यात आला.

कर्फ्यू अमलात येऊन बाहेरून सारखा कानावर आदळणारा प्रचंड गलका शांत झाल्यावर त्या चमत्कारिक परिस्थितींतहि मनाला एक प्रकारची स्वस्थता लाभली आणि मी महाराजाना म्हटलें—

" महाराज, मला आपण लिहायचं साहित्य द्याल, तर बरं होईल— "

" काय लिहिणार आहात तुम्ही आज, भाऊसाहेब ? तुमचा 'तरुण भारत' तर पार निकालात निघाला-- "

" महाराज, 'तरुण भारत' निकालात निघाला असला, तरी मी अद्याप निकालात निघालेलों नाहीं ना ? गेल्या तीन दिवसात ज्या गोष्टी घडल्या, त्या सगळ्या लिहून काढणार आहे मी-- "

" आणि 'तरुण भारत' सुरू केल्यावर त्यातून प्रसिद्ध करणार तें सगळं ? "

' तें पाहूं पुढं! एवढी गोष्ट मात्र निश्चित कीं, या सगळ्या प्रकाराचं खरं स्वरूप लोकाच्या लक्षात आणून दिल्याशिवाय काहीं राहणार नाहीं मी-- "

" पण आज आताच लिहायची घाई का एवढी ? — "

" तें समजायचं नाहीं महाराज, तुम्हाला! लिहिणं हें नित्यकर्म आहे आम्हा पत्रकाराचं शरीराचे जसे काहीं धर्म असतात, तसे मनाचेहि धर्म असतात, न् त्या धर्मांचं जर व्यवस्थित आचरण झालं नाहीं, तर त्याचा मानसिक आरोग्या-

वर परिणाम होतो लगेच लिहिणं हा माझ्यासारख्या पत्रकाराचा मनोधर्म आहे आणि त्या धर्माच्या परिपालनात कोणत्याहि परिस्थितींत खंड पडता कामा नये--"

"अस्सं ! लेखनसाहित्याला काहीं आपल्याकडे काळ नाहीं, भाऊसाहेब आपण वाटल्यास इथं बसून लिहा, वाटल्यास वर दिवाणखान्यात बसून लिहा मात्र इथ गडबड होत राहील सारखी मी वरती करायला सागतों आपली लिहायची व्यवस्था म्हणजे निवातपणा मिळेल आपल्याला--"

"मला निवातपणाची काहीं गरज नाहीं, महाराज ! गडबडींत लिहिण्यात जिवंतपणा असतो एक प्रकारचा गोष्टी प्रत्यक्ष घडत किंवा ऐकत असताना त्याच्यासंबंधीं माणूस जें लिहितो, त्यात जो एक प्रकारचा ताजेपणा आणि तजेला असतो, तो त्या मागाहून विचारपूर्वक आठवून लिहिण्यात येत नाहीं--"

"हें तुम्हा साहित्यिकाचं तंत्र आपल्याला काही समजत नाहीं, भाऊ साहेब ! तुमच्या मर्जीला येईल तिथें बसून लिहा तुम्ही--"

आणि त्याच्या टेबलापाशीं बसूनच मी ही 'कहाणी' मंगळवार ता. ३ फेब्रुवारी १९४८ रोजीं सकाळीं ११॥ वा लिहावयाला सुरवात केली मधून मधून कोणी भेटावयाला आलें, म्हणजे जो काय खंड पडेल, तेवढाच पण 'खंड' तरी कसा म्हणूं ? कारण, भेटावयाला येणारीं हीं माणसें जें बोलत, जी माहिती देत, आणि जी चर्चा करीत, त्यामुळें त्या खंडित लेखनाला इतकी काहीं जोराची चालना मिळे कीं, व्यक्त होण्यासाठीं आतुर झालेल्या विचाराच्या वेगाला आपल्या लेखणीची दौड अगदीं अपुरी पडते, असें मनाला वाटे !

दुपारीं ४ च्या सुमाराला गोपाळराव वर आले आणि म्हणाले, "खालीं पत्रकार आले आहेत तुमच्या भेटीला, भाऊराव—"

मी तत्क्षणींच हातातला टाक खालीं ठेवून त्याच्याबरोबर महाराजाच्या कचेरींत आलों. 'भवितव्या'चे श्री पु. य. देशपांडे व 'हितवाद'चे श्री मणि, श्री. भारद्वाज आणि श्री अजितकुमार घोष हे त्याच्या टेबलाभोंवती बसले होते. मी त्याना नमस्कार केला आणि विचारले—

" आपण आमचं घर पाहून आलात ना येताना ? -- "

" हो तें अगदीं साफ करून टाकण्यात आलय. अगदीं काहीं सुद्धां उरलेलं नाहीं. सगळं काहीं नष्ट करून टाकण्यात आलय ! माडखोलकर, आम्हाला फार दुःख वाटत ! (Yes. Your house has been completely sacked Nothing has been left Everything has been completely destroyed Mr Madkholkar, we are very sorry—)—"

श्री. मणि उद्गारले मॉडेल मिल्सकडे जाणाऱ्या रस्त्यावरील श्री पाठक प्रभृति मंडळीचीं लुटलेलीं घरें आणि महालातील दुकानाचा विध्वंसहि ते पाहून आले होते त्याचा उल्लेख करून ते म्हणाले—

" काल सकाळीं अकराच्या सुमारास सर भवानीशकर नियोगी, श्री. पु. बा. काळे, श्री. कोदंडराव आणि मी चीफ सेक्रेटरी श्री राऊ याच्याकडे गेलों होतों; व धंतोलीवर त्या सुमारास जी दगडफेक सुरू झाली होती, तिची माहिती त्याना देऊन शहरांत कर्फ्यू लावण्याची सूचना आम्ही त्याना केली होती आमच्या या सूचनेला मान देऊन त्यानीं जर ताबडतोब कर्फ्यू लावला असता, तर परिस्थिति इतकी खचित बिघडली नसती भर दुपारीं हमरस्यावर असलेलीं तुमचीं घरं ज्या वेळीं लुटलीं गेलीं, त्या वेळीं पोलिस काय करीत होते ? —"

" तें तुम्हीच सरकारला विचारलं पाहिजे आता ! त्याहिपेक्षा नवलाची गोष्ट ही कीं, कर्फ्यू लागल्यावर पाठक न् साखरदाडे याचीं घरं लुटलीं गेलीं —"

" हो तें सगळं कळल आम्हाला सरकारनं या प्रकाराची चौकशी केली पाहिजे पोलिस अधिकारी आणि कॉंग्रेस कार्यकर्ते याच्या डोळ्यासमोर हे प्रकार घडले, असं चागलीं जबाबदार माणसं सागताहेत ते जर खर असेल, तर सरकारनं या प्रकाराची कसून चौकशी केली पाहिजे इतकी पद्धतशीर लुटालूट कशी करण्यात आली याचा तपास लावला पाहिजे, न् जमावाला चिथावणी देणाराना योग्य शासन निर्भयपणानं केलं पाहिजे ! तरच सरकारचा राज्य करायचा निर्धार कायम आहे, असा विश्वास वाटेल लोकाना— "

श्री. मणि हें बोलत असतानाच शाताबाई आली. त्याच्या विनंतीवरून तिनें

घरावरील हल्ल्याची सर्व हकीकत सांगितली, व रस्त्यावर पोलिस उभे असतां-नाहि त्यांच्याकडून कांहीं संरक्षण मिळालें नाहीं, अशीहि तक्रार केली.

" ही तक्रार तर सार्वत्रिक आहे, शांताबाई ! — "

श्री मणि म्हणाले नंतर त्यानीं माझ्याकडे वळून विचारलें—

" आता पुढं तुमचा काय करायचा विचार आहे ? तुमचा पेपर तर कांहीं निदान आणखी दोन तीन महिने तरी सुरू होण्याची आशा नाहीं. आणि व्यक्तिश तुम्हालाहि फार धोका आहे— "

" मला असं वाटतं माडखोलकर, तुम्ही शक्य तर आज रात्रीच्या एक्स प्रेसनंच आपल्या सर्व मंडळींसह मुंबईला जावे आम्ही सर्व व्यवस्था करून देऊं तुमच्या जाण्याची पण सध्याच्या परिस्थितींत तुम्ही नागपुरात राहण अत्यंत धोक्याचं आहे— "

श्री पु य देशपांडे यानीं सूचना केली त्यानीं इतक्या कळकळीनें केलेली ती सूचना शांताबाईला पटली कारण आमच्या भोंवतालची एकंदर परिस्थितिच मुळीं इतकी धोक्याची होती कीं, तिच्यातून चटकन सुरक्षित बाहेर पडण्याचा तेवढा एकच मार्ग सहज सुचण्यासारखा होता तथापि मी त्याना म्हटलें—

" पण इतक्या माणसाना घेऊन मी मुंबईला कोणाकडे जाऊन राहूं ? मला धोका आहे, हें जाणून आहे मी पण तरीसुद्धा नागपूर सोडून जाण मला शक्य नाहीं मी जर इथून एकदा निघून मुंबईला गेलों, तर 'तरुण भारत' पुन्हा सुरू होणं अशक्यच आहे जवळपास ! काय वाटेल तें झालं, तरी मला नागपूर सोडणं शक्य नाहीं मुळींच, देशपांडे !— "

" पण तुमच्या प्रेसचा विध्वंस किती झाला आहे याची कांहीं कल्पना आहे का तुम्हाला ? तुम्ही नवीं यंत्रें आणल्याखेरीज 'तरुण भारत' पुन्हा काढणं शक्य होणार नाहीं तुम्हाला आणि तुमच्या विरुद्ध लोकमत आज इतक बिथरलेलं आहे कीं, तुमचं पत्र छापून द्यायला नागपुरातला कोणताहि प्रेस तयार होईल, असं मला वाटत नाहीं. या सगळ्या दृष्टींनीं देशपांडयानीं सुचविल्याप्रमाणं तुम्ही आजच्या आज मुंबईला जाणंच सोईचं आहे, माडखोलकर ! "

" तुम्ही ज्या कारणामुळं मला नागपूर सोडून जायला सांगता, त्याच

कारणामुळ मला तें सोडून जाणं इष्ट वाटत नाहीं, मणि ! नाहीं तरी एक जीव घेण्यापलीकडे घराचा आणि प्रेसचा विध्वंस करून माझा जो काय नाश करणं शक्य होतं तो सर्व आमच्या मित्रानीं केलाच आहे ! या विध्वंसातून पुन्हा डोकं वर कसं काढायच, हाच एक प्रश्न आहे आता माझ्यापुढं आणि म्हणून नागपूर सोडून जाणं मुळींच शक्य नाहीं मला— "

" पण इथंहि तुम्ही राहणं इष्ट नाहीं मुळींच ! तुमच्यामुळं राजेसाहेबाना त्रास व्हायचा आणखी— "

" माझी सरकारला अशी विनंति आहे कीं, त्यानीं आम्हाला सरळ नागपूर तुरुगात नेऊन ठेवावं ही दंगल शात होईपर्यंत ! सद्य स्थितींत आम्हाला राह्यला नागपूर तुरुंगाइतकी सुरक्षित जागा सापडणार नाहीं दुसरी— "

" तुम्ही फार कडवटपणानें बोलता आहात, माडखोलकर ! (You are very bitter, Mr. Madkholkar)—"

श्री मणि हसून उद्गारले. त्यावर श्री गोपाळराव पाठक त्याना म्हणाले—

' माडखोलकर जें म्हणताहेत, तें अगदीं खर आहे, मणि ! आम्ही इथं राह्यलों, तर राजेसाहेबाना धोका आहे, न् इतक्या माणसाना घेऊन आम्ही कुठ जाऊंहि शकत नाहीं या दिवसात. मग आम्ही राह्यचं कुठं ? नागपूर जेल हीच आता एक सुरक्षित जागा आहे खरोखरी आम्हाला राह्यला नाहीं तरी गेल्या दोन दिवसात संघाचीं न् हिंदु सभेचीं शेंकडों माणस सरकारनं तुरुंगांत नेऊन ठेवलीं आहेतच त्यातच आमच्या दोन कुटुंबाची भर — "

" नाहीं, नाहीं ! तुम्हीं अस बोलायच कारण नाहीं, गोपाळराव ! आम्ही तुमची व्यवस्था करण्याच्या विचारातच आहोंत सकाळपासून. असेंब्ली रेस्ट हौसमध्यें रहाण्याची तयारी आहे का तुमची ?—"

श्री देशपाडे यानीं विचारले

" हो. तयारी नसून काय करणार ? नागपुरात जिथं कुठं संरक्षण मिळेल तिथं जायला तयार असलंच पाहिजे आम्ही आता—"

" ठीक आहे संध्याकाळपर्यंत बहुतेक व्यवस्था होईल तुमची राहण्याची—"

आणि आमचा निरोप घेऊन ते गेले.

तोंच श्री. दादा वाचासुंदर याचा फोन 'महाराष्ट्र' कचेरींतून आला त्याना मी सागितलें—

"आम्ही सुरक्षित आहोंत इथं आतापर्यंत पण प्रेसचं काय झालं आपल्या ? तुम्ही त्याची काळजी घ्या प्रथम 'तरुण भारत' शक्य तितक्या लवकर पुन्हा सुरू करता आला पाहिजे आपल्याला—"

"तुम्ही प्रथम स्वतःची काळजी घ्या भाऊसाहेब ! 'तरुण भारता'चा विचार मागाहून करूं—"

"नाहीं 'तरुण भारता'चा विचार प्रथम, दादा !—"

× × ×

सायंकाळीं ५च्या सुमारास डॉ. बार्लिंगे आले, व आमची रहाण्याची व्यवस्था असेंब्ली रेस्ट हौसमध्यें केली असल्याचें सागून तेथें जाण्याच्या दृष्टीनें तयारी करण्याची सूचना त्यानीं केली ते म्हणाले—

"आता इतक्यात पोलिस लॉऱ्या येतील तुम्हाला न्यायला स्वतः सिटी मॅजिस्ट्रेट श्री चौबे हे बरोबर राहतील तुमच्या प्रथम तुम्ही सर्वानीं आमच्या बंगल्यावर यायच, तिथ जेवण उरकायची, न् नतर मी पोंचवून देईन तुम्हाला रेस्ट हौसमध्यें तुमच्या संरक्षणासाठीं तेथें भरपूर गार्ड्स ठेवतो आहे मी—"

त्यानीं केलेली ही व्यवस्था ऐकून आम्हाला अतिशय समाधान झालें कारण, राजेसाहेब जरी आम्हाला ठेवून घ्यावयाला तयार होते, तरी आमच्या राहण्यापासून त्याना त्रास होण्याचा संभव आहे, हें स्पष्ट दिसत होतें. त्यामुळें आम्हाला साहजिकच एक प्रकारचा सकोच वाटूं लागला होता. म्हणून डॉ. बार्लिंगे याचे मन पूर्वक आभार मानून आम्हीं निघण्याच्या तयारीला लागलों.

ते गेल्यावर पंधरा मिनिटाच्या आतच दोन लॉऱ्या आल्या, व सिटी मॅजिस्ट्रेट श्री चौबे यानीं आम्हाला लवकर निघण्याची सूचना केली प्रत्येक लॉरींत एक सबइन्स्पेक्टर आणि तीन सशस्त्र पोलिस होते राजेसाहेब, राणीसाहेब, प्रमिलाराजे, काकासाहेब इंगळे प्रभृति मंडळीचा निरोप घेऊन आम्ही लॉरीत बसलों भास्कर आणि मधु हेहि आमच्याबरोबर निघाले

डॉ. बार्लिंगे याच्या बंगल्यावर लॉऱ्या येताच दादानीं स्वतः पुढें येऊन आम्हाला मोठ्या अगत्यानें उतरवून घेतलें, व बंगल्याच्या उजव्या हाताला असलेल्या खोल्यात सर्वांची बसण्याची व्यवस्था केली.

आम्ही अशा रीतीनें अत्यंत सुरक्षित स्थळीं येऊन दाखल झालों खरे, पण माझ्या मनाला यत्किंचित्‌हि स्वस्थता नव्हती. दादा आणि ताई हीं दोघें चिचभुवनला होती. तीं सुरक्षित असतील कीं त्याच्यावरहि असाच काहीं प्रसग ओढवलेला असेल, या शंकेनें कालपासून त्रस्त झालेलें माझें मन मला चैन पडूं देईना. म्हणून डॉ बार्लिंगे याना मी म्हटलें—

" दादा, माझी एक विनंति आहे आपल्याला--"

" काय भाऊराव ? —"

" माझे श्वशुर विश्वनाथराव नवाथे हे सहकुटुब चिचभुवनला आहेत कदाचित् तिथेंहि काहीं गडबड झाली असेल तेव्हा त्यानाहि शक्य तर आताच इथं घेऊन यावं अशी इच्छा आहे माझी --"

" एवढच ना ? मी गाडी देतों तुम्हाला न् गार्डसुद्धि देतों बरोबर तुम्ही घेऊन या त्यांना चिचभुवनला जाऊन--"

आणि, 'महाराष्ट्रा'चे श्री. ना गो ओगले याची जी मोटर त्या वेळीं त्यांच्या बंगल्यावर ठेवलेली होती, ती त्यानीं लगेच आमच्या स्वाधीन केली.

चंद्रशेखर, भास्कर, मधु आणि मी असे चौघे ताबडतोब चिचभुवनला जाण्यासाठीं निघालो. सूर्य मावळण्याचा सुमार होता. त्यामुळें काळोख पडण्याच्या आत तेथे पोचून त्याना घेऊन येणें अवश्य होतें पण मला स्वत ला मात्र तिथें जाण्याची इच्छा नव्हती मला सारखें असें वाटे कीं, नागपूरसारखा हमला जर तिथें झाला असेल, तर बिचारे दादा आणि ताई कुठें गेलीं असतील ? राजेसाहेबानीं मुद्दाम मोटर पाठवून मला सुरक्षित स्थळीं नेलें व शाताबाईला मधु आणि भास्कर यानीं कोठीवानाच्या घरीं पोंचविलीं तशी कोणती मदत त्या खेड्यावर त्यांना मिळण्याचा संभव आहे ? आणि त्याना जर कोणत्याच प्रकारची मदत मिळाली नसेल, तर तीं दोघें आज कोणत्या परिस्थितींत असतील ? --

अशा नाना तऱ्हेच्या शंका मनात येऊन मी खचल्यासारखा झालों होतों. म्हणून मी भास्करला म्हटलें-

" भास्कर, माझी कांहीं हिंमत होत नाहीं चिचभुवनला यायची. कुणाला ठाऊक तीं दोघें कोणत्या अवस्थेंत असतील! तुम्हीच जा न् शोध करून घेऊन या त्याना तोंपर्यंत वाटेंत भोसुल्याच्या बंगल्यात थाबतों मी—"

" तुम्ही काहीं येण्याची गरज नाहीं, भाऊसाहेब ते जिथं कुठं असतील, तिथून आम्ही घेऊन येऊं त्याना तुम्ही अगदीं निश्चित मनानें बसा भोसुल्याकडे-"

मधु म्हणाला. मी वाटत भोसुल्याकडे उतरलों आणि ते तिघे चिचभुवनला गेले

श्री. बाबासाहेब भोसुले नेहमींप्रमाणें अंगणात बसलेले होते. मला पहाताच त्याना परमावधीचा आनंद झाला आणि त्यानीं सौ हिराबाईना हाक मारून म्हटलें, " अग, हे भाऊराव आले आहेत. पाह्यलेस का?–"

तत्क्षणींच हिराबाई उत्सुकतेनें बाहेर आल्या आणि म्हणाल्या, " काय भल-भलत्या बातम्या ऐकतो आहोंत तुम्हा नवराबायकोविषयीं आम्ही कालपासून! आजचा ' हितवाद ' पाह्यला, तेव्हा तुम्ही दोघं सुरक्षित आहात असं वाचून हायसं वाटलं जिवाला. पण तुम्ही आलात कसे भाऊराव, इथं या वेळीं ? "

" ओगल्याच्या मेटारींतून—"

" पण तुम्ही राजेसाहेबांकडे आहात ना ? न् मुलं कुठं आहेत ? "

" मुलं आमच्याबरोबरच आहेत,हिराबाई आज संध्याकाळीं डॉ. बालिंगे यानीं पोलिस लॉरींतून आम्हाला आपलया बगल्यात नेलें, न् तेथून रात्रीं असेंब्ली रेस्ट हौसमध्यें नेऊन ठेवणार आहेत आम्हाला. दादाच्या बगल्यावर पोंचल्या-बरोबर मी त्याना विनंति केली दादा ताईंना चिचभुवनहून आणण्यासाठीं मोटर देण्याबद्दल. कारण कालपासून सारखी काळजी वाटतेय मला त्याचं काय झालं असेल याची— "

" काळजी अगदीं बरोबर आहे तुमची, भाऊराव चिचभुवनमध्यें काल संध्या-काळींच लुटालूट झाली आमच्या शेतावरला पोरगा पळून आला, त्यनं सागितली सारी हकीकत. सगळं काहीं जाळून अगदीं बेचिराख करून टाकलंय--"

" पण बाबासाहेब, दादा ताई कुठें आहेत याची काहीं कल्पना आहे का तुम्हांला ? --"

" कोठून असणार ? त्या पोराला कांहींच सांगता आलं नाहीं. बामणाच्या

शेतावर काम करणारा म्हणून त्यालाहि मारपीट व्हायची. पण तो कुणबी म्हणून निसटून इथं आल्यामुळें आम्हांला कळलं तरी आमचा कोठा वगैरे जाळला गेल्याचं —"

" मधु, भास्कर न् चंद्रशेखर तिघ गेले आहेत आतांच मोटर घेऊन त्यांना आणायला चिम्चभुवनला. पण, माझ्या पोटात धोडा उठलाय खरोखरी हिराबाई, त्यांचं काय झालं असेल या कल्पनेन ! दोघाचीं वय झालेलीं. शेजारून झाला तर त्रासच व्हायचा उलट ! अशा स्थितींत हल्ला झाल्यावर कुठ गेलीं असतील तीं बिचारीं ? "

' खरं आहे तुमचं म्हणणं, भाऊराव ! तुमच्याबद्दल सुध्दां हीच भीति आम्हांला सारखी वाटत होती शिर्सीकरांकडली काय बातमी अ'हे ? —"

हिराबाईनीं विचारलें. त्याचे बंधु प्रो वसंतराव शिर्सीकर प्रभृति डॉ. बाबासाहेब शिर्सीकर याचे पाचहि मुलगे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघात असल्यामुळें त्या अतिशय काळजींत होत्या वसतरावाची पत्नी, श्री रामभाऊ साखरदांडे याची मुलगी लीला हीहि तेव्हा तिथेच होती. संघस्थानावर हल्ला झाला, त्याच वेळीं शिर्सीकर बधूंना पकडून नागपूर तुरुंगांत नेण्यात आलें होते. मला जी हकीकत माहित होती, ती सगळी मी भोसुले मंडळीला सागितली

तो सगळा वृत्तात ऐकल्यावर हिराबाई म्हणाल्या, " कसं जगायच बाई या परिस्थितींत माणसानीं ? काल आमच्या बगल्यावरसुध्दा इतके दगड आले संध्याकाळीं कीं, शहरातल्या घरामारखी आपलीहि गति होते कीं काय असं वाटत होतं सारख आम्हाला —"

" अग, पण तूं भाऊरावांकडे पाहिलस का ? त्यांच्या चेहऱ्याकडे पाहून कोणाला तरी वाटेल का त्यांच घर लुटल जाऊन ते निराधार झाले आहेत असं ? नेहमींसारखे मजेनें बोलताहेत ! मला वाटत, हेच कुणाचं तरी घर लुटून आले असावेत ! — "

" काय बोलता हो तुम्ही हें ? आतां काय ते कपाळाला हात लावून बसतील का घर लुटलं गेलं म्हणून ? यातून पुढं कसा मार्ग काढायचा याचाच विचार करायला हवा आता त्यांनीं तुम्हाला आपली त्याना पाहिल्याबरोबर थट्टा सुचते नेहमीं —"

" अहो हिराबाई, यांच्या या थट्टेमुळें विसर पडतो संकटाचा न् दु खांतहि विरंगुळा वाटतो जिवाला ! नाहीं तर काल दुपारीं जो विध्वंस झाला, तो इतका भयकंर आहे कीं, शांताबाईची दशा पाहूनच तुम्हाला कल्पना येईल त्या सकटाची —"

" होना ! ऐकलं बाबा सगळ अगदीं कांहीं कांहीं सुद्धां राह्यलं नाहीं ना घरांत ? ' हितवादा'त आलंच आहे सारं काहीं पण, तुम्ही दोघं सुखरूप आहांत, हेंच भाग्य समजते मी शांताबाईला का नाहीं आणलीत तुम्ही येतांना ? मीच उद्यां रेस्ट हौसमध्यें जाऊन घेऊन येईन तिला -- "

त्या बोलता बोलता एकदम थाबल्या आणि आवंढा गिळून म्हणाल्या—

" आधींच ती रुग्णाईत, अशक्त न् नाजूक ! ती खचून गेली असली या संकटानं तर नवल नाहीं पण भाऊराव, तिला म्हणावं काहीं काळजी करूं नकोस तू जशा आम्ही पाच बहिणी, तशी ती आमच्यात सहावी आज डॉ गाडेकर रहात असते तळ्याच्या पाळीवर, तर शातीवरहि नसता आला का हा प्रसंग ? जशी ती शाताबाई, तशीच ही शाताबाई ! तुम्ही सागा तिला पुन्हा पहिल्यासारखं घर सजवून देऊं आम्ही तुमचं म्हणून—"

" भाऊराव आल्याबरोबर जें प्रथम बोलावयाला हव होतं, तें तूं आता इतक्या उशिरान बोलते आहेस ! बायकाना डोकं कमी असतं म्हणतात ते काहीं उगाच नाहीं !—"

" तुम्हाला कुणी नको म्हटलं होत हे बोलायला ? पण भाऊरावाना पाहिल्या वर त्यांची चौकशी करण्याऐवजी थट्टा सुचली तुम्हाला—"

" पण हिराबाई, तुम्ही आता एकदम हे भाडण थाबवा न् चहा द्या पहिल्यादा मला. तसंच पटवर्धनानाहि शक्य असेल तर निरोप पाठवून बोलावून घ्या—"

" खरंच या सगळ्या गडबडींत तुम्हाला आल्याबरोबर चहा द्यायचा असतो हें अगदीं विसरून गेलें मी ! पण भाऊराव, तुम्ही आता जेवूनच जा जेवण तयार आहे अगदीं—"

" पण, हिराबाई, मला मुळींच भूक नाहीं. मी चहा घेणार आहे तो सुद्धां केवळ मनाला हुषारी वाटावी म्हणून. दादा-ताई सुखरूप परत

आलेलीं डोळ्यानीं पाह्यल्याशिवाय स्वस्थता वाटायची नाहीं जिवाला माझ्या—"

" खरं आहे तुमचं म्हणणं बाबा, मी चहा आणतें हं—"

त्या आत गेल्या काहीं क्षण आम्ही अगदीं स्तब्ध होतों नंतर बाबासाहेबानीं मला विचारलें—

" एक गोष्ट विचारूं तुम्हाला, भाऊराव ? मुख्य वस्तु बॅंकेत होत्या का घरीं ?—"

" घरींच होत्या, बाबासाहेब ! लक्ष्मीपूजनाच्या दिवशीं बॅंकेतून जी दागिन्याची पेटी आणली, ती पुन्हा ठेवली नाहीं तिथ अशा प्रकारची लूट होईल हें स्वप्नात तरी आलं होतं का कुणाच्या ? फार कशाला ? सोमवारीं शांताबाई न्हालेली असल्यामुळें तिनं कानातलीं कुडी, हातातलं रिस्टवॉच न् बिलवर हे सुद्धा काढून ठेवले होते कपाटा त !—"

" म्हणजे सगळ काही गेलं ?—'

" हो. असं म्हणायला हरकत नाहीं—"

बाबासाहेब यावर काहीं बोल्ले नाहींत. ते स्तब्ध होते इतक्यात हिराबाईनीं चहा आणला आणि त्या म्हणाल्या—

" का हो, गप्प का तुम्ही दोघे ?–"

" अग, बोलण्यासारखं काहीं शिल्लक उरलेलं नाहीं म्हणून !—"

" म्हणजे ? मी समजलें नाहीं—"

" समजायला अवघड काहीं नाहीं त्यात. आपली जी कल्पना होती कीं, मुख्य वस्तु बॅंकेत असल्याळें त्या लुटींतून बचावल्या असतील म्हणून, ती अजिबात चुकली. अगदीं अक्षरशः सर्वस्व गेलं ! शांताबाईचं रिस्टवॉचसुद्धा राह्यलं नाहीं—''

" खरं भाऊराव ?—"

" हो. त्यामुळंच ती अगदीं खचून गेली आहे—"

" का नाहीं जाणार बाबा खचून ? आता याच्यापुढं पैसा मिळवून त्याची भरपाई करणं शक्य आहे का या वयात ? छे, छे, हें अगदीं भयंकर झालं काहींतरी. अहो, तुम्ही येईपर्यंत आम्ही अशा भ्रमात होतों भाऊराव, कीं

घर जरी सगळं लुटलं गेलं असलं, तरी मुख्य वस्तु बॅंकेंत ठेवलेल्या असल्या-मुळं त्या सुरक्षित असतील. पण दिवाळी नंतर तुम्ही लगेच बॅंकेंत परत पाठवता ना पेटी नेहमीं ?—"

"नाहीं. आमची नेहमींची पद्धत अशी कीं, दिवाळीला पेटी आणायची न् संक्रातीनंतर पुन्हा बॅंकेत नेऊन ठेवायची पण माझ्या ऑपरेशनमुळं तें थोडं लांबणीवर पडल या खेपेला त्या दिरंगाईचा परिणाम अखेर असा झाला—"

"पण तुम्हाला तरी काय कल्पना हो असं काहीं पुढं होणार आहे म्हणून ?—"

हिराबाई पुन्हा थाबल्या. काहीं क्षण आम्ही अगदीं स्तब्ध होतो. नंतर त्या उसासा टाकून उद्गारल्या—

"भाऊराव, तुम्ही खबीर आहात सगळं काहीं सोसायला ! मला काळजी फक्त शाताबाईंचीच वाटते तुम्ही तिला न् मुलाना इथ पाठवा उद्या. नको! मीच सकाळीं येतें तिथें न् घेऊन येईन तिला माझ्या बरोबर ?—"

"पण या स्थितींत ती यायला तयार होणार नाहीं असं वाटत मला—"

"नाहीं. माझ्या घरीं यायला नाहीं म्हणायची नाहीं ती–"

"अग, पण तूं वाद कशाला घालतेस भाऊरावाबरोबर ? उद्या सकाळीं जा न् घेऊन ये तिला इथं—"

आणि माझ्याकडे वळून बाबासाहेब म्हणाले—

"हें पहा भाऊराव, जें झाल तें झालं त्याला काहीं उपाय नाहीं आता. हिनं तुम्हाला सागितलंच आहे मघाशीं काय सागायचं तें. आम्हाला जें शक्य होईल, तें सगळं आम्ही करूं—"

त्यानीं अगदीं संथपणानें एक एक शब्द विचारपूर्वक उच्चारीत दिलेलें तें आश्वासन ऐकून माझें हृदय भरून आलें—

मला एकदम दहा वर्षांपूर्वींच्या त्या प्रसंगाची आठवण झाली—

१९३८ च्या उन्हाळयात आम्हीं स्वत:चे घर बाधावयाचें ठरविलें पण जवळ तर एक कपर्दिकहि नव्हती म्हणून आम्ही दोघें बाबासाहेबाकडे गेलो आणि त्याना आमची अडचण सागितली. तेव्हा ते म्हणाले, "तुम्ही इंजिनियरकडून एस्टिमेट आणा. म्हणजे तेवढी रक्कम मी आमच्या कोऑपरेटिव्ह बॅंकेंत ठेवतों तुमच्या नावानं. तुम्ही लागतील तसतसे पैसे चेकनं द्यायचे इंजिनियरला.

म्हणजे आपोआपच हिशेब राहील दिलेल्या रकमाचा. घर बांधून झाल्यावर मग पाहतों मी रक्कम कशी फेडून घ्यायची ते—"

आणि, आम्हा दोघावरील त्या दोघाच्या निरतिशय प्रेमामुळेंच खरोखरी, वर्षाच्या आत आमचा 'शातानिवास' उभा राहिला

आज दहा वर्षांनी त्याचा विध्वंस झाल्यानंतरहि तो पूर्ववत् उभा करून याव-यालाहि तींच दोघें पुन्हा तत्परतेनें पुढें आलीं—

माझ्या सत्तेचाळिस वर्षाच्या आयुष्यात जर कोणती एकच एक गोष्ट पुनः-पुन्हा माझ्या प्रत्ययाला आली असेल तर ती ही कीं, माझे मित्र हेच माझें अव्याज आणि अक्षय धन आहे, कोणत्याहि हाकेला धावणारें माझें हुकमी भाडवल आहे—

माझी लेखणी ही माझी कामधेनु आणि माझे मित्र हे माझे कल्पवृक्ष! मला काय कमी आहे या दुनियेंत? आणि मग मी का भ्यावे कोणत्याहि आघा-ताला?—

हे विचार माझ्या मनात उचंबळून येत आहेत, तोच श्री ए श्री. पटवर्धन यानी मला हाक मारली—

"काय भाऊसाहेब? आम्ही वाचलं सगळं 'हितवादा'त—"

"तुम्ही जे वाचलं, तें सगळं खरं आहे, पटवर्धन. पण, मी जें आता तुम्हाला मुद्दाम बोलावलं, तें एवढ्याचसाठीं कीं, 'तरुण भारता'चा विचार आता आपण प्रथम केला पाहिजे—"

"हो मीहि तोच विचार करतोय सारखा. पण, आता तुम्हीं भेटलात तेव्हा उद्यापासून त्याच उद्यागाला लागायच आपण—"

"यापुढं पहिला विचार तो! शक्य तितक्या लवकर 'तरुण भारत' सुरू करता आला पाहिजे आपल्याला आपण जिवत आहोंत, इतक्या अमानुष आघातानंहि आपण गारद झालों नाहींत, हें आपल्या शत्रूंना आणि मित्रानाहि कळायला हवं ताबडतोब! आणि तें कळायचा मार्ग एकच आहे. तो म्हणजे 'तरुण भारत' पुन्हा पूर्ववत् सुरू होणं—"

"मला जाणीव आहे या गोष्टीची. पण तुमची भेट होईपर्यंत काहीं उपयोग नव्हता याबद्दल विचार करून. आतां उद्यापासून त्याच्याच मागें लागूं. उद्या मीं

बामनरावाना भेटतों न् त्यांना घेऊनच येतो तुमच्याकडे. तुम्ही असेंब्ली रेस्ट हौसमध्यें राहयला येणार ना आजपासून ? तशी काहीं व्यवस्था होतेय असं सकाळींच कळलं मला आज तिथंच भेटतों उद्या आम्ही तुम्हाला—"

" ठीक दादाचा आज दुपारीं फोन आला होता. त्यानाहि हेंच सांगितलं मी कीं, आता प्रथम 'तरुण भारता'चा विचार ! 'तरुण भारत' म्हणजेच आपण ! तो जर पुन्हा सुरू होऊं शकला नाहीं, तर आपण जिवंत असूनहि मरून गेलों असंच समजेन मी ! काय वाटेल तें नुकसान झालेलं असं, तरी 'तरुण भारत' चालू केला पाहिजे पुन्हा तावडतोब—"

" तुमचं म्हणण मान्य आहे मला, भाऊसाहेब—"

श्री. पटवर्धन म्हणाले तोंच मोटारीचा कर्णा वाजला म्हणून मी धावतच कटघराच्या दाराशीं गेलों त्याबरोबर भास्करनें माझा हात घट्ट धरून म्हटलें-

" भाऊसाहेब, दादा-ताईना घेऊन आलो आम्ही—"

रस्त्यावरल्या अंधारात मला मोटारींतील चेहरे नीट दिसत नव्हते. पण त्याचा तो उद्गार ऐकताच मी उद्गारलों—

" शाबास पोरानों ! काय दिवस दाखवला देवानं आज हा !— "

आणि माझ्या पाठोपाठ आलेल्या बाबासाहेबाना, हिराबाईंना आणि पटवर्धनाना मी म्हटलें—

" बाबा, आम्हीं जातों आता शांताबाई फार काळजींत असेल- "

" ठीक आहे. काय खुशाल आहात ना, दादा ?—'

" हो — "

श्री विश्वनाथराव नवाथे यानी त्याना उत्तर दिलें आणि हिराबाईनीं मुद्दाम आमच्यासाठीं दिलेल्या कपड्याचें गाठोडें आत ठेवल्यावर मोटार चालू झाली.

मोटार सुरू होताच मधु मला म्हणाला, " आम्ही शेतावर गेलों, तर तिथ सगळी जाळपोळ झालेली दिसली कोणी काही सांगेना शेवटीं चौकशी करीत करीत स्टेशनवर गेलों तिथं स्टेशनमास्तरनं प्रथम आम्हाला विचारून घेतलं आम्ही कोण आहोंत तें, न् नतर सांगितलं दादा ताई आत असल्याचं आम्ही लगेच आत गेलों. दादा पोथी वाचीत बसलेले होते चंद्रशेखर समोर जाऊन उभा राहिला, तर त्याच्या तोंडून शब्द फुटेना ! — "

" अरे, साहजिक आहे बाबा ! आम्हाला शहरातून आलेल्या लोकानीं असं सांगितलं काल कीं, यांचे न् मिरांचे हालहाल करून ठार मारण्यांत आलं याना न् दोघा मुलाचाहि पण पत्ता नाहीं. तेंव्हापासून हे जे पोथी घेऊन बसले, ते उठणं होईना याच्यानं जागचं — "

ताई म्हणाल्या. त्याच्या आवाजातला कणखरपणा नेहमींसारखा कायम होता. दादा मात्र अगदीं थकल्यासारखे दिसत होते मी त्याना विचारलें—

" आपल्या शेतावर केंव्हा आला जमाव ? — "

" काल सध्याकाळीं ५॥ ला एकदम दीड दोनशें लोक गाधींचा जयजयकार करीत, ' खून का बदला खूनसे लेएंगे ' अशा आरोळ्या ठोकीत, शेतात घुसले. त्याना येतांना पहाताच मी गुरं सोडून दिलीं गोठ्यातलीं, बंदूक सुताड्यात गुंडाळून घेतली, न् आम्ही नाल्यात जाऊन लपून बसलों तेथून घराची होळी झालेली डोळ्यानीं पाह्यली आम्ही आमच्या ! दुसऱ्या दिवशीं लपत छपत स्टेशनवर गेलों. आमच्या सुदैवान स्टेशनमास्तर ब्राह्मण होता. त्यानं आश्रय दिला आम्हाला पण शेजाऱ्यानीं मात्र ढुकूनहि बघितल नाहीं आमच्याकडे— "

" न बघूं देत ! इतक्या सगळ्या प्राणातिक संकटातून निभावून आपण सर्व पुन्हा सुखरूप एकत्र परत आलों, यात आनद माना तुम्ही ! — "

" चंद्रशेखरला पाह्यल्यावर तेंच मी म्हटलं याना ! तुम्ही पुन्हा दृष्टीस पडाल अशी काहीं आशा नव्हती आम्हाला— "

" पण दादा, तुम्ही काहीं काळजी करूं नका मी महिन्याच्या आत पुन्हा पहिल्यासारखा उभा करीन संसार आपला— "

" त्याबद्दल खात्री आहे मला ! पण तुम्ही जिवंत आहात कीं नाहींत हाच प्रश्न होता आमच्यापुढें— "

इतका वेळ गप्प असलेले दादा म्हणाले. त्याचा आवाज खंगल्यासारखा येत होता.

आम्ही डॉ. बार्लिंगे याच्या बंगल्याच्या आवारात येताच दादा पुढें येऊन म्हणाले—

" या नवाथेसाहेब ! फार त्रास झाला आपल्याला— "

" हं ! चालायचंच. पण या सगळ्या त्रासातून निभावून पुन्हा आम्ही सगळीं

सुखरूप एकत्र आलों हे सुदैव आहे आपल्यासारख्यांच्या मदतीमुळेच खरोखरी सुयोग आला हा— ”

दादार्नी त्याना उत्तर दिलें.

डॉ बार्लिंगे आणि त्याच्या सुशील पत्नी य नीं आमची व्यवस्था उत्तम ठेवली होती, व त्याचे धाकटे बधु ‘ इन्किलाब’ चे विद्वान् संपादक श्री सुरेश बार्लिंगे हे आमच्या दिमतीला होते त्याच्या विनोदचतुर संभाषणामुळें आमचा वेळ आनंदात गेला पहिल्याच सलामीला त्यानीं मला हटकले—

“ एका कादंबरीचें कच्चे साहित्य मिळालें तुम्हाला या प्रसगामुळं नाहीं, भाऊसाहेब ? आम्ही आता उत्सुकतेन वाट पहात राहू तुमच्या या घटनेवरील कादंबरीची ! — ”

“ खरं आहे राजाभाऊ, तुमच म्हणण पण या प्रसगावर कादंबरी लिहिण्याची गरजच नाहीं मुळीं ! शुक्रवारी सायंकाळीं गाधीजींच्या खुनाची बातमी आल्यापासून आतापर्यंत घडलेल्या साऱ्या गोष्टी न् संभाषणं हीं जरी जशींच्या तशींच लिहून काढलीं, तरी ती सुद्धा अत्यंत सुरस आणि बोधप्रद कथा होईल एक — ”

“ आणि तुम्ही उद्यापासूनच तें काम हातीं घ्या ! नाहीं तरी ‘तरुण भारता’-चा विध्वस करून तुम्हाला बेमुदत सुटी दिलीच आहे तुमच्या आवडत्या बहुजनसमाजान ! तिचं सार्थक होऊं द्या अशा रीतीनं— ”

राजाभाऊ हंसत हंसत म्हणाले त्याच्या सहवासात आमचें जेवण मजेंत पार पडलें, व आम्ही रात्री १० च्या सुमारास पोलिसाच्या पहाऱ्यात रेस्ट हौसमध्यें जावयाला निघालों.

आमच्या पाठोपाठ डॉ बार्लिंगेहि स्वतः तेथें आले, व त्यानीं आमची कशी काय सोय झाली आहे हें पाहून सशस्त्र पहाऱ्याचा बंदोबस्त आपल्या समक्ष केला.

ते गेल्यावर आम्ही आपल्या खोलींत येऊन बसलों. आता सर्वांचीं मनें अगदीं निश्चिंत झालीं होतीं खरीं, पण, सुरक्षिततेबद्दलची ती एक मुख्य चिंता दूर होताच, आतापर्यंत तिच्या दडपणाखालीं दबून गेलेल्या इतर साऱ्या

काळज्या वर उसळून मनाला डंख करूं लागल्या आणि शांताबाई मला म्हणाली—

"गेल्या रविवारीं सकाळीं जर मला कुणी सांगितलं असतं कीं, तुम्ही निर्वासित होऊन मंगळवारीं रात्रीं या रेस्ट हौसमध्ये सरकारच्या आश्रयाला येऊन रहाल म्हणून, तर मी वेड्यात काढलं असत त्याला—"

"पण या स्थितींतहि एका गोष्टीची गमत वाटली पाहिजे तुला, शांताबाई—"

"कशाची ?—"

"आपल्यासारख्या कॉंग्रेसबाहेर असलेल्या माणसाना जन्मात कधीं एम्. एल्. ए होण्याची संधि मिळणार नाहीं या पक्षनिष्ठ राजकारणाच्या वशिलेबाजींत त्या आपल्याला या एम् एल् ए च्या निवासस्थानी रुबाबात राहण्याचा योग या प्रसंगामुळ आला हें आपल केवढ नशीब !—"

आम्ही रेस्ट हौसमध्यें रहावयाला आल्याची बातमी बुधवार ता ४ च्या दैनिकातून प्रसिद्ध झाली. त्याबरोबर नाना प्रकारचे लोक आमच्या समाचाराला येऊं लागले. बुधवारीं सकाळीं आमचें चहापान संपते न संपतें, तोंच अन्नमंत्री ना रा. कृ पाटील आले त्यानीं नमस्कार करताच मी त्याना हंसून म्हटलें—

"दादा, आम्ही आता आपल्या राजाश्रयाला आलों आहोंत—"

त्यावर ते पुन्हा हात जोडून उद्गारले—

"तुम्ही काय म्हणाल तें थोडें आहे, भाऊराव !—"

त्याच्या पाठोपाठच सौ. अनसूयाबाई आणि श्री पु बा काळे, नागपूर प्रांतिक कांग्रेसचे अध्यक्ष श्री पुनमचंदजी रांका आणि उपाध्यक्ष श्री बजरंग ठेकेदार, श्री. खुशालचंद प्रभृति मंडळी आली सौ अनसूयाबाईची आम्हां दोघावर वडील बहिणीप्रमाणें माया आहे त्यानीं प्रथम आमच्या गरजाची चौकशी केली, व घरीं गेल्याबरोबर कपडे, भांडीं वगैरे जरूरीचें सामान पाठवून दिलें सौ. हिराबाई भोसुले यानीं आदल्या दिवशीं बरेचसे कपडे माझ्याबरोबर दिले होते आता हें आणखी नवें सामान आल्यामुळें कोणत्याच वस्तूची ददात फारशी उरली नाहीं दिवसभर समाचारासाठीं येणाऱ्या या मंडळींबरोबर महात्माजींचा खून आणि त्या निमित्तानें साऱ्या महाराष्ट्रभर झालेली जाळपोळ

याच्यासंबंधीं चर्चा चालत असे विशेषत, नागपुरातील काहीं हिंदी आणि मराठी वृत्तपत्रातून गोडसे हे नागपूर, वर्धा, उमरेड, अकोला वगैरे ठिकाणीं येऊन गेल्याच्या आणि त्याचा त्या त्या ठिकाणीं महासभा किंवा संघ याच्यातर्फे सत्कार झाल्याच्या धादात खोट्या भडक बातम्या त्या वेळीं दुष्ट बुद्धीनें सारख्या धडाकून प्रसिद्ध केल्या जात होत्या त्या सहेतुक अनृत प्रचारामुळें या चर्चेला रोज नवी चालना मिळे, व केव्हा केव्हा त्यातून विनोदहि उत्पन्न होत असे

उमरेड येथील पब्लिक हायस्कूलच्या स्नेहसंमेलनाचे अध्यक्ष म्हणून येथील हिस्लॉप कॉलेजातील मराठीचे विद्वान् प्राध्यापक प्रो डॉ श. दा. पेंडसे हे तेथे गेले होते श्री. गोपाळराव पाठक याचे बधु फोटोग्राफर श्री बाबुराव पाठक याच्याबरोबर त्याच्या मोटारींतून ते उमरेडला गेले, व स्नेहसमेलनानंतर नेहमींप्रमाणें फोटो काढण्याचा विधिहि झाला

पण, नागपूरच्या हिंदी दैनिकानीं प्रो डॉ 'पेंडसे' याच्याऐवजी 'गोडसे' हेच श्री पाठक याच्या मोटारींतून तेथे गेले, अशी निखालस खोटी बातमी प्रसिद्ध केली. या त्याच्या प्रचाराचें पर्यवसान त्या हायस्कूलवर हल्ला आणि पाठकाच्या फोटोग्राफीच्या दुकानाची झडती होण्यात झालें, व प्रो डॉ पेंडसे यानाहि मनस्ताप झाला

या प्रकरणाविषयीं बोलताना आमच्या समाचाराला सहकुटुंब आलेले आमचे जुने स्नेही प्रो ना के बेहरे म्हणाले, "अहो, 'पेंडसे' आणि 'गोडसे' या दोन नावात 'डसे' हीं अक्षरें 'कॉमन' आहेत ना? तीं अक्षरें 'डसलीं' सगळयाना '— "

गोडसे याच्याविषयीं लिहिताना इथल्या एका इग्रजी साप्ताहिकाने 'चित्पावन ब्राह्मण' असा त्याचा निर्देश करून त्यांपैकीं 'चित्पावन' हा शब्द इटॅलिक्समध्यें छापला होता. या गोष्टीचा उल्लेख करून प्रो. बेहरे म्हणाले, "गोडसे 'चित्पावन' आहेत असं प्रसिद्ध केल्यान आपल्यासारख्या कऱ्हाडा ब्राह्मणाची कातडी त्यामुळें बचावेल, असं या इग्रजी साप्ताहिकाच्या संपादकाला वाटल असावं! पण, ब्राह्मणेतर ब्राह्मणाविषयीं विचार करताना त्याची पोटजात पहात नाहींत, हें कांहीं त्याच्या लक्षात आलं नाहीं चित्पावनात जसा गोडसे निघाला, तसेच महात्माजींचे केवळ बहिश्चर हृदय आणि अपर आत्मा

असे आचार्य विनोबाजी भावेहि निघाले, हें हा कऱ्हाडा ब्राह्मण गोडश्याच्या पोटजातीकडे बोट दाखवताना विसरलेला दिसतो !—— ”

पण, या संभाषणानंतर तीन चार दिवसानींच गोडसे यानीं रचलेल्या गांधीजींच्या खुनाच्या कटात त्याचे मुख्य साथीदार असल्याबद्दल करकरे नावाच्या कऱ्हाडा ब्राह्मणाला अटक झाल्याची बातमी आली !

याच इंग्रजी साप्ताहिकानें, गांधीवादी कॉंग्रेसनिष्ठ ब्राह्मणाचें इतर ब्राह्मणापेक्षा असलेलें वेगळें वैशिष्ट्य प्रदर्शित करण्यासाठी, ‘ गांधियन ब्राह्मण ’ हा एक नवाच शब्दप्रयोग प्रचारात आणण्याचा प्रयत्न केला. या त्याच्या शक्कलीसंबंधीं बोलताना वीर हरकरे म्हणाले—

“ ब्राह्मणात अनेक पोटजाती आहेत. त्यात ‘ गांधियन ब्राह्मण ’ या आणखी एका नव्या पोटजातीची भर पडली आता ! पण ब्राह्मणामागें ‘ गांधियन ’ हें विशेषण लावल्यानेंहि त्याची चामडी किंवा जिंदगी बचावेल असं समजण्याचं मात्र मुळींच कारण नाहीं ! गांधीजींच्या नावाचा अशा रीतीनं उपयोग करून ब्राह्मणानीं आपला बचाव करण्यात पौरुष तर नाहींच पण मुत्सद्दीपणाहि नाहीं. त्यापेक्षा ‘ मी ब्राह्मण आहे ’ असं छातीठोकपणानं जाहीर करून त्याच्या सगळ्या परिणामाना तोंड देण्यातच सच्चाई आणि मर्दपणा आहे— ”

त्याच दिवशीं आमच्या समाचाराला आलेले एक देशस्थ ब्राह्मण कॉंग्रेस कार्यकर्ते गोडश्यासंबंधीं बोलताना एकदम उद्गारले—

“ ही चित्पावनाची जात सापासारखी आहे असं नाहीं वाटत भाऊसाहेब, तुम्हांला ? गोडश्यानं आपल्या दुष्ट कृत्यानं सगळ्या महाराष्ट्राच्या तोंडाला काळं फासलं. चित्पावनाशिवाय असलं क्रूर कृत्य दुसऱ्या कोणत्याहि जातीच्या ब्राम्हणाकडून घडलं नसतं — ”

“ मी स्वतः चित्पावन नसल्यामुळं चित्पावनाच्या नालस्तींत सामील होईन अशा अपेक्षेनं बोलताहात कां तुम्ही हें ? गोडश्याचं कृत्य अत्यंत हिडिस आहे, याबद्दल शंकाच नाहीं पण, त्याच्या या अघोर कर्माबद्दल सगळ्या चित्पावनाना जबाबदार धरून आपण जर त्याना साप म्हणत असाल, तर मींहि एक गोष्ट आपल्याला निदान कऱ्हाडा ब्राम्हणाबद्दल तरी सागू शकेन. ती ही कीं, चित्पावनाला ज्याप्रमाणं ‘ कोब्रा ’ म्हणून निंदलं जातं, त्याचप्रमाणं आम्हां

कऱ्हाड्यानाहि ' कर्कोटक ' म्हणून निंदणारे लोक आहेत जगातली कोणतीहि जात अशा प्रकारच्या भरमसाट नालस्तींतून सुटणार नाहीं. ब्राम्हणात जसा बाळाजीपंत नातू झाला, तसा मराठ्यातही सूर्याजी पिसाळ झाला, हें विसरूं नका. फार कशाला, ज्या शिवाजीमहाराजाना आपण महाराष्ट्राचे जनक म्हणून इतके पूज्य मानतों, त्या राष्ट्रपित्याच्या प्रत्यक्ष पुत्रानं राज्यलोभापायीं औरंगजेबाला फितूर होऊन त्याच्याविरुद्ध बड केलं ! व त्याच्या मरणानतंर त्याच्या वेळच्या विश्वासू कर्तबगार मुत्सद्याना हाल हाल करून ठार मारल !! शौर्य आणि क्रौर्य याच्यांतला फरक फारच सूक्ष्म आहे सत्ता आणि संपत्ति यांच्या लोभानं माणसं कोणतं पाप करतील, याचा काहीं नेम नाहीं चित्पावनाना साप ठरवताना तुम्हाला फक्त गोडसे दिसले. रानडे, टिळक आणि गोखले याची आठवण कांहीं झाली नाहीं हा चित्पावन, हा सारस्वत, हा माध्यंदिन, हा देशस्थ, हा कऱ्हाडा असल्या बारीक सारीक फरकाच्या चिरफळ्या तुम्ही ब्राह्मण आपसात खुशाल काढीत बसा. पण ब्राह्मणेतराच्या दृष्टीनं मात्र आपण सारे ब्राह्मण सारखेच आहोंत— ”

समाचाराला आलेल्या या मंडळींत गोडश्याच्या कृत्यामागें असलेल्या मनोवृत्तीचें समर्थन करणारेहि काहीं लोक निघाले, व त्यात ब्राम्हणापासून महारापर्यंत सर्व जातींचे सज्जन होते. त्याचा युक्तिवाद असा कीं, स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर आपलें अवतारकार्य आता संपलें असल्याच्या जाणिवेनें गाधीजींनीं आपण होऊन राजकारणातून निवृत्त व्हावयाला हवें होतें पण, तसें न करता दिल्लीला तळ देऊन हिंद सरकारवर हर एक बाबतींत दडपण आणण्याचा जो अतिप्रसग त्यानीं केला त्यामुळें त्याच्यावर गोडश्याच्या गोळीला बळी पडण्याची पाळी आली. शेडयूल्ड कास्ट्स फेडरेशनचे एक तरुण कार्यकर्ते जळफळतच मला म्हणाले—

“ गाधीजी हिमालयात जाण्याची भाषा शेवटपर्यंत बोलत राहिले, पण हिमालयात गेले मात्र नाहींत कधीं ! उलट हिमालयाएवढ्या चुका करीत अखेरपर्यंत राजकारणात लुडबुडत राहिले. लोक त्याना 'राष्ट्रपिता' खुशाल म्हणोत. पण मी तरी त्याना 'फाळणीचा पिता' म्हणेन ! त्याची मनोवृत्ति अगदीं हिटलरसारखी फासिस्ट होती. आमच्या बाबासाहेबानीं जेव्हा हिंदुस्थानाची फाळणी अपरिहार्य आहे असं दहा वर्षांपूर्वी जाहीर केलं, तेव्हा या सगळ्या कॉंग्रेसवाल्यानीं

त्यांची देशद्रोही म्हणून नालस्ती केली पण, माऊंटबॅटननं फाळणीची योजना पुढं मांडताच सत्तेसाठीं हपापलेल्या काँग्रेसश्रेष्ठींनीं तिला बिनदिक्कत संमति दिली. फाळणीसारख्या प्राणांतिक प्रश्नाचा विचार करण्यासाठीं लोकमताचा कौल घेण्याची तर राहोच, पण अखिल भारतीय कॉंग्रेस कमिटीचेंहि मत अजमावण्याची गरज त्यांना भासली नाहीं! तुम्हा ब्राह्मणाचं 'अहं ब्रह्मास्मि' आहे ना, तसं गांधीजींच 'अहं भारतोऽस्मि' होऊन बसलं होतं! त्याच्या या अति-मानुष अहंकारानं हिंदुस्थानाचा आणि अखेर त्याचाहि स्वतःचा नाश केला असं म्हणेन मी! गोडसे हा केवळ निमित्तमात्र झाला त्याच्या मृत्यूला—"

"आता गांधीजी गेल्यावरसुद्धा वाईट बोलत रहाणार का तुम्ही त्याच्या-विषयीं?—"

"अहो, वाईट हें केव्हांहि वाईटच! ज्याच्या हिमालयाएवढ्या अहंकारी चुकामुळं राष्ट्राचे तुकडे पडले, त्याच्याबद्दल इतिहास तरी काय म्हणेल पुढें?—"

"इतिहास काय म्हणेल हें कोणी पाह्यलंय? पण, मी मात्र गांधीजींना यशस्वी समजत नाहीं, दुर्दैवी समजतों त्यानीं अखंड हिंदुस्थानाचा ध्यास घेतला; पण त्यांना हिंदुस्थानाचीं खांडोळीं झालेलीं अखेर पहावीं लागलीं. त्यानीं हिंदु-मुस्लिम ऐक्यासाठीं अनेकदा प्राण पणाला लावले, पण पाकिस्तान पैदा झालेलें पहाण्याचा प्रसंग अखेर त्याच्यावर आला अस्पृश्याच्या उद्धारा-साठीं त्यांनीं आपल्या हातांची अक्षरशः झोळी केली, पण आपल्यावर अस्पृश्याचा विश्वास नसल्याचा कटुतम अनुभव अखेर त्याना आला महायुद्ध सुरू होतांच पहिल्या सपाट्याला त्यानीं आपली युद्धविरोधी भूमिका जाहीर केली, पण जपानवर अमानुष अणवस्त्र सोडण्याच्या बेतात असलेल्या ब्रिटिश सरकारला युद्धसहकार्याचे वचन देऊन त्याना अखेर समेट करावा लागला! सत्य आणि अहिंसा याच्या पायावर मानवी जीवनाची पुनर्घटना करण्याची ईर्ष्या त्यांनीं धरली, पण खुद्द आपल्या मायदेशातच असत्य आणि हिंसा याचा हैदोस चालू असलेला पहात त्याना मरावें लागलें!! त्यांचा वैयक्तिक जीवनाचा आदर्श 'उञ्छवृत्ति' हा होता आणि सामाजिक जीवनाचा आदर्श 'अराज्य' हा होता. पण प्रत्यक्ष घडलें काय? त्यांची सगळी हयात हिंदी भांडवलवाल्यांच्या ओंजळीनें पाणी पिण्यात गेली; व त्या भांडवलवाल्यांच्या

सल्ल्यानुसार आपलें सारें वजन खर्ची घालून, मृत्यूच्या महिनाभर आधीं, अन्नवस्त्रावरील नियंत्रणें उठविण्याचें जें कृत्य त्यानीं केलें, त्यामुळे हिंदी जनता महायुद्धाच्या भयानक काळातहि नव्हे इतकी विलक्षण नागवली जाऊन, हिंदी भांडवलवाल्याना क्रोडों रुपयाचा नफा उकळतां आला! दक्षिण आफ्रिकेंतील सत्याग्रहापासून तों हिंदुस्थानातील कायदेभंगापर्यंत त्याच्या साऱ्या चळवळींचें जर सत्यान्वेषणाच्या दृष्टीनं पृथक्करण केलं, तर असा दुःखद चमत्कार पावलों-पावलीं दिसून येतो कीं, हर एक नैतिक, तात्विक आणि राजकीय लढ्यात त्याना अखेर तत्वच्युति पदरात घेऊन पराभूत व्हावें लागलें. त्याची बुद्धाशीं जी पुष्कळदा तुलना केली जाते, ती मलाहि समर्पक वाटते अतिशय. बुद्धाचं सगळं आयुष्य अहिंसेचे पाठ जगाला देण्यात गेल. पण त्याला मरण आलें, तें डुकराचें मास खाऊन अतिसार झाल्यामुळं! आणि त्याच्या अनुयायाना आहाराच्या बाबतींत काहीहि निषिद्ध किंवा अवध्य नसल्याचें आपण आज पहातच आहोंत. तसंच गांधीजींचंहि झालेलं नाहीं काय? त्याचे अनुयायी म्हणविणाऱ्या कॉंग्रेसजनाना सत्तेसाठीं कोणताहि अत्याचार करावयाला दिक्कत वाटत नाहीं. सॉक्रेटिस आणि ख्रिस्त यानीं स्वेच्छेनें मरण पत्करलें. पण त्याचें जीवन तत्वच्युतीनं कुठेंहि डागळलेलं दिसणार नाहीं. उलट तत्वासाठीं पूर्ण जाणिवेनं त्यानीं आपला देह आपल्या हातानीं जनतेच्या क्रोधानलात हवन केला. तसं गांधीजींविषयीं म्हणता येईल का? त्याची विभूति हिमालया-सारखी विशाल आणि त्याचे प्रमादहि हिमालयासारखे प्रचंड! त्या प्रमादाचा परिपाक म्हणूनच कीं काय, ता. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजीं जें स्वातंत्र्य हिंदुस्थानाला प्राप्त झालं, तें त्याची चिरफाड करीत, प्रेताच्या राशींतून आणि रक्ताच्या पाटातून वाट काढीत, यादवीची कराल शापवाणी कडाडत आलं! उंतावळ्या विनतेनं अपुऱ्या दिवसाच्या पांगळ्या अरुणाला ज्या वेळीं जबरदस्तीनं जन्म दिला, त्या वेळीं तिच्या मनाला तो आपला तेजस्वी पण पंगु पुत्र पाहून झालं नसेल, इतकं दारुण दुःख गांधीजींच्या मनाला स्वातंत्र्याची ती शापित कळा पाहून झालं असल्यास नवल नाहीं! म्हणून मी त्याना दुर्दैवी समजतों. आपल्या सगळ्या आकांक्षा आणि सगळं कार्य डोळ्यादेखत विफल झालेलं पहाण्याचा प्रसंग यावा, यापरतं दुसरं दुर्भाग्य तें कोणतं?—"

× × ×

माणसाची पारख संकटाच्या वेळीं होते म्हणतात. त्याचाहि वैचित्र्यपूर्ण अनुभव या प्रसंगात आम्हाला आला मानवी मनोवृत्तीचे इतके बरेवाईट मासले आम्हाला रेस्टहौसमधील आमच्या चवदा दिवसाच्या वनवासात पहावयाला मिळाले कीं, त्यामुळें मानवी स्वभावाची अनाकलनीयता जशी आमच्या मनावर बिंबली, तसाच मनुष्याच्या मूलभूत सौहार्दावरील आमचा मध्यंतरी डळमळीत झालेला विश्वासहि दृढावला

कारण वाईटापेक्षा चागलेच अनुभव एकदरींत जास्त आले पण, जे एक दोनच वाईट अनुभव आले, त्याचा मनावर बसलेला घाव मात्र कधीं बुजून जाणार नाहीं.

विशेषत:, ज्या एका व्यक्तीविषयीं, तिच्या अनेक विलोभनीय गुणविशेषामुळें, मला गेली चोवीस वर्षे पराकाष्ठेचें प्रेम आणि आदर वाटत आलेला आहे, त्या व्यक्तीचें आमच्यावरील या आपत्प्रसंगात जें चमत्कारिक वर्तन झालें, ते मी कधीं विसरणार नाहीं. एका सुभाषितकारानें असें म्हटलें आहे कीं, चद्राच्या किरणातून ज्या दिवशीं अमृतबिंदूऐवजी अग्नीचे स्फुलिंग पडतील, त्या दिवशीं जगातलें सगळें सौजन्य सपलें, असेच मी समजेन मला प्रिय असलेल्या त्या व्यक्तीचें आमच्यावर ओढवलेल्या प्राणातिक सकटाविषयीचे परिहासविजल्पित जेव्हा माझ्या कानावर आलें, तेव्हा या सुभाषिताची आठवण होऊन माझ्या मनाला अतिशय वेदना झाल्या.

ती व्यक्ति म्हणजे आचार्य दादा धर्माधिकारी

१९२४ च्या सप्टेंबरमध्यें नागपुरात आल्यावर पहिल्या सहा महिन्यात ज्या थोड्या व्यक्तींशीं माझा गाढ स्नेह झाला, त्यापैकीं दादा हे एक, व गाधीवादासंबंधीच्या तीव्र मतभेदामुळेंहि त्या स्नेहात, निदान माझ्या बाजूनें तरी, कधीं अंतर पडलें नाहीं त्यामुळें, माझी साहजिकच अशी अपेक्षा होती कीं, स्नेही म्हणून आणि गाधीवादी म्हणूनही आमच्यावरील या आपत्काळात दादाची वृत्ति आमच्याविषयीं सहृदयतेची राहील.

पण, ता. ४ रोजीं श्री दादा वाचासुंदर हे मला भेटावयाला आले असतां त्यांनीं ता. ३ रोजीं दुपारीं ३ च्या सुमारास 'महाराष्ट्र'चे श्री. ना. गो. ओगले याच्या घरीं आचार्यांशीं झालेल्या आपल्या संभाषणाचा जो वृत्तांत सांगितला, तो ऐकून माझें मन पराकाष्ठेचें कष्टी झालें.

अन्नमंत्री ना पाटील याच्यासह आचार्य श्री. ओगले यांच्याकडे आलेले होते. तेथें दादाना पहातांच त्यांनीं विचारलें, " का हो, 'तरुण भारता'चें नुकसान कितपत झालं ? — "

" काल आणि आज मिळून बहुतेक सर्व प्रेसची मोडतोड आणि जाळपोळ झालेली आहे. जें थोडं सामान आवारात किंवा रस्त्यावर पडलेलं आहे, तेंहि लोक गोळा करून नेताहेत ! — "

त्यावर आचार्य उद्गारले, " तुमच्या 'तरुण भारता'चा विध्वंस झाल्याबद्दल मला वाईट वाटत नाहीं — "

दादाना त्याचा तो उद्गार साहजिकच लागला. म्हणून ते म्हणाले, " तुम्हीं विनोदानं जरी कदाचित् हें बोलत असलांत, तरीसुद्धा माझ्यासमोर हें बोलायला नको होतं दादा, आज तुम्ही ! माझ्या भावना या बाबतींत काय असतील हें तुम्ही लक्षात घ्यायला हवं होतं— "

पण आचार्यांनीं पुनःपुन्हा हा ' विनोद ' केला, असें नंतर माझ्या ऐकिवात आलें

" भाऊरावाचं घर लुटल्याबद्दल वाईट वाटतं मला. पण ' तरुण भारता ' बद्दल मात्र काहीं वाटत नाहीं ! "-असे उद्गार त्यानीं आपल्या समक्ष काढल्याचें अनेक कार्यकर्त्यांनीं मला सागितलें

आचार्यांच्या अभिजात विनोदाचाच कदाचित् हा एक प्रकार असेल, असेंच मीहि मानून चालतों.पण,मनुष्य विनोदानें म्हणूनहि जें काहीं बोलतो, त्यातसुद्धा त्याच्या त्या त्या विषयासबंधींच्या भावनेची छटा प्रतिबिंबित झालेली नसते का ? 'तरुण भारता'च्या विध्वसासंबधीं आचार्यांनीं वारंवार केलेला हा 'विनोद' अहिंसेच्या तर राहोच, पण ज्या मानवतेचा उद्घोष ते आपल्या प्रत्येक व्याख्यानातून इतक्या कंठरवानें करित असतात, तिच्या कोणत्या कल्पनेला धरून आहे किंवा मानवी सभ्यतेच्या तरी कोणत्या संकेताशीं सुसंगत आहे ? 'तरुण भारता'चा विध्वंस हा काय विनोदाचा विषय वाटावा त्याच्यासारख्या 'सत्य, अहिंसा आणि मानवता' याच्या पुजाऱ्याला ?—

पण वाटला खरा ! —

उलट, मला मात्र सारखें असें वाटत होतें कीं, कोणी तरी मला येऊन म्हणेल, " दादा असं कसं बोलतील हो तुमच्या ' तरुण भारता ' विषयीं, भाऊराव ?

कोणी तरी गैरसमज करून दिलाय् तुमचा!" आणि आमच्या इतक्या वर्षांच्या मधुर स्नेहसंबंधात उत्पन्न झालेला किन्तु दूर होऊन जाईल.

पण असें सांगणारा एकहि मित्र मला अद्याप भेटलेला नाहीं.

आणि, आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं, स्वतः दादाहि त्या बाबतींत मुग्ध आहेत.

× × ×

पण सुदैवानें असले प्रसंग अपवाद म्हणूनच उल्लेखावे लागतील. उलट, आम्ही संकटांत आहोंत असें कळल्यावर मानवी सहृदयता इतक्या विविधतेनें आमच्या सहाय्याला धांवली कीं, तिच्या त्या निरपेक्ष सौजन्यानें आमच्या उध्वस्त जीवनात नवा उत्साह उत्पन्न केला. रेस्ट हौसमध्यें फक्त अंगावरल्या कपड्यासह आम्ही येऊन दाखल झाल्याचें कळताच सौ हिराबाई आणि श्री. बाबासाहेब भोसुले व सौ अनसूयाबाई आणि श्री. पु. ब काळे यानीं इतक्या तत्परतेनें निरनिराळ्या प्रकारचें सामान आमच्यासाठीं पाठविलें कीं, त्या निर्वासनातहि आम्हाला काहीं कमी पडलें नाहीं. त्याचप्रमाणें, श्रीमंत गणपतराव बुटी, श्रीमंत बाबुराव देशमुख, श्री खुशालचंद, श्री. दिगंबरपंत ओगले, श्री. बाळासाहेब ढवळे, श्री नाना जोग, श्री. नाना ओगले प्रभृति सुहृदानीं भरल्या हातानीं आमच्या भेटीला येऊन आमचा ढासळलेला संसार सावरण्याची तयारी दर्शविली

पण, रेस्ट हौसमध्यें येतांनाच मी मनाशीं असा निर्धार केला होता कीं, स्वत.साठीं कोणाहिपासून आर्थिक सहाय्य म्हणून घ्यावयाचें नाहीं 'तरुण भारता'साठीं जर कोणी काहीं दिलें, तर त्याचा तेवढा स्वीकार करावयाचा त्यामुळें, श्रीमंत गणपतराव बुटी यानीं जेव्हा, ता ४ रोजीं माझ्या भेटीला आले असता, वर्षभर पुरेल एवढें धान्य, कपडालत्ता, घरदुरुस्तीसाठीं लागणारी रक्कम वगैरे देण्याची इच्छा दर्शविली, तेंव्हां मी त्याना म्हटलें—

"भय्यासाहेब, मला स्वतःसाठीं काहीं नको. धान्य नको, कपडा नको किंवा पैसाहि नको. पण माझी एक विनंति आहे त्याबरोबरच आपल्याला—"

"बोला, भाऊसाहेब—"

"विनंति एवढीच कीं, 'तरुण भारता'साठीं जेव्हा मी आपल्याकडे येईन, तेव्हां मात्र मी मागेन तें आपण दिलं पाहिजे मला—"

" देईन, आपण काळजी करूं नका, भाऊसाहेब. या वेळीं जर आम्ही आपल्या उपयोगी पडायचं नाहीं, तर केव्हा पडायचं मग? पण आपण स्वतःसाठीं खरोखरीच काहीं घेणार नाहीं माझ्यापासून? अन्यसुद्धा नाहीं घेणार?—"

" नाहीं, भय्यासाहेब, आपण माफ करा मला. आपण इतक्या कळकळीनं विचारावं न् मी नाहीं म्हणावं याचं मलाहि वाईट वाटतं. पण मी कुणापासूनच काहीं घ्यायचं नाहीं असं ठरवलंय— "

" पण, भाऊसाहेब, असं करून कसं चालेल? जिथं पहिल्यापासून आता संसाराला प्रारंभ करायचाय पुन्हा, तिथं आपण नको म्हणून कसं निभेल?—"

" निभेल अशी आशा आहे मला. माझ्या पुस्तकांचं पुनरावृत्त (recurring) उत्पन्न आहे. त्याच्या जोरावर मी उभा राहूं शकेन पुन्हा आपल्या पायावर पण 'तरुण भारता'साठीं मात्र मी मागेन तें दिलं पाहिजे आपण मला-"

" देईन, भाऊसाहेब— "

आणि हें आपलें आश्वासन गणपतरावजींनीं पुढें खरें करून दाखविलें.

उलट, व्यक्तिशः आर्थिक मदत घेण्याच्या बाबतींत त्याना जो नकार मी दिला, तो मात्र मला पुढें चार दिवसांनीं निरुपायानें मोडावा लागला.

कारण, श्रीमंत बाबुरावजी देशमुख यांनीं माझ्यासाठीं पाठविलेले पांचशें रुपये घेऊन वीर हरकरे जेव्हा माझ्या भेटीला आले, तेव्हा त्याना नकार देणें मला शक्य झालें नाहीं.

बाबुरावजींचा आणि माझा गेलीं वीस वर्षे सतत संबंध आहे. वीस वर्षांच्या या कालावधींत निरनिराळ्या सार्वजनिक कामासाठी मी हजारों रुपये त्यांच्यापासून घेतलेले आहेत मी मागावें आणि बाबुरावजींनीं द्यावें, असा जणूं संकेतच ठरून गेल्यासारखा झाला आहे त्यामुळें आमच्या मित्रमंडळींत आम्ही त्याना विनोदानें ' कल्पवृक्ष ' म्हणतो ' तरुण भारता ' ला त्यांनीं दिलेली पांच हजार रुपयाची पहिली देणगी ही तर त्या दैनिकाच्या उभारणीची कोनशिलाच होय संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेलाहि त्यांनीं एक हजार रुपयाची देणगी मी विनंति करताक्षणींच दिली. पण, त्यांच्या रसिक दातृत्वाचा जो चमत्कार मी १९४६ च्या जानेवारींत नागपूर येथें भरलेल्या मराठी पत्रकार परिषदेच्या पांचव्या अधिवेशनाच्या वेळीं पाहिला, तो, मला वाटतें, नागपूरच्याच नव्हे, तर महाराष्ट्रातील

संमेलनांच्या इतिहासातहि केवळ अपूर्व आणि अविस्मरणीय ठरेल. त्या वेळीं ते ' तरुण भारता ' च्या विश्वस्तमंडळा॑त होते, व त्यामुळें आम्ही बोलाविलेलें हें अधिवेशन म्हणजे जणुं काहीं आपल्या स्वतःच्या घरचेंच मंगल कार्य आहे, अशा भावनेनें त्यांनीं त्याचा मुख्य भार उचलला अधिवेशनाला पांचशें रुपयाची देणगी तर त्यानीं दिलीच, पण शिवाय सप्तपक्वान्नाची बादशाही मेजवानी तीनशें पत्रकाराना देऊन त्यानीं इतरत्र कुठें नव्हे असा त्याचा दरबारी सन्मानहि केला. इतकेंच नव्हे, तर नगराध्यक्षानीं पत्रकारांना दिलेल्या उपाहाराच्याहि खर्चाची जबाबदारी त्यांनीं घेतली. ' तरुण भारता ' शीं सुरवातीला आलेल्या त्यांच्या या निकट संबधामुळें गांधीवधानंतरच्या गुंडगिरींत त्यांनाहि मनस्ताप सोसावा लागला. पण त्याहि बिकट परिस्थितींत मजविषयींच्या त्याच्या वैयक्तिक सौहार्दांत मात्र अणुभरहि अंतर पडलें नाहीं.

अशा या ज्येष्ठ बंधुसमान सुहृदाला नकार देणें म्हणजे गेलीं वीस वर्षें हर एक सार्वजनिक कार्यांत त्यानीं जो माझा पाठपुरावा केला, त्याविषयीं कृतघ्नपणा व्यक्त करण्यासारखें, त्या त्याच्या असीम सौहार्दाचा उपमर्द करण्यासारखेंच झालें नसतें का ?

त्यामुळें एक प्रकारच्या अनिच्छेनें पण त्याबरोबरच आत्मीयतेच्या उत्कट कृतज्ञतापूर्ण जाणिवेनें मी ती रक्कम स्वीकारली.

आणि अगदीं याच प्रकारच्या कृतज्ञतेच्या भावनेनें मी प्रो. वि ह कुलकर्णी यानीं पाठविलेले शंभर रुपयेहि ठेवून घेतले.

एवढे दोन अपवाद वगळले, तर रेस्ट हौसमधून पुन्हा घरीं परत जाईपर्यंत मी निदान सात हजार रुपयांच्या तरी देणग्या परत केल्या असतील

पण, मी या देणग्या जरी परत केल्या, तरी त्या देण्यात प्रकट झालेली सहृदयता आणि स्नेहबुद्धि याचें ऋण मात्र मला आमरण फेडता येणार नाहीं किंबहुना, त्या दुःखातहि मला अशी धन्यता वाटली कीं, मडगावपासून कानपूरपर्यंत जिथें जिथें कुठें मराठी भाषा बोलली जात असेल, तिथें तिथें माझे अकारण अज्ञात सुहृद आहेत, हें कळण्याचा सुयोग या आपत्तीमुळें आला, हें माझे केवढें भाग्य ! मी पुष्कळदा गमतीनें म्हणत असतों कीं, माझीं मुळें सर्व महाराष्ट्रभर पसरलेलीं आहेत कारण, आमचें घराणें मूळ गोमंतकातलें असून तिथून आम्ही

प्रथम सावतवाडीला आणि नंतर मुंबईला येऊन स्थायिक झालों, व मी स्वतः मुंबईहून प्रथम पुण्याला आणि नंतर नागपूरला आलों. महाराष्ट्राच्या नैऋत्य टोंकापासून त्याच्या ईशान्य टोकापर्यंत जें हें आमचें स्थलांतर होत गेलें, त्यामुळें ठिकठिकाणीं आमचे ऋणानुबंधी सुहृद पसरलेले असून, मडगावचे श्री काशिनाथराव नायक याच्याकडे काय, पुण्याचे डॉ. अनंतराव कार्णिक याच्याकडे काय किंवा भंडाऱ्यांचे श्री नानासाहेब हर्डीकर याच्याकडे काय कुठेंहि मी गेलों, तरी मला घरच्यासारखेंच वाटतें ज्या वृक्षाचीं मुळें जमिनींत दूरवर आणि खोलवर पसरलेलीं असतात, त्याला लाबलाबच्या नद्याचें आणि तलावाचें पाणी तर शोषून घेतां येतेंच, पण जमिनीच्या पोटात जे असंख्य झिरपे पाझरत असतात, त्याचाहि कधीं न आटणारा ओलावा त्याला सदैव नव्या जीवनाचा जिव्हाळा पुरवितो, व त्यामुळें तो वृक्ष कितीहि वेळां तोडला, तरी त्याचीं मुळें जोंपर्यंत भूगर्भात जिवंत असतात, तोंपर्यंत त्याला सारखी नवी पालवी फुटत रहाते आणि नवा बहर येत रहातो. माझी स्थिति त्या वृक्षाप्रमाणें आहे याची अत्यंत आल्हाददायक प्रतीति या गडातराच्या प्रसगीं मला नाना प्रकारानीं आली.

पण, या पंधरा दिवसात बनारसपासून बेळगावपर्यंत निरनिराळ्या ठिकाणाहून जीं शेंकडों पत्रें मला आलीं, त्यानीं मला माझ्या जीवनाचे धागे किती दूरवर पसरलेले आहेत याचा प्रोत्साहक प्रत्यय जसा आणून दिला, तशीच माझ्या या सुहृदाची माझ्या दुर्दम आत्मबलाविषयींची खात्रीहि मला पटवून दिली. आमचे बंधुतुल्य मित्र मुंबईचे मेजर नंदकिशोर गाडेकर याचे ज्येष्ठ बंधु श्री. बाबासाहेब गाडेकर यानीं ता. १० फेब्रुवारी रोजीं जें सहानुभूतीचें पत्र आम्हाला खारहून पाठविलें, त्यात असे उद्गार काढले होते कीं, "वर्तमानपत्रातून त्याच-प्रमाणें शिर्सीकर मंडळीकडून नागपूरची माहिती कळली आम्हा सर्वांस फार वाईट वाटलें. आपलें नुकसान भरून येणारें नाहीं "मी निर्वासित झालों," या आपल्या शब्दातच सर्व काहीं आलें मी आपलें आत्मचरित्र वाचलें आहे. तेव्हा या वेळींहि आपण तितक्याच धीरानें सर्व सोसाल आणि पुन्हा खंबीर-पणानें आपल्या पायावर उभे रहाल याबद्दल मला शंका नाहीं." हाच विश्वास जवळजवळ याच शब्दानीं प्रो चिंतामण विनायक जोशी, श्री देवदत्त नारायण

टिळक आणि श्री. वसंत भगवंत कर्णिक या माझ्या गेल्या दोन तपातल्या प्रिय सुहृदानींहि व्यक्त केला होता

गेलीं चोवीस वर्षे माझा जीवनक्रम जिव्हाळ्यानें आणि जिज्ञासेनें न्याहाळीत आलेल्या, माझा उदय, मला वेळोवेळीं लागलेलीं ग्रहणें आणि आताचें हें खग्रास ग्रहण सोत्कंठ, सभय सहृदयतेनें अवलोकित आलेल्या माझ्या या सुहृदांना माझ्या सामर्थ्याविषयीं असणारी खात्री ही जशी या संकटात मला स्फूर्तिदायक वाटली, तसेंच गेलीं सत्तावीस वर्षे पाठच्या भावासारखे माझ्या पाठीशीं उभे असलेले माझे जिवलग मित्र प्रो. रामचंद्र महादेव मराठे याचें तत्पर सहाय्यहि माझें आत्मबल शतगुणित करणारें ठरलें. प्रो मराठे हे कांहीं संपन्न नव्हत,— एक अगदीं मध्यम स्थितींतले मितप्राप्ति प्राध्यापक. पण त्यानीं आपल्या चार ओळींच्या पत्रांत असें लिहिलें होतें कीं, “ तुम्हाला किती पैसे हवे आहेत, तें कळवा. म्हणजे मी शक्य तितके तुम्हाला पाठवीन. मजजवळ जें कांहीं आहे, त्यावर तुमचा हक्क आहे.”

हें त्याचें पत्र वाचताच तेवीस वर्षापूर्वीचा प्रसंग माझ्या डोळ्यापुढें उभा राहिला. कै डॉ. हेडगेवार यानीं १९२५ च्या एप्रिलमध्यें ज्या वेळीं माझें लग्न ठरविलें, त्या वेळीं मजजवळ एक कपर्दिकहि नव्हती. वाडिलार्जित कर्जाचा शेवटला हप्ता फेडून मी नुकताच निष्कर्जी झालों होतों रामभाऊ तेव्हा पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजांत फेलो होते मी त्याना लग्न ठरलें असल्याचे कळविताच त्यानीं खर्चाची सर्व जबाबदारी घेऊन मला निश्चित केलें

आज आमचा ‘ शातानिवास ’ पूर्वीच्याच रुबाबानें उभा आहे, पूर्वीच्याच पद्धतीनें अभ्यागताचा पाहुणचार चालू आहे व पूर्वीच्याच दिमाखानें माझे सार्वजनिक व्यापहि सर्व सुरू आहेत. या आमच्या पुनरुत्थानाचें श्रेय बव्हंशीं बाबासाहेब भोमुले आणि रामभाऊ मराठे याना आहे. माझ्या जीवनाला कधींहि न आटणारा जिव्हाळा पुरविणारे जिवंत पण अदृश्य झिरपे आहेत ते !

या सौहार्दाप्रमाणेंच बहुजनसमाजाच्या अविचारी क्रोधाला बळी पडलेल्या ‘ तरुण भारता ’च्या धोरणाविषयींची जी गुणज्ञता श्री गोविंदराव प्रधान, बॅ. शेषराव वानखेडे, रावसाहेब ग. म. ठवरे, श्री ना रा शेंडे आणि श्री वा. न. घोरपडे यानीं व्यक्त केली, तीहि मला अत्यंत प्रोत्साहक वाटली. दादा घोरपडे

याच्याशीं माझा स्नेह मी नागपुरात आल्या दिवसापासूनचा आहे. आम्ही एका ताटात जेवलों आहोंत, एका विचारानें वागलों आहोत आणि एका व्यास-पीठावर बोललों आहोंत. १९२५ च्या होळी पुनवेला ज्या वेळीं आम्ही एका ताटात पुरणपोळी खाल्ली, त्याच वेळीं आमचा भाईचारा आणभाक न करता होऊन गेला. दादाच्या मृदु, चंचल आणि दैववादी स्वभावामुळें त्याचें बुद्धि-प्रधान, गोंडस वक्तृत्व आणि सयुक्तिक, खोचदार लेखन याचा उपयोग पूर्व महाराष्ट्राच्या अस्मितेच्या विकासाला होऊं शकला नाहीं, हें त्याचें आणि नाग-पूरचेंहि दुर्दैव. पण, आम्हा उभयताना एकमेकाविषयी जो जिव्हाळा पहिल्या दिवशींच वाटला, तो गेल्या चोवीस वर्षातील स्थलातरानीं किंवा मतातरानींहि कधीं कमी झाला नाहीं.

त्यामुळें, दादा रेस्टहौसमध्यें माझ्या भेटीला आले किंवा त्या सुमारास त्याच्या हातीं असलेल्या ‘ प्रकाश ’ साप्ताहिकातून, नागपुरातील दंगलीसंबंधी ता ७ फेब्रुवारी रोजीं केलेल्या भाषणात संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीवर जे शिंतोडे ना प. मिश्र यानीं अकारण उडविले, त्याचा खणखणीत निषेध करून, “पृथ्वीनें रथचक्र गिळल्यामुळें असहाय झालेल्या महारथि कर्णावर शस्त्र चालविण्यात शौर्य नाहीं, ” असा जो मर्मभेदक इशारा माझ्याविषयींच्या प्रेमामुळें त्यानीं पंडितजींना दिला, त्याचेंहि मला नवल वाटलें नाहीं. पण श्री. गोविंदराव प्रधान, बॅ. शेषराव वानखेडे किंवा रावसाहेब ठवरे याचे आणि माझे सबंध त्या मानानें अगदीं औपचारिक आणि तात्कालिक पण “ काग्रेसच्या बाबतींत, ‘ तरुण भारता’चें धोरण न रुचण्यासारखें असलें, तरी बहुजनसमाजाची बाजू घेणारें आपल्या प्रातात हें एवढें एकच पत्र आहे, ही गोष्ट ध्यानात घेऊन तरी लोकानीं तुमच्या वाटेला जायला नको होतें, ” अशा आशयाचे जे उद्गार त्या तिघानीं खेदपूर्वक काढले, त्यामुळें मला नुकसानभरपाई झाल्यासारखी वाटली विशे-षतः, बॅ. वानखेडे आणि रावसाहेब ठवरे यानीं संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ, मराठी बहुजनसमाज आणि अस्पृश्य वर्ग याच्यासंबंधींच्या ‘ तरुण भारता’च्या काम-गिरीची मुक्त कंठानें प्रशंसा करून त्याच्या विध्वंसाविषयीं अतिशय हळहळ व्यक्त केली, व तो पुन्हा तावडतोब सुरू झाला पाहिजे आणि त्याचें धोरणही बदलता कामा नये, असें म्हटलें.

त्यावर मी एवढेंच म्हणालों, " या आपत्तिमुळं संयुक्त महाराष्ट्र किंवा मराठा बहुजनसमाज याच्याविषयींच्या आमच्या धोरणात रेसभरहि फरक पडणार नाहीं, अशी ग्वाही मी तुम्हाला देतो. कारण हा माझ्या जीवननिष्ठेचा प्रश्न आहे. त्यामुळें माझ्यावर कोणी कितीहि आघात केले, तरी ती निष्ठा डागळणार नाहीं किंवा डळमळणार नाहीं—"

" मला खात्री आहे तुमच्याबद्दल पण काहीं लोकाच्या या कृत्यामुळं तुम्ही गैरसमज करून घेऊं नका बहुजनसमाजाविषयीं किंवा त्याच्या कार्यकर्त्या-विषयीं—"

शेषरावानीं मला उलट सागितलें तेव्हा मी त्याना म्हटलें—

" मी कोणत्याहि एका पक्षाला, जातीला किंवा समाजाला जबाबदार धरीत नाहीं या विध्वंसाबद्दल. काहीं व्यक्तींनीं किंवा गटानीं आपला दुष्टावा साधून घेतला असेल. पण त्याबद्दल मी साऱ्या बहुजनसमाजाला जबाबदार धरणार नाहीं कधीं—"

तथापि, श्री. शेंडे याचा कोणी तरी असा समज करून दिला कीं, महारानीं आमचें घर लुटलें अशी जी एक वदंता त्या वेळीं प्रसृत झाली होती, तिच्यामुळें माझें मन महार समाजाविषयीं कलुषित झालें आहे.

त्यामुळें त्यानीं एक दिवस सकाळीं मला येऊन विचारलें, " भाऊसाहेब, आमच्या लोकावर खरंच का आपला राग झाला आहे? आपल्या घराच्या लुटींत कदाचित् आमचे काहीं लोक असतीलहि पण त्याना बिचाऱ्याना काय कल्पना की, जें दैनिक गेलीं चार वर्षे आपल्या हितसंबंधाचा पुरस्कार इतक्या ईर्ष्येनें करित आहे त्याच्या सपादकाच्या घराचा आपण विध्वंस करीत आहोंत म्हणून! आमचे लोक अडाणी आहेत अगदीं—"

" पण मी कुठ काय म्हटलय तुमच्या लोकाबद्दल, शेंडे? आणि आमचं घर कोणी लुटलं याची उठाठेव करून तरी काय फायदा आहे आता? मला काय कुणावर फिर्यादी करायच्या आहेत का कुणाचा सूड घ्यायचा आहे, तर मी या चौकशा करित बसूं?—"

" पण, मी असं ऐकलं कीं, आपला आमच्या लोकाविषयीं फार गैरसमज झालेला आहे—"

" अगदीं खोटी गोष्ट ! माझा कोणाविषयीं काहींहि गैरसमज झालेला नाहीं आणि मला कोणाबद्दल काहींहि तकार करावयाची नाहीं. जें होऊन गेलं, त्याच्याविषयीं विचार करायला मला वेळ नाहीं, विचार करायची इच्छाहि पण नाहीं आता पुढला मार्ग कसा काढायचा हाच एक प्रश्न आहे माझ्यापुढें— "

" तें खरं, भाऊसाहेब. पण, काहीं लोक म्हणतात, महारानीं आपलं घरं लुटलं म्हणून मी म्हणतों कीं, आपण गैरसमज करून घेऊ नका आमच्या जातीविषयीं. आपले आणि 'तरुण भारता'चे अनंत उपकार आहेत आमच्या जातीवर. 'तरुण भारत' जर निघाला नसता, तर झाडीपट्टींतले आमचे महार लोक मराठीला पारखे होऊन हिंदीभाषी झाले असते एव्हाना ! आपण त्याना मराठीची गोडी लावली, 'तरुण भारत' हें त्याचं पत्र आहे असा विश्वास त्याच्यात उत्पन्न केला आणि त्याना महाराष्ट्राविषयीं विचार करायला प्रवृत्त केलें ! आमच्या महार समाजात महाराष्ट्रीय असल्याची जाणीव आपण जागृत केली, भाऊसाहेब—"

" पण शेंडे, माझा काहींहि गैरसमज झालेला नाहीं तुमच्या लोकाबद्दल, न महाराविषयींच्या 'तरुण भारता'च्या धोरणात काहीं बदलहि व्हायचा नाहीं या प्रसंगामुळं तुम्ही अगदीं निर्धास्त रहा या बाबतींत. १९४२ च्या जानेवारींत 'महाराष्ट्रा' त असताना कै न्या. रानडे याच्या पुण्यतिथीच्या दिवशीं डॉ. अबेडकर यानीं केलेल्या भाषणावर मी थोडीशी टीका केली होती त्या टीकेचा राग धरून मॉडेल मिल्सच्या फाटकासमोर हल्ला केला होता तुमच्या लोकानीं माझ्यावर ! पण, म्हणून काहीं महाराविषयींचा माझा जिव्हाळा कमी झाला नाहीं त्याच्या त्या अविचाराच्या कृत्यामुळं. मी महाराच्या भवितव्याच्या प्रश्नाकडे महाराष्ट्राच्या पुनर्घटनेच्या दृष्टीनं पहातों, शेंडे ! तेव्हा तुम्हाला काहींही काळजी वाटण्याचं कारण नाहीं या बाबतींत. आता माझ्यापुढें प्रश्न आहे, तो फक्त 'तरुण भारत' पुन्हा कसा सुरू करता येईल हा आहे— "

" होय. 'तरुण भारत' शक्य तितक्या लवकर निघाला पाहिजे, भाऊसाहेब. लोक आतुरतेनें वाट पहाताहेत त्याची. पण, 'तरुण भारत' सुरू झाला, तर काहीं इसम पिकेटिंग करण्याच्या गोष्टी बोलताहेत न् एक सद्गृहस्थ तर अन्नसत्याग्रह करणार आहेत म्हणे—"

" मला माहीत आहे कोण काय बोलतो आहे आणि काय करतो आहे तें. तरी सुद्धा मी जिवंत आहे तोंपर्यंत 'तरुण भारत' निघाल्यशिवाय राहणार नाहीं, शेंडे ! — "

" आम्हाला खात्री आहे ऱ्याबद्दल, भाऊसाहेब ! — "

× × ×

पण, 'तरुण भारत' पुन्हा चालू करणें, हें काम काहीं सोपें नव्हतें आमचे मित्र 'नरकेसरी छापखाना' आणि 'तरुण भारत' कचेरी याचा विध्वंस करूनच थाबले नाहींत, तर 'कॉंग्रेसविरोधी वृत्तपत्रात काम करूं नका' अशीं पत्रकेंही त्यानीं काढलीं होतीं इतकेंच नव्हे, तर काहीं व्यक्ति, वृत्तपत्रे आणि गट यानीं 'तरुण भारता' चें डोकें पुन्हा वर निघू नये, म्हणून नालस्तीची आणि दमदाटीची अशी दुहेरी मोहिम जोरानें सुरू केली होती. छापखान्याची नासधूस झाल्यामुळें टाईप विकत घेण्यापासून प्रारंभ करणें भाग होतें, व यंत्राची मोडतोड झाऱ्यामुळें छपाईचीहि सोय दुसरीकडे करण्याशिवाय गति नव्हती. उलट आम्हाला कोणी कोणत्याहि प्रकारची मदत करू नये, म्हणून सर्व प्रकारचा धमकीवजा दुष्ट प्रचार धडाक्यानें चालला होता. त्यामुळें खुद्द आमचे प्रेस मॅनेजर श्री. दादा वाचासुंदर हे सुद्धा, तूर्त काहीं दिवस 'तरुण भारत' काढण्याच्या भानगडींत आपण पडूं नये, असें बोलूं लागले होते !

उलट, श्री. पटवर्धन याचा असा निर्धार होऊन चुकला होता कीं, काय वाटेल तें झालें तरी चालेल, पण 'तरुण भारत' ताबडतोब सुरू करावयाचा !

सुदैवानें, 'तरुण भारता' चे व्यवस्थापक श्री. वामनराव लघाटे याच्या खंबीर सहकार्याची जोड त्याना लाभल्यामुळें विध्वंस झाल्यापासून अवघ्या सतरा दिवसांच्या आत 'तरुण भारता' चें पुनरुत्थान घडून आलें. 'तरुण भारत' जो इतक्या लवकर पुन्हा पूर्ववत् आपल्या पायावर उभा राहिला, त्याचें श्रेय मी श्री. पटवर्धन आणि श्री. लघाटे याच्या हिंमतीला आणि चिकाटीला देईन. छापखाना आणि कचेरी याच्या विध्वंसाचें भयानक स्वरूप लक्षात घेता फाटलेल्या आभाळाला ठिगळें लावण्याचाच प्रसंग एका परीनें आमच्यावर ओढवला होता. पण, श्री. पटवर्धन याचें धैर्य आणि धोरण हीं दोन्ही त्या प्रसंगाला पुरीं पडलीं.

या संगळ्या विध्वंसात मनाला हुरूप वाटण्यासारखी गोष्ट फक्त एकच होती. ती म्हणजे आमच्या कामगार वर्गाची निष्ठा. 'नरकेसरी प्रेस'वर बहिष्कार घालण्याचा प्रचार शहरात इतक्या जोरानें चालू असतानासुद्धा आमचा एकहि कामगार भेदरला किंवा बिथरला नाहीं बहुतेक सगळे कंपॉझिटर मला रेस्ट हौसमध्यें येऊन भेटले, व ता. ४ रोजीं श्री. लघाटे यानीं कचेरी उघडून सारे व्यवहार सुरू करताच त्यानींहि उध्वस्त केलेल्या छापखान्याची आवरासावर करावयाला उत्साहानें प्रारंभ केला शहरातल्या त्या प्रक्षुब्ध वातावरणात त्यानीं कामावर हजर होण्यात थोडा तरी धोका खात्रीनें होता. पण त्याची पर्वा त्यानी केली नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर आमचे एक फोरमन श्री केशवराव साळुंके यानीं मला अशी ग्वाही दिली कीं, " 'तरुण भारता'विरुद्ध कोणी काहींहि प्रचार केला, तरी आम्ही त्याला अंतर देणार नाहीं." या स्थितींतच श्री. लघाटे यानीं नेहमीप्रमाणें ता. ८ च्या आत पगाराचा बटवडा केल्यामुळें 'तरुण भारता'च्या स्थैर्याबद्दलचा कामगाराचा विश्वास दृढतर झाला. श्री पटवर्धन हे छपाईची व्यवस्था करण्याच्या उद्योगाला लागले पण, त्याबरोबरच श्री लघाटे यानीं 'नवा काळ'चे यंत्रविशारद, आमचे मित्र श्री गो. रा. जोग याना ताबडतोब येण्याविषयीं तार करून, शिवाय स्थानिक जाणकाराकडूनहि यंत्राच्या दुरुस्तीचें काम चालू करविलें.

पण, आमच्यापुढें पहिला मुख्य प्रश्न प्राथमिक खर्चासाठीं जे पाच हजार रुपये ताबडतोब हवे होते, ते उभे करण्याचा होता. म्हणून, श्री. लघाटे यानीं ता ११ फेब्रुवारी रोजीं 'नरकेसरी स्मारक मंडळा'च्या कार्यकारी समितीची सभा बोलावली, व सर्व विश्वस्तानाहि त्या सभेचें निमंत्रण दिलें. मी या सभेला असे तीन पर्याय सुचविले कीं, (१) मंडळानें स्वत: सर्व जबाबदारी घेऊन 'तरुण भारत' सुरू करावा, (२) मजवर जबाबदारी टाकून मला सुरू करण्याची परवानगी द्यावी किंवा (३) या दोन्ही गोष्टी शक्य नसतील, तर मला स्वत चें नवें दैनिक काढावयाला स्वातंत्र्य द्यावें विश्वस्तापैकीं वीर हरकरे हे या सभेला हजर होते. त्यांनीं 'तरुण भारत' हर प्रयत्न करून शक्य तितक्या लवकर सुरू करण्यात आला पाहिजे, अशी आपली उत्कट इच्छा असल्याचें सांगितलें; पण त्याबरोबरच पैसा उभा करण्याच्या बाबतींत आपल्याला काहीं

करणें शक्य नाहीं, असाहि प्राजळ खुलासा त्यानीं केला. या मुद्यावर बरीच चर्चा झाल्यानंतर शेवटीं असा मोघम ठराव करण्यांत आला कीं, " ' तरुण भारत ' पुन्हा ताबडतोब सुरू करण्यासाठीं अत्यंत जरूर असलेली पाच हजार रुपयाची रक्कम कर्जाऊ वा अन्य तऱ्हेनें जमविण्याचा कार्यकारी समितीच्या प्रत्येक सभासदानें प्रयत्न करावा "

पण, या संदिग्ध ठरावामुळें माझा मार्ग सुकर झाला नाहीं; उलट संकुल मात्र झाला

कारण, या सुमारास माझ्या एका सन्मान्य मित्रानीं मला असें कळविलें होतें कीं, ' तरुण भारता 'चें पुनरुज्जीवन करण्याच्या भानगडींत न पडता मी जर स्वतःचें स्वतत्र दैनिक काढलें, तर मला दहा हजार रुपये देणगीदाखल आणि दहा हजार रुपये बिनव्याजी कर्जाऊ देण्याची आपली तयारी आहे तो निरोप आल्यावर मला असा मोह पडला कीं, या सधीचा फायदा घेऊन आपण स्वतःचें स्वतंत्र दैनिक काढावें.

पण श्री पटवर्धन याना ही कल्पना रुचली नाहीं, त्यानीं मला असें स्पष्ट सागितलें कीं, " आज तुम्ही स्वतंत्र दैनिक काढलेंत, तर तें लोकप्रिय आणि यशस्वी कराल, याबद्दल मला मुळींच शंका नाहीं पण, ' तरुण भारत ' पूर्वीच्याच स्वरूपात पुन्हा सुरू होण्यात जी त्याची आणि व्यक्तिशः तुमचीहि प्रतिष्ठा आहे, ती या परिस्थितींत नवें दैनिक काढण्यात नाहीं तुमच्या शत्रूंनीं तुमचा नाश करण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न केला आहे. त्या त्याच्या दुष्ट आव्हा-नाला तुमचे समर्पक उत्तर ' तरुण भारत ' पूर्वीच्याच स्वरूपात पुन्हा प्रसिद्ध होणें हेंच आहे; नवें दैनिक काढणें हें नव्हे ! "

हा त्याचा सल्ला मला पटला. पण, या सल्ल्यानुसार वागणें म्हणजे ' तरुण भारत ' पुन्हा सुरू करण्याची सारी आर्थिक जबाबदारी स्वतःच्या शिरावर घेणें होतें. मी ती जबाबदारी पत्करली आणि श्रीमंत गणपतराव बुटी याना भेटून प्राथमिक खर्चाची व्यवस्थाहि केली.

छपाईचा प्रश्नहि तितकाच बिकट होता पण, श्री. पटवर्धन याच्या विनंतीला मान देऊन ' हितवाद 'चे व्यवस्थापक श्री. भारद्वाज यानीं, आमचा छापखाना उभा राहीपर्यंत ' तरुण भारत ' छापून देण्याचें कबूल केलें. लगेच श्री. लघाटे

यांच्या नावाचें डिक्लेरेशन करण्यात आलें, व ' हितवाद ' कचेरीच्या जवळ धंतोलीवर जागा घेऊन ' तरुण भारत ' काढण्याच्या तयारीला आम्ही उत्साहानें लागलों

× × ×

काल श्री. नाना जोग यानीं कॉडवेलचें ' ' Studies in a dying culture ' हें पुस्तक मला नजर केलें. ता. ५ रोजीं माझ्या भेटीला जेव्हा ते प्रथम आले, तेव्हा त्यानीं मला विचारलें, " तुम्ही जाळपोळीकडे कोणत्या दृष्टीनें पहाता, भाऊराव ? इतर काहीं लोक म्हणतात त्याप्रमाणें ही दंगल निव्वळ जातीय म्हणजे ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वादातून उद्भवलेली आहे, असंच तुम्हीहि समजता का ? "

" छे ! मुळींच नाहीं जिथें मुळीं ब्राह्मण–ब्राह्मणेतर वाद हा केवळ धार्मिक किंवा जातीय नसून तो तितकाच आर्थिक आणि सांस्कृतिकहि आहे असें मी मानतों, तिथें ही दंगल केवळ जातीय आहे असें मी कसें समजेन ? "

" बरोबर आहे. या दंगलींत अनेक भावना आणि अनेक हेतु यांची सरमिसळ झालेली होती गांधींचा खून हें केवळ एक तात्कालिक निमित्त झालें. समाजातील संपन्न, सुस्थित, सुसंस्कृत लोकांविरुद्ध जो निरनिराळ्या प्रकारचा असंतोष समाजाच्या खालच्या उपेक्षित, अकिंचन, असंस्कृत थरात आज धुमसतो आहे, त्याचाच हा एक स्फोट आहे खरोखरी. Have आणि Have Not, क्रोडोपति आणि कफल्लक, सुसंस्कृत आणि असंस्कृत, सुस्थित आणि दुःस्थित याच्यातल्या अनिवार्य लढ्याचाच हा एक भाग आहे –"

" मला पूर्ण जाणीव आहे या गोष्टीची. म्हणूनच मी कोणत्याहि विशिष्ट पक्षाला, जातीला किंवा वर्गाला जबाबदार धरणार नाहीं या दंगलीबद्दल ब्राह्मणाविषयीं जो राग इतर जातींना वाटतो, तो केवळ धार्मिक किंवा आर्थिक नाहीं आज ब्राह्मणेतरात ब्राह्मणाइतके शिकलेले आणि त्याच्यापेक्षा किती तरी पटींनीं जास्त संपन्न असलेले लोक अनेक आढळतील पण, ब्राह्मणाची उच्च संस्कृति आणि उच्च जीवनक्रम, त्याबरोबरच इतर सुसंस्कृतहि जातींविषयीं त्याना वाटणारी तुच्छता आणि आपल्या श्रेष्ठतेच्या धुंदींत त्याच्याकडून होणारी इतरांची अवज्ञा या कारणामुळें त्याच्याविषयीं सधन, सुशिक्षित, उच्चपदस्थ

ब्राह्मणेतरानाहि चीड वाटते. या दंगलींत जीं समाजक्रातीचीं ज्वालाग्राही स्फोटक बीजें मिसळलेलीं आहेत, तीं पूर्ण लक्षात आलेलीं आहेत माझ्या—"

" मला बरं वाटलं तुमचं हें बोलणं ऐकून या दंगलीच्या रूपानं ज्या सामाजिक, सास्कृतिक आणि आर्थिक असंतोषाला तोंड फुटलें आहे, त्याचं मूलगामी स्वरूप तुमच्या लक्षात यावं आणि त्याचा तुम्ही निराळ्या दृष्टीनं विचार करावा म्हणून मी हें कॉडवेलचं पुस्तक देतोंय तुम्हाला—"

श्री. नाना जोग यानीं दिलेलें तें पुस्तक माझ्या नव्या ग्रंथसंग्रहाची कोनशिला ठरेल का ? त्याची ही देणगी माझ्या जीवनातील स्थित्यंतराच्या दृष्टीनें किती सूचक आहे ? माझा जुना नष्ट झालेला ग्रंथसंग्रह परंपरागत जीवनाचा प्रातिनिधिक होता, गेल्या तीन पिढयाच्या संस्कृतीचा बौद्धिक अवशेष होता. पण या विध्वंसानंतर होणारा नवा ग्रथसंग्रह ! –तो कोणत्या स्वरूपाचा राहील ?

× × ×

आज बरोबर पंधरा दिवसानीं, सोमवार ता. १६ फेब्रुवारी १९४८ रोजीं सायकाळीं, आम्ही पुन्हा घरीं परत आलों

ता. १४ रोजीं सायंकाळीं जेव्हा मी प्रथम तें साफसूफ होत असलेलें उध्वस्त घर पाहिलें, तेव्हां माझ्या मनात आलें, "आता या भकास,उजाड घरात राहून आपल्याला काय सुख लाभणार ? इतक्या हौसेनें बाधलेल्या आणि सजविलेल्या या घराचें रितेंपण खायला उठेल आपल्याला ! त्याचें तें भेसूर रितेपण डोळ्याना पहावणार नाहीं, मनाला सोसवणार नाहीं—"

कारण, घरात जिथें जिथें म्हणून डोळे वळत, तिथे तिथें नेहमीं पहाण्याची संवय झालेली वस्तु दृष्टीस न पडल्यामुळें, मनाचा हिरमोड होई आणि क्षणोक्षणीं वाटे, नको या उध्वस्त, उदास घरात राहणें !—

घरीं परत आल्यापासून शाताबाई अधिकच अबोल, अधिकच गंभीर झाली.

पण, तिच्याशीं काय बोलावें, तिला कोणत्या शब्दानीं धीर द्यावा, हें मला समजेना.

मला सारखें वाटे, ही जर अशीच खचत गेली, तर कसें होईल ?

पण सुदैवानें सोमवारची ती अस्वस्थ रात्र अखेर, दिवसभराच्या दगदगीनें आलेल्या श्रांततेच्या गाढ स्वप्नरहित निद्रेंत विलीन होऊन गेली.

× × ×

मंगळवारीं सकाळीं उठल्याबरोबर, घराच्या उध्वस्ततेसंबंधींचें मनावर पडलेलें तें सारें दडपण झुगारून देऊन, ' तरुण भारत ' काढण्याच्या उद्योगाला मला ईर्ष्येनें लागणें भाग पडलें. श्री जोग अद्याप मुंबईहून आलेले नव्हते. त्यामुळें, यंत्रें दुरुस्त होईपर्यंत निदान महिनाभर तरी ' हितवाद ' छापखान्यांत अंक छापून घ्यावा लागेल अशा कल्पनेनें, श्री. पटवर्धन यानीं धंतोलीवर जागेची व्यवस्था केली होती श्री. वाचासुंदर यानीं नवीन घेतलेला टाइप, केसेस वगैरे छापखान्याचें सर्व सामान फोरमनबरोबर लॉरींतून त्या जागीं रवाना केलें, व दुपारीं १२ च्या सुमारास श्री. सदाशिवराव गर्गे याच्यासह मी तेथें जाऊन पोंचलों

श्री. पटवर्धन, श्री गोविंदराव गोखले, श्री. पा. चि. करकरे, श्री य बा. शास्त्री, श्री. लघाटे, श्री. वाचासुंदर प्रभृति मंडळी आधींच तेथें आलेली होती, व कामाला नव्या उत्साहानें प्रारंभ झालेला होता मी आल्याबरोबर 'न मे भक्तः प्रणश्यति ' हा अग्रलेख आणि 'निर्वासिताचे आभार' हें निवेदन कंपोजला दिलें. गप्पा मारीत, एकमेकांची थट्टा करीत खेळीमेळीनें काम करण्याचा जो आमचा नेहमींचा क्रम,तदनुसार आजहि आमचें काम मजेनें चाललेलें होतें श्री. तात्या करकरे हे आपल्या चोखंदळ स्वभावानुसार नेहमीसारखा लज्जतदार चहा आज नारायण करून देऊं शकणार नाहीं म्हणून कुरकुरत होते, तर विध्वंसा-नंतर आज प्रथमच आपल्या कामाला पुनरारंभ होत असल्यामुळें निदान चिवडा आणून तरी हा सुप्रसंग साजरा करावा, असा यशवंताचा सारखा आग्रह चालला होता. तेव्हा तात्या त्याला म्हणाले—

" हें पहा शास्त्री, तुम्ही नेहमीं चुकता ते असेंच ! मागून मागावयाचा तर भिकार चिवडा का मागता ? आपण चार वर्षांनीं पुन्हा धंतोलीवर आलों आहोत, इथून बंगाली मिठाईचें 'आनंदभांडार' अगदीं जवळ आहे; न् नारायण सायकल-वरून चटकन् तिथें जाऊन काय वाटेल तें घेऊन येईल दहा मिनिटांत. अशा वेळीं रसमलाई, रसगुल्ले, संदेश, चमचम वगैरे मागायचं सोडून भाऊसाहेबाजवळ चिवडा मागता याबद्दल काय म्हणावं तुम्हाला ? अहो, चिवडा हें निव्वळ तोंडी लावणं आहे एक. तोंडाला कांहीं तरी चाळा हवा, म्हणून त्याची एकेक फक्की चहाबरोबर टाकायची असते तोंडात ! चिवडा हें कांहीं आनंद व्यक्त करण्याचं खाद्य नव्हे. रसगुल्लयाबरोबर चिवडा मागवायचा म्हटलात, तर अर्थ आहे त्याला काहीं—"

"तात्या, भाऊरावांनीं चिवडा दिला तरी पुष्कळ आहे असं म्हणेन मी!—"

" तुम्ही फारच निराशावादी दिसतां, यशवंतराव! अहो, निदान पेढे तरी मागा—"

अशा प्रकारचा आमचा हास्यविनोद चालू असतानाच अग्रलेखाचीं मुद्रितें आलीं. मी तीं स्वतः एकवार तपासून श्री. करकरे याच्यापुढें ठेवलीं.

तीं वाचतां वाचताच त्याचा चेहरा एकदम गभीर होऊन गेला आणि ते म्हणाले, " भाऊसाहेब, तुम्ही जें लिहिलंय, तें आपल्या दृष्टीनं योग्यच आहे. पण, विशेषतः ' बुद्धिस्तु मागान्मम ' या शेवटल्या परिच्छेदातला दर्प डोळ्यावर येईल आपल्या हितशत्रूंच्या—"

" तो दर्प अनाठायीं आहे असं म्हणायचंय का तुम्हाला, तात्या ?—"

" नाहीं तसं मुळींच म्हणणं नाहीं माझं तो दर्प शोभून दिसतो तुम्हाला! फक्त लोकाना आज तो रुचणार नाहीं एवढंच म्हणणं आहे माझं—"

त्याच्या आग्रहाच्या सूचनेनुसार मी त्या लेखातलीं दोन विधानें किंचित् सौम्य केलीं, व श्री. पटवर्धन यानीं तो पसंत केल्यावर दुरुस्तीसाठीं फोरमनच्या स्वाधीन कला.

नतर श्री. पटवर्धन मला म्हणाले, " श्री माणे आणि श्री. भारद्वाज यांनीं आपला पेपर छापून द्यायचं कबूल केल्याबद्दल तुम्ही एकदा समक्ष भेटून आभार मानले पाहिजेत त्याचे, भाऊसाहेब. मग चलता का ' हितवाद ' कडे ? —"

"तुम्ही समक्ष जाऊन आभार मानल्यानं झाला तर आपला फायदाच होईल, भाऊराव—"

" यशवंता, माझी मुळींच इच्छा नाहीं आपला अंक बाहेर पडेपर्यंत कोणाला जाऊन भेटण्याची—"

" असं म्हणून चालणार नाहीं भाऊसाहेब, आपलं आज. एरवीं तुम्हीं कधींच कुठं जात नाहीं, याबद्दल आम्ही म्हणतो का तुम्हाला काहीं ? पण आजचा प्रसंग अगदीं वेगळा आहे—"

" तुमच्या म्हणण्याबाहेर मी कधींच जात नाहीं, पटवर्धन! तुमचा आग्रहच असल, तर जाऊं या आपण ' हितवाद ' कडे—"

आणि, आम्ही ' हितवाद ' कडे जावयाला निघालों, तोंच ' हितवाद ' चा चपराशी सायकलवरून आमच्या समोर उतरला आणि त्यानें श्री. भारद्वाज याचें पत्र श्री. पटवर्धन याच्या हातीं दिलें.

त्यानी लिफाफा फोडून तें पत्र वाचले आणि मला दिलें.

त्या पत्रात श्री भारद्वाज यानीं लिहिलें होतें—

THE HITAVADA

Ajni Jail Road, Nagpur.
17th February 1948

Dear Mr Patwardhan,

Since we orally agreed to lend one of our printing machines for the publication of the Tarun Bharat on the condition that you supply labour and materials yourself for printing your paper, we understand that there is considerable agitation in the town regarding the re-appearance of your paper. There are reports that even disturbances may occur if your paper resumes publication at the present time and that the disturbances may spread not only to your office but to the place where the paper is printed. We sympathise with you in the situation in which you are placed. We would be glad to give assistance to any newspaper in distress, but situated as we are, you will realise that even the Government and the police could not give you protection on the day the disturbances broke out in Nagpur The public have nothing against Hitavada I am sure you yourself will be sorry if on your account the Hitavada were to be brought into trouble. In these circumstances, in your own

safety and our own, we regret to inform that we will not be able to accept the printing of the Tarun Bharat tomorrow Our advice to you as friends is to take some time and set up your own press and to allow public excitment to subside so that your paper may appear in normal conditions. We are sorry to give you such late intimation about our inability to print your paper, but the developments took place very rapidly in the afternoon necessitating this letter to you

Yours Sincerely,
K. S Bharadwaj
General Manager

पत्र वाचल्यावर मी त्यांना विचारलें, " मग जायचं का आता ' हितवाद ' कडे ? —"

" हो आता तर गेलंच पाहिजे. म्हणजे, त्यांनीं ' तरुण भारत ' छापायला नकार का दिला याचा उलगडा होऊन जाईल, न् अजूनहि कांहीं मार्ग निघणे शक्य आहे कीं नाहीं हेहि कळेल—"

मी कांहीं बोललों नाहीं. श्री पटवर्धन आणि श्री. शास्त्री यांच्या पाठोपाठ मी मुकाट्यानें ' हितवाद ' कचेरींत गेलों.

नमस्कार झाल्यावर श्री. भारद्वाज म्हणाले, "आमची फार इच्छा होती तुम्हांला मदत करायची. पण, 'तरुण भारत' जर आमच्या प्रेसमध्यें आम्ही छापला, तर प्रेसवर हल्ला करण्यांत येईल असं आम्हांला नक्की कळल्यामुळें निरुपायानं नकार द्यावा लागला हा ! माडखोलकर, मला फार वाईट वाटतं या प्रकाराबद्दल— "

त्यांच्याशीं थोडा वेळ बोलणें झाल्याबरोबर आमच्या हे लक्षात आलें कीं, त्यांच्या हातांत अखेरचा निर्णय नसून, श्री मणि यांच्यावरच सर्व कांहीं अवलंबून आहे म्हणून, त्यांच्या सूचनेनुसार, आम्ही श्री. मणि यांच्याकडे गेलों.

श्री. मणि याच्या सांगण्यात असें आलें कीं, 'तरुण भारत' त्यानीं 'हितवाद' छापखान्यांत छापून देऊं नये म्हणून अनेकानीं त्यांच्यावर दडपण आणलें असून, शिवाय त्याच्या प्रेसवर हल्ला करण्याचीहि धमकी देण्यांत आली आहे. त्यानीं आणखी असेंहि बोलून दाखविलें कीं, याहि परिस्थितींत यदाकदाचित् ' तरुण भारत ' प्रसिद्ध झालाच, तर त्याचे सारे अंक शुक्रवार तलावात फेकून द्यावयाचे, असे विक्रेत्यानीं ठरवून टाकलें आहे.

हे त्याचें शेवटलें विधान ऐकून आम्हाला आश्चर्य वाटलें कारण, मारुळकर, गुलाबराव आणि भगवान हे जे आमचे तिघे मुख्य विक्रेते, ते 'तरुण भारत' शक्य तितक्या लवकर सुरू करा, असें कचेरींत येऊन रोज सारखे म्हणत होते. तथापि आम्ही काहीं बोललों नाहीं शेवटीं श्री. मणि मला म्हणाले—

" लोकाचा राग आज मुख्यतः तुमच्यावर आहे, माडखोलकर. तुम्ही जर आपलं नाव 'तरुण भारता'वरून काढून घेतलन, तर त्याच प्रकाशन सुकर होईल असं वाटतं मला—"

तेव्हा मी चटदिशीं त्याना उलट विचारलें, " समजा, मी माझं नाव काढून घेतलं तुमच्या सूचनेप्रमाणें तर ' तरुण भारत' तुम्ही आपल्या प्रेसमध्यें छापून याल का ? तुम्ही जर छापून द्यायला तयार असाल, तर मी नाव काढून घेतों आपल— "

त्यावर श्री. मणि किंचित् घुटमळले आणि हंसून उद्गारले, "पण, मला वाटतं, तुम्ही प्रकाशनाच्या बाबतींत घाई करूं नये तूर्त, माडखोलकर. हें सगळं वादळ शात होईपर्यंत महिना दोन महिने तुम्ही थाबलात, तर काय बिघडणार आहे ?— "

" असं कसं म्हणता तुम्ही ? दैनिकाच्या प्रकाशनात खंड पडणं यासारखी त्याच्या पतीला कमीपणा आणणारी गोष्ट नाहीं दुसरी. खरोखरी, आमचा पेपर कोणत्याहि एका विशिष्ट पक्षाचा नसताना किंबहुना तो सामान्यत· काँग्रेसचाच पुरस्कर्ता असतानासुद्धा केवळ जुने हेवेदावे मनात आणून त्याचा जो विध्वंस दुष्टाव्यानें करण्यांत आला, तोच नडणार आहे उद्या आम्हाला जाहिरातींच्या बाबतींत ! अशा स्थितींत तुम्ही आणखी महिना दोन महिने अंक बंद ठेवण्याचा सल्ला कसा देतां, मणि ?— "

" तुम्ही म्हणता तें खरं आहे, माडखोलकर. पण लोक आज तुमच्यावर फार चिडलेले आहेत. अशा स्थितींत तुमचा अंक प्रसिद्ध झाला, तर पुन्हा काहीं अनिष्ट प्रकार घडायचे ! म्हणून माझा तरी तुम्हाला असा स्नेहभावाचा सल्ला आहे कीं, तुम्ही काहीं दिवस वाट पहावी वाटल्यास तुम्ही पं. शुक्ल याना भेटून त्याचाहि सल्ला या बाबतींत घ्या ते जर तुम्हाला संरक्षण द्यायला तयार असतील, तर मग अंक काढायला हरकत नाहीं फारशी. तुम्ही जरूर पंडितजींना भेटून त्याचा सल्ला घ्या, माडखोलकर—"

श्री. मणि यांनीं अत्यंत कळकळीनें केलेल्या त्या सूचना आम्ही ऐकून घेतल्या आणि श्री लघाटे याच्याकडे आलों श्री पटवर्धन यानीं त्याना सर्व हकिकत सांगितली.

नंतर मी त्याना म्हटलें, " हें पहा पटवर्धन, मणींच्या सूचनेप्रमाणें माझं नाव 'तरुण भारता'वरून काढल्यानं जर त्याच्याविरुद्ध उत्पन्न झालेला क्षोभ कमी होण्याचा संभव असेल, तर मी नाव काढून घ्यायला तयार आहे आपलं. 'तरुण भारत' ताबडतोब सुरू होणं ही मुख्य गोष्ट आहे आज मग तो कोणाच्याहि का नावावर निघेना !—"

" नाहीं भाऊसाहेब इथ तुमचा न् माझा मतभेद आहे तुम्ही स्वतःचं स्वतंत्र दैनिक काढण्याची कल्पना जेव्हा मला सांगितलीत, तेव्हा जो सल्ला मी तुम्हाला दिला होता तोच याहि बाबतींत देईन. सध्याच्या स्थितींत तुम्ही स्वतंत्र दैनिक काढणं हें जस आपल्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणणारें आहे असं मी मानतों, तसंच तुमच नाव 'तरुण भारता'वरून काढून टाकणं हेंहि तितकंच कमीपणा आणणारं आहे असं मी मानतों. आपल्या हितशत्रूंच्या कोल्हेकुईपुढें आपण नमलों असा अर्थ होईल त्याचा ! 'तरुण भारत' अगदीं पूर्वीं होता तसाच निघाला पाहिजे आणि तोहि तुमच्या नावावरच निघाला पाहिजे, भाऊसाहेब—"

मी काहीं बोललों नाहीं. ते पुढें म्हणाले, " आता आपण प्रथम श्री. रामानंद झा याच्याकडे जाऊ ते आपल्या 'सेंट्रल इंडिया प्रेस' मध्यें अंक छापून देतात का पाहूं या. तेथून नंतर दत्तोपंत मारुळकराकडे जाऊं, न् त्याना सरळच विचारूं अंक शुक्रवार तलावात फेकून द्यायचा विक्रेत्यांचा विचार आहे कीं काय तें—"

लगेच आम्ही श्री झा यांच्याकडे गेलों. ते आपल्या मिठास स्वभावानुसार आम्हाला मदत करावयाला उत्सुक होते. पण, 'तरुण भारत' छापून देण्याच्या बाबतींत प्रेसच्या ज्या अडचणी त्यानीं सागितल्या, त्यामुळें त्यान्या हातून आमचें काम होण्यासारखें नाहीं, हें लगेच आमच्या लक्षात आलें. तेथून आम्ही श्री. दत्तोपंत मारुळकर याच्याकडे गेलों, व श्री पटवर्धन यानीं श्री माणि यांनीं सागितलेली माहिती त्याच्या कानावर घातली.

त्याबरोबर दत्तोपंत आपल्या सरळ स्वभावानुसार म्हणाले, " हें जें तुम्हाला सागितलं ना मणींनीं पटवर्धन, त्यात काहीं सुद्धा तथ्य नाहीं. एकाद दुसरा अंक विकणारा इसम कदाचित् बडबडत असेल असं काहीं. पण 'तरुण भारत' शक्य तितक्या लवकर पुन्हा सुरू व्हावा, अशीच आमची सर्वांची इच्छा आहे अहो, 'तरुण भारत' विकणं हा उत्पन्नाचा प्रश्न आहे आमच्या. तें उत्पन्न बुडवून घ्यायला विक्रेते किती दिवस तयार होतील ? "

" याचा अर्थ असा कीं, इतर विक्रेते कसेहि वागले, तरी निदान तुम्ही तरी अकविक्रीच्या बाबतींत साथ द्याल आम्हाला—"

" हो, हो ! तुम्ही बिलकूल शंका बाळगूं नका त्याबद्दल मनात, भाऊसाहेब ! मी, गुलाब, भगवान वगैरे आम्ही सगळे या मताचे आहोंत कीं, ' तरुण भारत ' ताबडतोब सुरू झाला पाहिजे पुन्हा. तुम्ही केव्हा एकदा अंक काढता याची वाटच पहाताहोंत आम्ही खरोखरी—"

" मग मी तुम्हाला आताच सागतों दत्तोपंत, गुरुवारीं अक प्रसिद्ध होईल आमचा--"

" पण छापणार कुठं, पटवर्धन ?—"

" आमचं माडीवरल ट्रेडल चालू स्थितींत आहे. त्याच्यावर छोटा अंक काढू गुरुवारीं सायंकाळीं. त्याची प्रतिक्रिया काय होते ती पाहूं, न् मग मोठा अंक काढू. जोग येतीलच बहुधा एक दोन दिवसांत--"

" ठीक. चागली कल्पना आहे. अंक तूर्त लहान निघाला तरी हरकत नाहीं. पण ' तरुण भारत ' लोकापुढं ताबडतोब येणं ही आज मुख्य गोष्ट आहे—"

" मीहि प्रथमपासून याच मताचा होतों, दत्तोपंत. " ' तरुण भारताच्या नावानं तुम्ही तळहाताएवढं चिठोर जरी काढलंत, तरी

चालेल. पण तुम्ही शक्य तितक्या लवकर जगापुढं आलं पाहिजे ! " असं सारखं सांगतोय मी यांना. सुदैवानं आमचं ट्रेडल माडीवर असल्यामुळं हल्ल्यातून बचावलं. त्याच्यावर यापूर्वीच छोटा अंक काढता आला असता आम्हाला. पण, यांचा आग्रह नेहमीप्रमाणं मोठा अंक काढायचा होता, त्यामुळं इतके दिवस लागलं पण आता ठरलं. गुरुवारीं ट्रेडलवर निघेल तेवढाच अंक काढूं. पण पुन्हा कुणाच्या दारात म्हणून जायचं नाहीं छपाईसाठीं. मग विक्रीची जबाबदारी घेतां तुम्ही, दत्तोपंत ?—"

" हो, हो ! तुम्ही अगदीं निर्धास्त असा त्याबद्दल—"

× × ×

आणि खरोखरीच, श्री. पटवर्धन यांच्या या निर्धारानुसार, गुरुवार ता. १९ फेब्रुवारीं १९४८ रोजीं दुपारीं ३॥ वा ' तरुण भारता'चा ८॥ × १३॥ आकारातील छोटा अंक प्रसिद्ध झाला.

' जनतेच्या सेवेसीं ' या मथळयाखालीं जो छोटा अग्रलेख मी या अंकात लिहिलेला होता, त्यात अशी आशा व्यक्त केली होती कीं, ". ....पण ' तरुण भारत ' आज वाचकांच्या सेवेला हजर होत आहे," तोहि अपुऱ्या, अधुऱ्या स्वरूपात ! त्याचीं छपाईचीं यंत्रें अद्याप दुरुस्त झालेलीं नाहींत, व इतरहि आवश्यक सामानसुमानाची जुळवाजुळव झालेली नाहीं. त्यामुळें तूर्त काहीं दिवस तरी, चतकोर भाकरीच्या तुकड्याप्रमाणें, हा छोटेखानी अंकच आम्हाला वाचकांना सादर करावा लागणार आहे. पण, नागपूरची सहृदय जनता या विदुराघरच्या कण्या, हे सुदाम्याच्या पडशींतले पोहे, हीं शबरीचीं बोरें दिलदारपणानें गोड करून घेतील, अशी आम्हाला खात्री आहे. "

या अंकावर ' संपादक, प्रकाशक आणि मुद्रक ' अशा तिन्ही नात्यानीं माझें नांव प्रथमच प्रसिद्ध झालें! "" माडखोलकर संपादक असेपर्यंत आम्हीं ' तरुण भारत ' निघूं देणार नाहीं !" अशा डरकाळ्या फोडीत असलेल्या आमच्या हितशत्रूंच्या दुष्ट आव्हानाला ती घोषणा म्हणजे जणुं त्रिवार उत्तरच होतें. त्या प्रक्षुब्ध परिस्थितींत माझ्या नावाचें ' डिक्लेरशन' करण्याची मला मुळींच इच्छा नव्हती. पण, श्री. पटवर्धन आणि श्री. लघाटे यांच्या आग्रहानुसार, मला तें करणें भाग पडलें.

या घोषणेप्रमाणेंच ' तरुण भारता ' वरील ब्रीदवाक्यही मी बदललें गेलीं चार वर्षे 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' हें भगवद्वचन ' तरुण भार-ता'च्या अग्रलेखावर त्याचें ब्रीदवाक्य म्हणून झळकत असे पण त्याऐवजीं ' न मे कर्मफले स्पृहा ' हें भगवद्गीतेंतील दुसरें वचन मी या विध्वंसानंतरच्या पहिल्या अंकावर घातले तो बदल पाहून माझे एक मित्र उद्गारले, " उण्यापुऱ्या तेवीस हजार रुपयाच्या तुटपुंज्या भाडवलावर अवघ्या चार वर्षांत भरभराटीला आणलेलें दैनिक ज्यानीं धुळीस मिळविण्याचा प्रयत्न केला, त्या आततायी विध्वंसकाना यापेक्षा अधिक सात्त्विक पण तितकेंच तेजस्वी उत्तर दुसरें कोणतें देणें शक्य होतें ? "

त्या दिवशीं अंक नक्की प्रसिद्ध होईल, याची श्री. मारुळकर याच्याशिवाय कोणत्याच विक्रेत्याला कल्पना नव्हती. श्री. गुलाबराव प्रभृति जे विक्रेते सकाळीं नेहमीप्रमाणें चौकशी करण्यासाठीं आले, त्याना " दुपारीं एकवार येऊन पाहून जा, " अशी नुसती मोघम सूचना श्री. लघाटे यानीं केली होती त्यामुळें, दुपारीं ३॥ वाजता श्री. मारुळकर याच्या हाताखालचीं मुलें जेव्हा " तरुण भारत ! तरुण भारत !" असा पुकारा करीत आमच्या कार्यालयातून बाहेर पडून टिळक रस्त्यावर धावूं लागलीं, तेव्हा अनेक लोकाना आश्चर्याचा धक्का बसला आणि त्याच्या हातातले ते छोटे अंक हा हा म्हणता खपले.

मी खिडकींत उभा राहून त्या रस्त्यातल्या दृश्याकडे पहात होतो. मला क्षणोक्षणीं वाटत होतें, अंकाचा गठ्ठा हातात घेऊन रस्त्यानें धावणाऱ्या त्या मुलाना कुणी अडवतो किंवा मारतो कीं काय ? कारण, गेल्या तीन दिवसात सर्व प्रकारच्या दुष्ट धमक्या आणि नीच कंड्या आमच्या कानावर आलेल्या होत्या, ' हितवाद ' नें ' तरुण भारत ' छापण्याचें नाकारलें ही बातमीहि प्रसिद्ध करण्यात आली होती, व स्वत ला अट्टल गाधीवादी म्हणविणाऱ्या एका कॉंग्रेस-वाल्यानें तर " 'तरुण भारत ' छापूं नका आणि विकूं नका ! ' तरुण भारता ' ला गाडण्याची हीच वेळ आहे ! ! " असा नामर्दपणाचा प्रचार आपल्या कधीं मधीं निघणाऱ्या टाचग्या वृत्तपत्रातून चालविलेला होता ! त्यामुळें माझें मन अतिशय साशंक, अतिशय सचिंत झालेलें होतें

पण, अंकाचे पहिले गठ्ठे खपवून मुलें जेव्हा तासाच्या आतच दुसऱ्यांदा

मागणी करावयाला आली, तेव्हा दत्तोपंत मला हर्षभरानें म्हणाले, "मी सागत नव्हतों तुम्हाला भाऊसाहेब, काहीं होणार नाहीं म्हणून ? नागपुरातले काहीं उपद्यापी इसम तुमच्या वाईटावर असले, म्हणून काय झालं ? सर्व सामान्य वाचकवर्गाला 'तरुण भारत' हवा आहे, हें पक्के माहित आहे आम्हांला—"

आणि तें काहीं खोटें नव्हतें. पहिल्याच दिवशीं आमचे छोटे अंक तीन हजार खपले, व त्यानंतर ता. २६ रोजीं पूर्ण अंक निघेपर्यंत खप सारखा वाढतच गेला. मी या छोट्या अंकात 'खडीसाखरेचे खडे' या सदराखालीं महात्माजींच्या जीवनातील काहीं हृदयगम प्रसंगाच्या ज्या आठवणी लिहिल्या, त्या इतक्या लोकप्रिय झाल्या कीं, 'तरुण भारत' विकणारीं मुलें "अहो, 'तरुण भारता' चे 'खडी साखरेचे खडे' घ्या !" असें रस्त्यानें ओरडत !

आमच्या या छोट्या अंकाचें लोकाकडून जसें सोत्कठ स्वागत झालें, तसेंच आमच्या सुहृदाकडूनहि झालें.

ता. १९ रोजीं अंक प्रसिद्ध झाल्यावर अर्ध्या तासाच्या आतच भास्करचा अभिनंदनाचा फोन मला आला त्यानंतर सायंकाळीं ७ पर्यंत टेलिफोनची घंटा सारखी खणखणत होती. जो तो अभिनंदनपूर्वक कळकळीनें विचारीत होता, "पण मोठा अंक केव्हा काढता हो ? या छोटयानं काहीं समाधान होत नाहीं मनाचं !—"

'तरुण भारता' चा तो पहिला छोटा अंक ज्या वेळीं निघाला, त्या वेळीं श्री. खुशालचंद आणि श्री मो प. दामले हे आमचे दोघे स्नेही श्री. लघाटे यांच्या खोलींत बसलेले होते. त्यानीं तो अंक मुद्दाम कौतुकानें विकत घेतला आणि श्री. खुशालचंद वर आणखी उद्गारले देखील, "हें पहा भाऊराव ! मी आणि दामले दोघेही काग्रेसवाले आहोंत आमच्या हातून तुमच्या पहिल्या अंकाची 'बोहनी' झाली आज ! हा शकुन समजा तुम्ही. आतां काहीं भीति नाहीं तुमच्या 'तरुण भारता'ला—"

× × × ×

त्या दिवशीं सायंकाळीं जेव्हा आम्ही उमेरेड रस्त्यावर नेहमींप्रमाणें फिरायला गेलों, तेव्हा मधु मला म्हणाला—

" तुम्ही आज आनंदात दिसता फार, भाऊसाहेब ! तीस जानेवारीनंतर मी आज प्रथमच पाहातोंय तुम्हाला इतक्या खुषींत—"

" खरं आहे तुझं म्हणणं, मधु . ता. २ फेब्रुवारीला ' नरकेसरी ' प्रेसचा विध्वंस झाल्याचं तुम्ही सागितल्यापासून आज दुपारीं त्याचा अंक निर्विघ्न विकला जाईपर्यंत जीव थाऱ्यावर नव्हता माझा. गेले सतरा दिवस एकच चिंता माझ्या मनाला अहोरात्र जाळीत होती. आणि ती म्हणजे ' तरुण भारत ' परत कसा सुरू होईल ही. माझ्या डोळ्यापुढ, मी स्वतः पुन्हा कसा उभा राहीन, हा प्रश्नच नव्हता. प्रश्न होता, तो फक्त ' तरुण भारत ' पुन्हा आपल्या पायावर उभा राहण्याचा त्यामुळं, आज ' तरुण भारता ' चं पुनरुत्थान झालेलं पाहून, चद्रशेखरचा एखाद्या जिवावरचा दुखण्यातून पुनर्जन्म झाल्यानं ज्या प्रकारचा आनंद मला झाला असता, त्याच प्रकारचा आनंद आज मला झाला आहे—"

" भाऊसाहेब, ' तरुण भारता ' वर तुमचा इतका जीव आहे याची कल्पना नाहीं कुणाला —"

" अरे, जीव आहे म्हणून तर गेलीं चार वर्षे नव्या दैनिकाच्या सपादनाचीं सात आठशें रुपये पगाराचीं घरीं चालत आलेलीं निमंत्रणें झिडकारून मी शंभर दीडशें रुपयावर चिकटून राह्यलोंय ' तरुण भारता ' ला ! पण खरं बोलायचं म्हणजे मधु, माझा जीव ' तरुण भारता ' वर नाहीं —"

" मग कशाला रेस्ट हाऊसमध्यें असताना ' तरुण भारत ' पुन्हा सुरू होण्यासाठीं तुम्ही आपल्या जिवाचा इतका आटापिटा केलात, भाऊसाहेब ?—"

" आटापिटा केला खराच. पण तो केवळ ' तरुण भारता ' साठीं नाहीं. माझ्या आणि पटवर्धनाच्या दृष्टींत जो फरक आहे, तो इथेंच. त्याना ' तरुण भारत ' हा ' तरुण भारता ' साठीं म्हणूनच प्रिय आहे माझं तसं नाहीं मला ' तरुण भारत ' हवा, तो माझ्या विशिष्ट कल्पनाच्या प्रचारासाठीं हवा, संयुक्त महाराष्ट्रासाठीं हवा. संयुक्त महाराष्ट्र स्थापन झाल्यावर उद्या ' तरुण भारत ' काहीं योगायोगानं बंद पडला किंवा मला त्यातून निघावं लागलं, तर फारसं वाईट वाटणार नाहीं माझ्या मनाला 'तरुण भारता' न माझी एक महत्वाकांक्षा सफल केली आणि एक ध्येय शक्यतेच्या कार्टीत आणलं—"

" कोणती महत्वाकाक्षा ?--"

" महत्वाकाक्षा मराठी दैनिक काढून यशस्वी करण्याची. गेल्या तीस वर्षांत नागपूरमध्यें मराठी दैनिक काढण्याचे अनेक प्रयत्न मोठ्या प्रमाणावर झाले. पण त्यातला एकहि प्रयत्न यशस्वी झाला नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर तुला माहितच आहे कीं, नागपुरात मराठी दैनिक चालणार नाहीं, असं आपले दादा ओगलेसुद्धां म्हणत असत नेहमीं! उलट, गेल्या पंधरा वर्षांत हिंदी दैनिकें मात्र दोन निघून तीं स्थिरपद झालीं. त्यामुळं मला सारखं असं वाटे कीं, आपण मराठी दैनिक काढून तें लोकप्रिय करून दाखवाव. आमच्या ट्रस्टनं ती संधी मला मिळवून दिली आणि नागपुरात मराठी दैनिक उत्तम रीतीनं चालूं शकतं, हें मला सिद्ध करून दाखवता आलं--"

" आणि ध्येय ?--"

" सयुक्त महाराष्ट्राचं. ' तरुण भारता ' सारखं लोकप्रिय दैनिक जर माझ्या हातार्शी नसतं, तर संयुक्त महाराष्ट्राचा इतका प्रभावी प्रचार मी खचित करूं शकलों नसतों. दत्तोपंत पोतदार नेहमीं म्हणतात कीं, संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळींचं मुखपत्र महाराष्ट्रात फक्त एकच आहे आणि तें म्हणजे 'तरुण भारत'--"

" आणि तरी तुम्हाला उद्या ' तरुण भारत ' बंद पडल्याबद्दल वाईट वाटणार नाहीं म्हणता ?--"

" हो. आयुष्यात कोणत्याच गोष्टीचा लोभ किंवा अभिलाष असा कधीं माझ्या मनाला वाटला नाहीं. ज्या वेळीं जें साधन मला हातार्शी सापडलं, त्याचा उपयोग करून घेतला आहे मी आपल्या कार्यासाठीं. ' तरुण भारत ' ह मी साधन समजतों, साध्य समजत नाहीं, मधु! ' तरुण भारता ' वर ज्यांनीं आघात केला, त्याना संयुक्त महाराष्ट्राच्याहि चळवळीवर आघात करायचा होता, हें जाणून आहे मी. त्याच्या दृष्टीनं ' तरुण भारता ' चा नाश म्हणजे माझा नाश होता, माझ्या जीवितकार्याचा नाश होता. म्हणून ' तरुण भारता ' च्या पुनरुत्थानासाठीं इतकी धडपड चालली होती माझी--"

× × ×

आज सकाळीं ' तरुण भारता'चा नेहमींसारखा मोठा अंक प्रसिद्ध झाला.

काल रात्रीं ९॥ वाजतां पहिला फर्मा मशिनवर काढून श्री. जोग यानीं जेव्हा तो माझ्या हातीं दिला, तेव्हां मी हर्षभरानें त्याना म्हटलें, " हे तुमचे उपकार मी जन्मभर विसरणार नाहीं, जोग! ता १४ रोजीं सायंकाळीं शहरात आल्यावर हें मोडलेलें मशीन जेव्हा वामनरावानीं प्रथम मला दाखवलें, तेव्हा माझं मन निराशेनें खचून गेलं अगदीं. या मशिनवर पुन्हा अंक निघूं शकेल, असं काहीं वाटलं नाहीं त्या वेळीं मला. तुम्ही खरोखरी जादुगार आहात, जोग!— "

कारण, प्राणान्तिक जखमा होऊन रणागणावर मरून पडलेल्या एकाद्या वृद्ध योद्धयाला शुक्राचार्यानीं संजीवनीमंत्रानें जिवंत करावें, त्याप्रमाणें छिन्नभिन्न झालेलें तें जुनें पुराणें मशिन श्री. जोग यानीं मोठ्या कौशल्यानें चार दिवसाच्या आत दुरुस्त करून पुन्हा चालू केलें होतें

ता. २० रोजीं ते मुंबईहून आले, तेव्हाच मी त्यांना सांगितलें, " आम्ही काहीं नवं मशिन घेऊं शकत नाहीं आज तरी आणि यदाकदाचित् घेतलं, तरी सुद्धा तें इथं येऊन उभं राह्यला दोन अडीच महिने सहज लागतील तेव्हा तुम्ही प्रथम आहेत हीं दोन्ही यंत्रं कितपत दुरुस्त होऊं शकतात तें पहा तीं दुरुस्त होण्यावरच ' तरुण भारत' चालणं अवलंबून आहे सध्या—

त्यानीं दोन्ही यंत्रें काळजीपूर्वक तपासलीं आणि दुपारीं चहाच्या वेळीं आम्हाला सागितलें कीं, दोन्ही यंत्रें चार पाच दिवसाच्या आत चालू करून देतो!

त्याचें तें आश्वासन ऐकून मला विलक्षण आनंद झाला

आणि मी त्याना म्हटलें, " ता. १४ रोजीं दुपारीं शंकरराव देव दिल्लीहून मद्रासला जात असता इथल्या विमानतळावर जेव्हा मी त्याना भेटलों, तेव्हा ता. २७ ला त्याच्या भेटीसाठीं मुंबईला जायचं कबूल केलंय मी. म्हणून ता. २६ ला तुम्ही पूर्ण अंक काढून दाखवला पाहिजे मला. तो स्वत च्या डोळ्यानीं पाहिल्याशिवाय काहीं मुंबईला जाणार नाहीं मी—"

" तुम्ही बेफिकीर रहा, भाऊसाहेब! मी जमलं तर ता. २५ लाच मोठा अंक काढून दाखवीन तुम्हाला— "

आणि आपलें हें आश्वासन, अहोरात्र अविश्रांत खपून, त्यानीं अखेर खरें करून दाखविलें.

बुधवारीं रात्रभर मशिनपाशीं उभे राहून त्यानीं आपल्यासमोर अंकाची छपाई पुरी करून घेतली.

आज सकाळीं उठल्याबरोबर जेव्हा मी तो पुरा मोठा अंक पाहिला, तेव्हा मी त्याना म्हटलें, " तुम्ही जीवदान दिलंत ' तरुण भारता ' ला, जोग ! नागपुरातला एकहि प्रेस आज आम्हाला मदत करायला तयार नाहीं. तुम्हीं जर मशिन दुरुस्त करूं शकला नसतात, तर आम्हाला ट्रेडलवर छोटा अंक तरी काढीत बसावं लागल असतं किंवा नवं मशिन येईपर्यंत पत्र तरी बंद ठेवावं लागलं असतं ! या प्राणातिक पेंचातून ' तरुण भारता ' ला सोडवलंत तुम्ही. आता निश्चिंत मनानं मुंबईला जाईन मी दुपारीं—"

आम्ही हें बोलत असतानाच मधु आला आणि अंक पाहून म्हणाला, " काल रात्रीं पंख्याशिवाय चालू केलेल्या त्या मशिनमधून इंकरना एक एक अंक काढताना जेव्हा मी पाह्यं, तेव्हा सकाळीं पुरा अंक दृष्टीस पडेल आपल्या असं वाटलं नव्हतं मला, भाऊसाहेब—"

" पण माझी मात्र खात्री होती मधु, आज पुरा अंक निघेल म्हणून. कारण यांनीं वचन दिलं होतं मला—"

श्री. जोग काहीं बोलले नाहींत. आपल्या मितभाषी स्वभावानुसार नुसते हंसले मात्र.

पण माझे डोळे भरून आले होते.

" मशिनवर मोठा अंक काढावयाचा याचा प्रयत्न जर यशस्वी झाला नसता, तर ट्रेडलवर महिना दोन महिने छोटा अंक काढू असं म्हणत होते पटवर्धन--"

" पण तसला चतकोर अंक काढून मी काय करूं शकलों असतों, मधु ? पंख कातरलेल्या पक्ष्यासारखी अवस्था झाली असती माझी ! तो पक्षी झाडाच्या एका फांदीवरून दुसऱ्या फांदीवर उडूं शकतो जेमतेम, पण आकाशात भरारी मारणं काहीं शक्य होत नाहीं त्याला तशी अवस्था झाली असती माझी ! आज संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रचारासाठीं मला पूर्ण प्रभावी दैनिक हवंय आपल्या हातांशीं. ट्रेडलवर चतकोर अंक काढून ' तरुण भारता ' ची धुगधुगी अजून कायम आहे एवढंच दाखवूं शकलों असतों कीं नाहीं जगाला आम्ही ? पण

त्याचा काय उपयोग होता ? ते कातरलेले पंख घेऊन खुरडत रखडत कसं तरी जगण्यापेक्षा मरण पुरवलं असतं मला ! जगायचच, तर गरुड म्हणून अस्मा-न्नात क्षेप घेत न् भराऱ्या मारीत जगतां आलं पाहिजे मग सूर्यबिंबाला कवटाळ-ण्याच्या साहसात संपातिप्रमाणं पंख जळून गेले तरी बेहेत्तर—"

शांन्तानिवास, नागपूर शहर ता २६ फेब्रुवारी १९४८

× × ×

आज राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा पहिला वाढदिवस.

आणि महात्माजींच्या निर्वाणालाहि आज साडेसहा महिने पूर्ण होतात.

गाधीजींचा खून आणि त्यानंतर महाराष्ट्रात सर्वत्र झालेले अत्याचार याचा विचार ज्या वेळीं मी या कालावधीनंतर करतों, त्याहि वेळीं मला असेंच वाटतें कीं, या दोन्ही घटनामुळें महाराष्ट्राची पराकाष्ठेची हानी झालेली आहे—

एका आततायी ब्राम्हण तरुणानें गाधीजींचा अमानुष खून केला आणि त्याचा सूड म्हणून माथेफिरू ब्राम्हणेतरानीं ब्राम्हणांचीं घरें सरास जाळलीं !–

पण, जगाच्या दृष्टीनें, हिंदी जनतेच्या दृष्टीनें, काग्रेसच्या वरिष्ठ श्रेणींतील मुत्सद्याच्या दृष्टीनें महाराष्ट्रातील ब्राह्मण आणि ब्राह्मणेतर हे दोघेहि सारखेच अत्याचारी, सारखेच आततायी आणि सारखेच अमानुष ठरले, त्यानीं केलेल्या या अघोर कृत्यांमुळें महाराष्ट्राचा दुर्लौकिक साऱ्या दुनियेंत झाला, त्याचें भवि-तव्य डागळून गेलें, धोक्यात आलें.

या दुर्दैवी घटनानंतर ता. १ मार्च रोजीं मी पुण्यास गेलों असतां माझे एक विद्वान् संपादक मित्र मला म्हणाले, " महात्माजींचा खून करून गोडश्यांनीं पच महापातकें केलीं. त्यांनीं गाधीजींचा खून केला, स्वतःचा खून केला, ब्राम्हण जातीचा खून केला, हिंदु महासभेचा खून केला आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचा खून केला ! आणि हें महापातक करून त्यानीं साधलें काय ? तर स्वातंत्र्याकाक्षा मुत्सद्देगिरी, स्वतंत्रप्रज्ञता, चारित्र्य, त्याग आणि .शौर्य याच्याबद्दल साऱ्या जगाच्या प्रशंसेला पात्र झालेल्या महाराष्ट्राची दुष्कीर्ति ! ! "

महात्माजींच्या खुनाच्या भीषण दुष्परिणामाचें वर्णन, मला वाटतें, यापेक्षा अधिक समर्पक शब्दांनीं कोणी करूं शकणार नाहीं.

या घृणास्पद घटनेमुळें कोणता एकच एक बोध जर विचारी महाराष्ट्रीयाच्या होरपळलेल्या हृदयावर आणि भाबावलेल्या बुद्धीवर तीव्रतेनें बिंबला असेल, तर तो हा कीं, राजकारणांत साध्याइतकींच साधनेंहि शुचि आणि सात्त्विक असली पाहिजेत हा जो महात्माजींचा महान् सिद्धांत, त्याच्या पायावर यापुढें महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनाची, विशेषतः त्याच्या राजकारणाची, पुनर्घटना झाली पाहिजे

कारण, महाराष्ट्राचे गेल्या शंभर वर्षांचें केवळ राजकारणच नव्हे, तर सार्वजनिक राष्ट्रीय जीवनच मुळीं सारें द्वेषदूषित आहे मतभेदाचें पर्यवसान मतद्वेषात व्हावें आणि मग त्या मतद्वेषानें अखेर दहशतवादाची फणा काढावी, असा गेल्या शंभर वर्षांचा महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय आणि राजकीय चळवळींचा इतिहास आहे. लोकहितवादी, दयानंद आणि फुले याच्यावर चिपळूणकरानीं केलेले प्रहार किंवा रानडे, आगरकर आणि गोखले याच्याशीं टिळकाचे झालेले संघर्ष यात ज्या मनोवृत्तींचें निरर्गल प्रदर्शन झालें, ती मनोवृत्ति विद्वेषी आणि विषारी नव्हती, असें कोण म्हणूं शकेल ?

पारतंत्र्याच्या काळात लोकाना चीड आणण्यासाठीं, परकी रक्तशोषक साम्राज्यसत्ता आणि तिचे पुरस्कर्ते याच्याविरुद्ध जनतेंत चेव उत्पन्न करण्यासाठीं दहशतवादाची चिथावणी देणाऱ्या तशा प्रकारच्या विद्वेषी, विषारी प्रचाराची गरज होती, असें म्हणता येईल कदाचित् पण, आता देश स्वतंत्र झाल्यावर, लोकराज्य स्थापन करण्याची तयारी चाललेली असताना देखील, तीच पूर्वीची दहशतवादी मनोवृत्ति आपण सार्वजनिक जीवनात चालू द्यावयाची काय ?

आपल्याला अमान्य किंवा अप्रिय असलेल्या विचारप्रणालीला गारद करण्यासाठीं ती दहशतवादी मनोवृत्ति चालू द्यावी असें ज्याना वाटतें, त्यानीं हें लक्षात ठेवावें कीं, ती मनोवृत्ति सुसंस्कृत लोकशाहीच्या विकासाला विघातक आहे; समाजाच्या बुद्धीला सतत चालना देणाऱ्या विचारस्वातंत्र्याला विघातक आहे; व मानवी व्यक्तित्वाच्या पूर्ण आविष्काराला आवश्यक असलेल्या मुक्तात्मतेलाहि विघातक आहे. त्या दहशतवादी मनोवृत्तीचा धिंगाणा जर देशात चालू राहिला,

तर तिच्यातून झुंडशाही तरी पैदा होईल किंवा झोटिंगशाही तरी जन्माला येईल.

पण स्वतंत्र हिंदुस्थानाला निर्बुद्ध झुंडशाही नको आहे किंवा निरंकुश झोटिंग-शाहीहि नको आहे. सर्व प्रकारच्या शोषक प्रवृत्तींपासून अलिप्त असलेली व संयम, सदाचार आणि सेवा यांचें व्रत घेतलेली सुसंस्कृत लोकशाही त्याला यशस्वी करून दाखवायची आहे त्या लोकशाहीच्या यशातूनच 'भारतीय राष्ट्र-कुटुंब' (Indian Commonwealth of Nations) आविर्भूत होईल आणि तें जगाच्या राजकारणाला नवें सात्त्विक वळण लावील.

म्हणून, साधनाची शुचिता हें त्याच्या राज्यनीतीचें, राजकीय चारित्र्याचें आणि सार्वजनिक जीवनाचें यापुढे पायाभूत तत्त्व झालें पाहिजे.

आज 'शोषण' हें सर्व राज्यनीतीचें मूलभूत तत्त्व आणि सर्व मानवी जीव-नाचा मूलाधार होऊन बसलेलें आहे. त्यामुळें, एक व्यक्ति दुसऱ्या व्यक्तीला, एक जाति दुसऱ्या जातीला, एक वर्ग दुसऱ्या वर्गाला आणि एक राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्राला शोषित करून पुष्ट होऊं पहातें शोषणाच्या या सर्वंकष प्रवृत्तींतूनच भांडवलशाही, साम्राज्यशाही, झोटिंगशाही आणि वर्गीय हुकूम-शाही या अत्याचारी शाह्यांची पैदास होऊन जग सतत युद्धाच्या ज्वाळात होरपळत राहिलेले आहे. या शोषणाच्या प्रवृत्तीचा समूळ नायनाट करून 'समाधान' हेंच सर्व राज्यनीतीचें साध्य, सर्व मानवी जीवनाचा मूलाधार झालें पाहिजे. अशुचि साधनांनीं प्राप्त होणारी सत्ता आणि संपत्ति त्याज्य वाटल्या-शिवाय, त्याच्याविषयीं घृणा उत्पन्न झाल्याशिवाय ही क्रांति कशी घडून येणार ? ही क्रांति तत्वत वैचारिक, मूलतः मानसिक आहे.

महात्माजींचें सर्व जीवन, त्याच्या स्वत च्या विशिष्ट कल्पनांनुसार, ही क्रांति घडवून आणण्यात खर्चीं पडलें त्याचा मृत्यु हें या क्रांतिकार्यांतील बलिदान होय.

त्याचे बलिदान शोषणरहित समाजाच्या स्थापनेचें हें क्रांतिकार्य किती बिकट, किती भीषण आहे, याचें निदर्शक नाहीं काय ?

त्यांनीं स्वतंत्र भारताच्या मुक्त भूमीवर देह ठेवला ही गोष्ट खरी, पण आपल्याला प्राणाहूनहि प्रिय असलेल्या सर्व तत्वाचा चक्काचूर झालेला पहात त्याना मरण आलें, हेंहि तितकेंच खरें !

म्हणून, त्या क्रांतीच्या मार्गावर शोषित आणि पीडित मानवजातीला नेणें, हें स्वतंत्र भारताचें, त्याच्या नवसंस्कृतीचें साध्य असलें पाहिजे.

तरच आपण पितृऋण फेडलें, असें मुक्त भारताला अभिमानानें म्हणतां येईल.

× × ×

आज हिंदुस्थान स्वतंत्र होऊन एक वर्ष पूर्ण झालें.

ह्या एक वर्षाचा अनुभव काय सांगतो ?

तो अनुभव असें सांगतो कीं, ता. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजीं ब्रिटिशांनीं हिंदुस्थानाला जें हें स्वातंत्र्य दिलें, तें वरदान ठरलें नाहीं, तर आव्हान ठरलें.

कारण, ज्या स्वरूपात आणि ज्या पद्धतीनें ब्रिटिशांनीं हिंदुस्थानाला हें स्वातंत्र्य बहाल केलें, त्यात जणुं अशी प्रच्छन्न धमकी तुच्छतेनें देण्यांत आली होती कीं, " तुम्ही स्वातंत्र्यासाठीं इतका अट्टाहास चालविलेला आहे ना? मग घ्या तर हें स्वातंत्र्य ! आम्ही तुम्हाला स्वेच्छेनें देतों ! ! मात्र, आता हिंमत असेल, तर त्या स्वातंत्र्याला आपण पात्र असल्याचें तुम्ही जगाला सिद्ध करून दाखवा ! ! ! "

स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या पहिल्या हर्षाच्या ऊर्मीत त्या स्वातंत्र्याच्या पोटीं यादवीची किती स्फोटक, ज्वालाग्राही बीजें दडलेलीं आहेत, याची जाणीव प्रायः कोणालाच झाली नाहीं, व स्वतःविषयींच्या कृतकृत्यतेच्या आणि ब्रिटनविषयींच्या कृतज्ञतेच्या भावनेनें भारलेले राष्ट्रनेते परस्परप्रशंसेंत मग्न होऊन गेले.

त्या आनंदाच्या भरात, स्वातंत्र्य देत असतांना ब्रिटिश सरकारनें आपल्या देशाचे केवळ दोन तुकडेच नव्हे, तर संस्थानावरील सार्वभौम सत्ता नष्ट झाल्याचें जाहीर करून त्याची राई राई एवढीं अनेक खांडोळीं करून टाकलीं आहेत, हेंहि त्याच्या लक्षात आलें नाहीं

पुराणांत अशी एक कथा आहे कीं, आपली सापत्न माता दिती हिला आपला नाश करूं शकेल असा अमर पुत्र होणार असल्याचें जेव्हा देवेंद्राला कळलें, तेव्हा स्वर्गलोकाचा तो छद्मी सम्राट् साधुवेषानें त्या गर्भवती, व्रतस्थ ऋषिपत्नीच्या सेवेला राहिला, व व्रतक्लेशानीं श्रांत झालेल्या त्या साध्वीला एकदा

सायंकाळीं अशुचि अवस्थेंत अचानक झोंप लागली असता, इंद्रानें योगमायेनें तिच्या उदरात प्रवेश करून आतील तेजस्वी गर्भाचे वज्रानें सात तुकडे केले. पण तो गर्भ अशा रीतीनें छिन्नविछिन्न करूनहि त्याच्या मनांतली भीति कमी झाली नाहीं म्हणून स्वत.चें साम्राज्य अबाधित रहावें एवढ्याच एका आसुरी ईर्ष्येनें प्रेरित झालेल्या इंद्रानें त्या सात तुकड्याचे पुन्हा प्र.येकीं आणखी सात तुकडे केले !

ब्रिटिश सरकारनें प्रथम केलेली हिंदुस्थानाची फाळणी व नंतर हिंदुस्थानाबरोबरच संस्थानेंहि स्वतंत्र झाल्याचें जाहिर करून त्याचे पुन्हा आणखी केलेले शेकडों तुकडे पाहून पुराणातील मरुद्गणाच्या जन्माची ही उद्बोधक कथा कोणाला आठवणार नाहीं ? आणि अशा प्रकारचें शापगर्भ स्वातंत्र्य हिंदुस्थानाला बहाल करण्यात सद्भावनेपेक्षा भेदनीति आणि वरदानापेक्षा आव्हान देण्याचीच पिशुन बुद्धि अधिक प्रभावी होती, असें कोण म्हणणार नाही ?

त्या आव्हानाची सर्वग्रासी भयानकता फाळणीच्या रूपाने, जनतेचें स्थलांतर आणि संहार याच्या रूपानें, काश्मीर आणि हैद्राबाद याच्या अघोषित यादवीच्या रूपानें पहिल्या चार महिन्यातच अधिकाधिक भीषणतेनें प्रत्ययाला येत गेली.

आणि या सगळ्या घटनाचें पर्यवसान अखेर महात्माजींच्या खुनात झालें

गाधीजींचा खून ही आकस्मिक किंवा पृथक् घटना नाहीं. स्वतंत्र हिंदी राष्ट्र गर्भावस्थेंत असतानाच त्याचीं शकलें करणारी ब्रिटिश भेदनीति हीच खरोखरी त्याच्या हत्येबद्दल जबाबदार आहे

ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या गेल्या शंभर वर्षांच्या भेदनीतिमुळें पारतंत्र्याच्या काळातहि अखंड राहिलेल्या हिंदुस्थानाचीं स्वतंत्र होत असताना खाडोळीं पडलीं, आपल्या पुरातन मातृभूमीचीं तशा रीतीनें तीं खाडोळीं पडलेलीं पाहून सूडाच्या भावना तळनळत उठल्या, व त्या आततायी, आंधळ्या भावनानीं आपला सारा राग अखेर गाधीजींवर काढला.

हिंदु-मुसलमानात फूट पाडून उदयोन्मुख हिंदी राष्ट्राचा तेजोवध करणें हें ब्रिटिश साम्राज्यशाहीचें साध्य; तर हिंदु-मुसलमानात जूट घडवून आणून एकसंघ प्रबळ राष्ट्र निर्माण करणें हें महात्माजींचें साध्य होतें. या दोन साध्यातील

संघर्ष गांधीजींच्या खुनाला कारण झाला. त्यांचा मृत्यु ही पाकिस्तानच्या जन्माची प्रतिक्रिया आहे. पाकिस्तानची पैदास हें ज्या ब्रिटिश भेदनीतीचें एक फलित, त्याच भेदनीतीचें दुसरें फलित गांधीजींचा खून हेंहि

खिस्ताला देहांताची शिक्षा निरुपायानें दिल्यावर,–" या साधुपुरुषाच्या हत्येचें पाप माझ्या माथीं नाहीं ! . त्या पापाचे जबाबदार तुम्ही आहात ! !"—(I am innocent of this good man's blood. It is your affair !) असे उद्गार काढून पायलटनें हात धुतले. पण, गांधीजींच्या रक्तानें डागळलेले ब्रिटिश साम्राज्यशाहीचे हात जगातील कोणत्याहि तीर्थोदकानें धुतले जाणार नाहींत. कोणत्याही प्रायश्चित्तानें पुनीत होणार नाहींत. ब्रिटिश साम्राज्यवाद्यांनीं केलेला हिंदी राष्ट्राचा तेजोवध हाच राष्ट्रपित्याच्या वधाला अखेर कारण झाला.

राष्ट्राचा तेजोवध आणि राष्ट्रपित्याचा वध !–त्याच्या दाहक स्मृतीनें विव्हळ झालेल्या मनाला आजचा हा स्वातंत्र्यदिन जर शापदिनासारखा वाटला, तर त्यात नवल काय ? आणि त्यामुळें डोळ्यातून आनंदाश्रूंचें चांदणें वरसण्याऐवजीं जर दुःखाश्रूंचे स्फुलिंग उसळले, तर त्यात तरी नवल काय ? राष्ट्र स्वतंत्र झालें, पण छिन्नभिन्न होऊन ! आणि, ब्रिटिश साम्राज्यशाहीनें केलेला तो त्याचा तेजोवध राष्ट्रपित्याच्या वधाला कारण होऊन ! सम्राट् अशोकाचें जें धर्मचक्र आज स्वतंत्र हिंदी राष्ट्र आपल्या ध्वजावर डौलानें मिरवीत आहे, त्या धर्मचक्रानें हजार वर्षांपूर्वी तक्षशिलेपासून लंकेपर्यंत सारा भारतवर्ष आपल्या शिलाशासनानीं पवित्र आणि प्रभावित केला होता पण, आज स्वतंत्र भारताच्या ज्या प्रदेशावर त्या धर्मचक्राची दिव्य प्रभा—" चरथ भिक्खवे, चारीकं बहुजनहिताय बहुजनसुखाय ! "—या भगवान् बुद्धाच्या आदेशाचा जणुं उद्घोष करित शताधिक शतकानीं पुनश्च पसरली आहे, त्या प्रदेशात तक्षशिला नाहीं आणि लंकाहि नाहीं भारतीय राजमुद्रेवरील सम्राट् अशोकाचे ते सिंह–त्या सम्राटाच्या शिलाशासनांतील धर्मादेश पीतनदीपासून तों दक्षिणोदधिपर्यंत गाजलेले ज्यानीं पाहिले—ते त्या प्रियदर्शनाचे सिंह !—त्याना स्वतंत्र भारताचा आजचा संकोच, आजचा विध्वंस आणि आजचीं एकमेकाना कायमचीं दुरावलेलीं शकलें पाहून काय वाटत असेल ? हिमालयाच्या अरण्यांत दिलीपाला

भेटलेल्या गौरींच्या सिंहाप्रमाणें त्या अशोकाच्या सिंहाना जर वाचा फुटली, तर ते भारतीय जनतेला आक्रंदून सांगतील, " राष्ट्राचा तेजोवध आणि राष्ट्र-पित्याचा वध याचा शाप घेऊन आलेलें हें स्वातंत्र्य खरें स्वातंत्र्य नाहीं. त्याच्या प्राप्तीबद्दल आनंद कसला मानता आणि उत्सव तरी कसला करता ?—"

आणि, " बहुजनहिताय बहुजनसुखाय " या भगवान् बुद्धाच्या आदेशाचा उद्घोष करणारें तें धर्मचक्र जर, " विनाशायाच दुष्कृताम् " हें व्रत घेतलेल्या श्रीकृष्णाच्या सुदर्शनचक्राप्रमाणें, पुनश्च प्रवर्तित आणि प्रभावित झालें, तर स्वतंत्र भारताला, या बदललेल्या परिस्थितींत, आज कोणता आदेश देईल ?

तें धर्मचक्र स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या या पहिल्या वाढदिवशीं उत्सवमग्न हिंदी जनतेला असा गंभीर, असा कराल आदेश देईल कीं, " हे भारतसंतान, राष्ट्राचा तेजोवध आणि राष्ट्रपित्याचा वध याच्याबद्दल जबाबदार असलेल्या ब्रिटिश भेदनीतीनें केवळ या प्राचीन पुण्यभूमीचींच शकलें केलेलीं आहेत असें नाहीं, तर ज्या पूर्वेवर दीड हजार वर्षांपूर्वी माझी पावन प्रभा पसरलेली होती, त्या साऱ्या पूर्वेकडील प्रबुद्ध भूमीला आज त्या भेदनीतीचें ग्रहण लागलेलें आहे त्या भेदनीतीच्या पाशातून पूर्वेला मुक्त करण्यातच भारताच्या मुक्ततेचें साफल्य, स्वातंत्र्याचें सार्थक आहे. त्या भेदनीतीच्या रक्तशोषक वर्चस्वातून ज्या दिवशीं संपूर्ण पूर्व मुक्त होईल, त्याच दिवशीं शोषणरहित समाजस्थापनेच्या महान् क्रांतिकार्याला प्रारंभ होईल. भारताच्या मुक्ततेचा दिन हा त्या विराट् क्रांतीचा मुहूर्त ठरला पाहिजे !—"

आणि, गोऱ्या साम्राज्यशाहीच्या वर्णवर्चस्वाविरुद्ध दक्षिण आफ्रिकेच्या दलित भूमीवर ज्यांनीं प्रथम सत्याग्रहाचें रणशिंग फुंकलें, त्या गांधीजींच्या जीवनाचाहि हाच आदेश नाहीं काय ?

या आदेशाच्या परिपालनातच महात्माजींच्या जीवनकार्याची पूर्तता आहे, भारतीय स्वातंत्र्याची सफलता आहे

किंबहुना ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या आव्हानालाहि या आदेशाचें परिपालन हेंच समर्पक उत्तर ठरेल.

× × × ×

आणि, स्वतंत्र भारताला जें हें महान् क्रांतिकार्य करावयाचें आहे, त्यांत महाराष्ट्राचा भाग कोणता राहील ?—

तो महाराष्ट्र कीं, दंडकारण्यातील राक्षसराज्याचा उच्छेद करून अगस्त्य आणि रामचंद्र यानीं पुण्यसलिला गोदावरीच्या परिसरात ज्याची स्थापना केली

तो महाराष्ट्र कीं, ज्यानें गेल्या हजार वर्षांच्या पारतंत्र्याच्या काळात परकीयाच्या आक्रमणाला शह देऊन पुनःपुन्हा स्वतंत्र होण्याचे यशस्वी प्रयत्न केले

तो महाराष्ट्र कीं, ज्याला शिवाजी, रानडे आणि टिळक याच्यासारख्या क्रांतदर्शी राष्ट्रनिर्मात्यानीं भारतीय राजकारणात अनन्य प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली

तो महाराष्ट्र कीं, ज्यानें ज्ञानेश्वर, चोखामेळा, एकनाथ आणि तुकाराम यान्या उदात्त चारित्र्याच्या रूपानें मानव्याचे दैवी आदर्श अखिल मानवजातिपुढें मूर्तिमंत उभे केले

तो महाराष्ट्र कीं, "जेतुला अर्थी आपुली थोरी असे तेतुलाहि अर्थी आणिकासी थोरी करी," असा ज्याच्या महंतीचा महिमा चक्रधरानीं गाइला

तो महाराष्ट्र कीं, ज्याला समर्थांनीं—

> भेटो कोणी एक नर धेड माहार चांभार
> त्याचें राखावें अंतर याचे नाव भजन
> दुःख नेदावें कोणाला उचनीच जरी जाला
> अंतरात्मा ओळखिला तोचि जाणा सज्जन

या एकात्मतेच्या उपासनेची दीक्षा देऊन सह्याद्रीच्या गिरिकुहरात आनंदवनभुवन निर्माण केलें.

तो महाराष्ट्र कीं, ज्याच्या बुद्धियोगाची परंपरा भांडारकर, राजारामशास्त्री भागवत, आगरकर, राजवाडे, केतकर, दप्तरी, अंबेडकर, ध रा.

गाडगीळ, जावडेकर, लक्ष्मणशास्त्री जोशी याच्यासारख्या मनीषींनीं आपल्या स्वतंत्रप्रज्ञतेनें दिगंतीं गाजविली

आणि

तो महाराष्ट्र कीं, ज्यानें फुले, कर्वे, शिंदे, देवधर, भाऊराव पाटील, विनोबाजी भावे, आप्पासाहेब पटवर्धन, कुंदर दिवाण याच्यासारख्या त्यागी समाजसेवकांच्या रूपानें विधायक कार्याच्या विविध प्रणाली उत्पन्न केल्या—

—पण तो महाराष्ट्र आज दुभंगून गेला आहे. ब्राह्मण—ब्राह्मणेतर आणि स्पृश्य—अस्पृश्य या वादांनीं छिन्नविछिन्न झाला आहे

गेल्या बुधवारीं सकाळीं श्री ए श्री पटवर्धन, श्री बाळासाहेब ढवळे आणि मी काहीं कामानिमित्त वऱ्हाड—मध्यप्रांताचे गृहमंत्री ना प द्वारका-प्रसाद मिश्र याच्याकडे गेलो असता संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रश्नावरून बोलताना पंडितजी मला म्हणाले—

" तुम्ही आणि शंकरराव देव असे फक्त दोघेच काय ते ब्राह्मण आज मिशनरीच्या उत्साहानें संयुक्त महाराष्ट्रासाठी काम करीत आहात पण, मला भीति वाटते, माडखोलकर, संयुक्त महाराष्ट्राचें तुमचे स्वप्न ज्या वेळीं मूर्तावस्थेला येईल, त्या वेळीं तुमचे ब्राह्मणेतर दोस्त तुम्हाला महाराष्ट्रात शांततेनें आणि समृद्धीनें नांदू देणार नाहींत. आणि तुम्हाला महाकोसलमध्यें येऊन आमचा आश्रय घ्यावा लागेल !" (You and Shankarrao Deo are the only two Brahmins who are working to day for United Maharashtra with missionary zeal But, I am afraid Mr Madkholkar, when your dream of United Maharashtra is realised, your Nonbrahmin friends will not allow you to live in Maharashtra in peace and prosperity And you will have to migrate to Mahakosal and seek our shelter)

पंडितजींनीं हंसत हंसत मिस्किलपणानें काढलेले ते उद्गार माझ्या अगदीं जिव्हारीं झोंबले. पण मी काहीं बोललों नाहीं. कारण त्या उद्गारात वस्तुस्थितीच प्रतिबिंबित झालेली नव्हती काय ?

पण, माझ्या मनात आलें, ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वाद हा काय फक्त महाराष्ट्रातच आहे ? आणि तो काय महात्माजींच्या खुनानंतरच प्रथम वणव्याप्रमाणें अचानक उफाळला ? त्या वादाचा मागोवा घेत गेलें, तर त्याची मुळें थेट ऋग्वेदाच्या काळात आणि सप्तसिंधूच्या प्रदेशात सापडतील. वसिष्ठ आणि विश्वामित्र, भृगु आणि कार्तवीर्य, द्रोण आणि द्रुपद याच्यातील वैमनस्यानें सारें वैदिक आणि पौराणिक वाङ्मय रक्तलांछित झालेलें नाहीं काय ? भृगूंच्या रागानें ब्राह्मणस्त्रियाच्या उदरातील गर्भसुद्धा कापून काढणारे कार्तवीर्य आणि कार्तवीर्यांचा सूड घेण्यासाठीं एकवीस वेळा पृथ्वी निःक्षत्रिय करणारा भार्गवराम !— ब्राह्मण-क्षत्रियातील पिढ्या न् पिढया भडकत गेलेल्या त्या भीषण वैराग्नीला नंतरच्या भारतीय इतिहासात कुठें तोड सापडेल ? मग महाराष्ट्रातील ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वादाबद्दल एवढा गवगवा करण्याचें काय कारण आहे ?

आणि त्या वादाच्या भीतीनें आजपर्यंत कोणत्या वृतात्म ब्राह्मणानें आपला देश किंवा आपलें नियत कर्तव्य सोडलें आहे ? पित्याच्या वधानें चवताळून जाऊन क्षत्रियांच्या रक्तानें त्याला तिलांजली द्यावयाला उद्युक्त होणारा परशुरामासारखा उग्रकर्मा ब्राह्मण एकादाच ! उलट, विश्वामित्रानें जबरदस्तीनें आश्रमाबाहेर काढलेली कामधेनु हंबरडा फोडीत वसिष्ठापुढें येऊन उभी राहिली असता त्या ब्रह्मर्षीनें तिला उत्तर दिलें, " नंदिनी, हा विश्वामित्र तुझें बलात्कारानें हरण करीत आहे अशा स्थितींत मी काय करूं शकतों ? मी तर क्षमाशील ब्राह्मण आहे " (किं कर्तव्यं मया तत्र ? क्षमावान् ब्राह्मणोह्यहम्) आणि, चिडलेल्या पराभूत विश्वामित्रानें ज्या वेळीं त्याच्या शभर पुत्राची कत्तल करवून त्याचा वंशक्षय केला, त्याही वेळीं त्या मुनिसत्तमाला विश्वामित्राच्या कौशिककुलाचा उच्छेद करण्याची बुद्धि झाली नाहीं, तर पुत्रशोकानें पोळलेला तो महर्षि आत्मविनाशाला प्रवृत्त झाला ! कारण त्या तपोधनानें शांति हाच ब्राह्मणाचा परम धर्म (शम एव परो धर्मः) मानला होता.

तेव्हा, उद्या संयुक्त महाराष्ट्र निर्माण होऊन जरी त्यात ब्राह्मणेतराचें राज्य स्थापन झालें, तरी त्या कारणामुळें कोणता ज्ञानी, शमधन ब्राह्मण आपला हा मायदेश सोडून जाणार आहे ? ज्ञानोपासना हें ज्याचें जीवनव्रत आहे व जाति आणि वर्ग याचा समूळ नाश होऊन एकात्म जनसमाज महाराष्ट्रात उत्पन्न

व्हावा हें ज्याचे जीवनस्वप्न आहे, अशा तपःस्वाध्यायात आयुष्य घालविणाऱ्या सेवारत ब्राह्मणालाहि संयुक्त महाराष्ट्रात स्थान रहाणार नाहीं काय? अफझल-खानाच्या वधानंतर महाराष्ट्र जेव्हा निर्भय झाला, तेव्हा ' उदंड जाहलें पाणी स्नानसंध्या करावया ' असे धन्योद्गार समर्थांनीं काढले. त्या त्याच्या उद्गारात आत्मतुष्ट ब्राह्मणाची स्वाभाविक जीवनाकांक्षा अभिव्यक्त झालेली नाहीं काय? स्नानसंध्येला म्हणजेच तपाचरणाला आणि ज्ञानोपासनेला निर्विघ्न आणि निश्चिंत स्थान मिळणें, एवढेंच कोणत्याहि ब्राह्मणाचें, विद्येच्या कोणत्याहि एकनिष्ठ उपासकाचें एकमेव अभिलाषित असावें, असेच जणुं समर्थांनीं आपल्या त्या हर्षोद्गाराच्या रूपानें जगाला सांगून टाकलें! अशा विनीत सेवाभावानें प्रेरित झालेल्या तपःस्वाध्यायशील ब्राह्मणालाहि संयुक्त महाराष्ट्रात थारा मिळणार नाहीं का?

जर मिळणार नसेल, तर त्या धृतात्म्याने, देशत्यागाची कल्पनाहि मनात न आणता, ज्या महाराष्ट्राच्या अन्नोदकावर त्याचा भौतिक पिंड परिपुष्ट झाला आणि ज्याच्या संस्कृतीच्या प्रभावाने त्याची बुद्धियोगी अस्मिता परिणत झाली, त्या महाराष्ट्राच्या पुण्यभूमीवरच आपला देह ठेवावयाला तयार झालें पाहिजे. नाझींच्या छळामुळें देशोधडीला लागलेल्या स्टीफन झ्वाइगनें आत्म-हत्या करण्यापूर्वीच्या आपल्या अंतिम निवेदनात असे उद्गार काढले होते कीं, " माझ्या मातृभूमीचा पराभव झालेला मी पाहिला आणि माझी अध्यात्म-भूमि जी युरोप तीहि आत्मनाश करीत असल्याचें मी पाहिलें. आता मी साठीच्या घरात येऊन ठेपलों आहे माझ्या उध्वस्त जीवनाची पुनर्घटना करावयाला मला अमित शक्ति लागेल. आणि माझा सर्व उत्साह तर, जणुं काहीं मला स्वतःचा मायदेश उरलेला नाहीं अशा रीतीनें, वर्षानुवर्षे देशोदेशीं वण-वणा भटकण्यात खर्च होऊन गेलेला आहे. म्हणून, माझी अशी खात्री होऊन चुकली आहे कीं, मानवी स्वातंत्र्य आणि माझें स्वतःचेहि विचारस्वातंत्र्य ही जगातील सर्वश्रेष्ठ संपदा आहे अशा भावनेनें केवळ अध्यात्मिक कार्याला जें आपलें जीवन मी वाहिलें होतें, त्या माझ्या जीवनाचा अंत करण्याची वेळ आतां आली आहे. "(After I saw the country of my own Language fall, and my spiritual land–Europe–destroying itself and

as I reach the age of sixty, it would require immense strength to reconstruct my life, and my energy is exhausted by long years of peregrination as one without a country. Therefore, I believe it is time to end a life which was dedicated only to spiritual work, considering human liberty and my own as the greatest wealth in the world) संयुक्त महाराष्ट्रात मानानें जगणें अशक्य आहे असा अनुभव जर दुर्दैवानें यदाकदाचित् पुढें आलाच, तर स्टीफन झ्वाइगच्या या उद्गाराचें स्मरण करीत या महाराष्ट्रभूमिवरच मृत्यूला कवटाळणें मला प्रिय वाटेल

× × ×

—असा हा दुभंगलेला महाराष्ट्र कीं, ज्याचे ब्राह्मण, ब्राह्मणेतर आणि अस्पृश्य पुत्र आज एकमेकाचे गळे कापावयाला आणि घरें जाळावयाला उद्युक्त झालेले आहेत, तो स्वतंत्र भारताच्या उत्कर्षाला काय हातभार लावणार ? आऊबदकीमुळे, प्रादेशिक आणि जातीय वैमनस्यामुळें, परस्परांविषयींच्या दुरंत अविश्वासामुळें ज्याला स्वत चे एकीकरण आणि अभ्युदय साधणें अशक्य होऊन बसलें आहे, तो हा महाराष्ट्र भारतीय राजकारणात काय पराक्रम गाजविणार ?

उलट, जातीयता आणि प्रांतीयता याचे आरोप करून जो तो आज महाराष्ट्राला निंदित आहे; त्याच्या एकीकरणाच्या स्वाभाविक आकांक्षेचा उपहास करून त्याचा तेजोभंग करीत आहे त्याच्या प्रादेशिक, राजकीय आणि आर्थिक दुर्दशेकडे कोणाचेंही लक्ष नाहीं.

या दुरवस्थेंतून महाराष्ट्राचें डोकें वर कसें निघेल ?

ब्राह्मण, ब्राह्मणेतर आणि अस्पृश्य हे त्याचे तिन्ही समाजघटक एकात्म झाल्यानें; त्यांच्या जीवनाचे प्रवाह एकमेकांत मिसळून जातिवर्गविहीन (casteless and classless) असा नवा एकसंघ महाराष्ट्र समाज निर्माण झाल्यानें ! एकात्म आणि एकसंध महाराष्ट्र हाच भारतीय संघराज्याचा आणि भारतीय राष्ट्रकुटुंबाचा स्वयंपूर्ण, बलशाली घटक होऊं शकेल. त्याच्या विशाल संसारात बरोबरीच्या नात्यानें भाग घेऊं शकेल.

म्हणून आज स्वातंत्र्योत्सवाच्या या मंगलदिनीं आपण अशी प्रतिज्ञा करूं या कीं,—

या महाराष्ट्रात आम्ही सर्व महाराष्ट्रीय आहोंत, ब्राह्मण नाहीं, ब्राह्मणेतर नाहीं, अस्पृश्य नाहीं

या भरतखंडात आम्ही सर्व भारतीय आहोंत, हिंदु नाहीं, मुसलमान नाहीं, ख्रिस्ती नाहीं.

या प्रतिज्ञेनें महाराष्ट्राचें जीवन परिपूत, प्रभावित आणि पुनर्घटित झालें, तरच त्याचा उद्धार होईल.

आणि मग तो भारताच्याहि उन्नतीला हातभार लावूं शकेल.

ता. १५ ऑगस्ट १९४८ ज्ञानानिवास, नागपूर शहर

उपसंहार

' न मे भक्तः प्रणश्यति '

विध्वंसानंतर

*ता. २ फेब्रुवारी १९४८ रोजीं नागपूर शहरात झालेल्या अत्याचारात ' नरकेसरी ' छापखाना आणि ' तरुण भारत ' कार्यालय याचा जो विध्वंस झाला, त्यानंतर पंचवीस दिवसानीं आज पुनश्च ' तरुण भारत ' वाचकांच्या सेवेला आपल्या नेहमीच्या पूर्ण स्वरूपात सादर होत आहे. ता. ३१ जानेवारी रोजीं सकाळीं महात्माजींच्या अमर स्मृतीला अनन्यभावानें श्रद्धांजलि अर्पण करणारा ' तरुण भारता चा अंक प्रसिद्ध झाला, त्या वेळीं कोणाच्या स्वप्नींहि आलें नसेल की, पुढील छत्तीस तासात नागपूर शहरामध्यें सर्वत्र जाळपोळ, लुटालूट आणि दंगल माजून शोकाच्या अश्रूंतून क्रोधाच्या ज्वाळा उफाळतील! अखिल हिंदी जनतेला अतिशय प्रिय आणि पूज्य असलेल्या वृद्ध राष्ट्रपित्याचा एका आततायी माथेफिरू तरुणाच्या हातून खून व्हावा, या अघोर घटनेबद्दल कोणालाहि चीड आणि त्वेष येणें अगदीं स्वाभाविक आहे पण, त्या लोक-क्षोभाचें पर्यवसान गांधीजींच्या गेल्या सत्तावीस वर्षांच्या अहिंसेच्या शिकवणु-कीला सर्वथैव विसंगत अशा अपकृत्यात होईल, अशी कल्पनाहि मनाला शिवली नव्हती पण दुर्दैवानें तसा प्रकार घडला खरा! नागपूर शहरातील या दंगलींत ' नरकेसरी ' प्रेसचीं छपाईची तिन्ही यंत्रें आणि इतर सर्व सामान यांची नासधूस होऊन त्याचें सुमारें पन्नास हजार रुपयाचें नुकसान झालें, व ' तरुण भारत ' कार्यालयातील तिजोरी फोडून तिच्यातीलहि हजार रुपयाची

* ता. २६ फेब्रुवारी १९४८ च्या अंकातील अग्रलेख

लूट करण्यात आली. या विध्वंसातून ' तरुण भारता ' चें डोकें पुन्हा वर निघणे दुष्कर आहे, अशी चिंता जर त्याच्या हजारों वाचकांना आणि हित-चिंतकाना वाटली असली, तर त्यात नवल काय ? पण, त्याच्या सदिच्छेच्या प्रभावामुळें, सुहृदाच्या पाठबळामुळें आणि कामगारवर्गाच्या अढळ निष्ठेमुळें उध्वस्त झालेल्या ' तरुण भारता ' चें आज पुनरुत्थान होत असून, वाचकाची सेवा तो उत्तरोत्तर नव्या तेजानें करावयाला समर्थ होईल, अशी आम्हाला उमेद वाटते. ता. २ फेब्रुवारी रोजीं झालेल्या दंगलींत ' तरुण भारता ' ची जी हानि झाली, ती त्याच्यासारख्या अल्पवयी दैनिकाला प्राणातिक वाटण्यासारखी आहे, हें निस्संशय पण, त्या अपरिमित हानीच्या गंडातरातहि सर्व पक्षाच्या आणि सर्व जातींच्या सुहृदाच्या आत्मीयतेचा जो जिव्हाळा त्याच्या अनुभवाला आला, त्यामुळें त्याचा आत्मप्रत्यय आणि आत्मबल हीं दोन्हीं शतगुणित झालीं आहेत

श्रद्धा यत्किंचितहि ढळली नाही

ता. २ फेब्रुवारी रोजीं ' तरुण भारता ' वर जो हा प्राणातिक आघात अचानक झाला, त्यामुळें त्याची श्रद्धा ढळली असेल किंवा लोकशाहीवरील त्याचा विश्वास डळमळींत झाला असेल, असें समजण्याचें कारण नाहीं. गेलीं चार वर्षे ज्या निष्ठेनें त्यानें जनतेची सेवा केली, त्याच निष्ठेने तो याहिपुढें, आपल्या विशिष्ट कल्पनानुसार, तिची सेवा करील जनता हीं आईप्रमाणें प्रेमळ पण कोपिष्ट आणि समुद्राप्रमाणें शात पण वादळी असते एरवीं आपल्या हेलावणाऱ्या लाटाच्या हिंदोळ्यावर हजारों जहाजें वाहून नेऊन मानवजातीच्या समृद्धीला हातभार लावणारा महासागर एकादे वेळीं खवळला आणि त्यानें हजारो जीवाना जलसमाधि दिली, म्हणून आपण त्याच्या नेहमींच्या सामान्यतः शात वृत्तीवरील विश्वास थोडाच सोडून देतों ? किंवा, रागाच्या भरात आपल्या पोटच्या गोळ्याला बदडून काढणारी आई, संतापाचा आवेग ओसरताच, त्याला पुनश्च आपल्या पोटाशीं घेऊन त्या ताडन करणाऱ्या कठोर हातानींच नंतर कुरवाळते कीं नाहीं ? जनतेचा राग आणि लोभ यांची जात बव्हंशीं याच

प्रकारची आहे, व म्हणून तिच्या लोभामुळें जसे अस्मान ठेंगणें झाल्यासारखें वाटता कामा नये, तसेंच रागामुळें तें कोसळल्यासारखेंहि वाटतां कामा नये. अर्थात् ता. २ रोजीं 'तरुण भारता' वर काय किंवा त्याच्या संपादकावर काय जी लोकक्षोभाची आपत्ति कोसळली, तिच्यामुळें त्याच्या धारणेंत काय किंवा धोरणात काय कोणत्याहि प्रकारचा फरक पडणार नाहीं. संयुक्त महाराष्ट्र तावडतोब निर्माण झाला पाहिजे, त्या सयुक्त महाराष्ट्रात मराठी बहुजनसमाजाचें लोकराज्य स्थापन झाले पाहिजे व हें ध्येय साध्य होण्यासाठीं महाराष्ट्रातील जातिभेद आणि वर्गभेद हे समूळ नष्ट झाले पाहिजेत, ही त्याची निष्ठा अचल आहे, व बहुजनसमाजाच्या हितसंबंधाचा पुरस्कार तो पूर्वींइतक्याच दक्षतेनें करील. किंबहुना, ता. २ रोजीं प्रकट झालेल्या लोकक्षोभात समाजातील संपन्न (Have) आणि अकिंचन (Have not) वर्गांतील संघर्षाची जी चुणूक लुटालुटीच्या रूपानें दिसून आली आणि जाळपोळीला जो जातीय विद्वेषाचा दर्प आला, तो पाहून तर समाजवादाच्या तत्त्वावर महाराष्ट्राच्या जीवनाची पुनर्घटना शक्य तितक्या लवकर झाली पाहिजे, ही 'तरुण भारता' ची भावना दृढतर झाली. त्याबरोबरच, सध्यांच्या अंतर्बाह्य प्रक्षुब्ध परिस्थितींत मध्यवर्ती सरकार आणि प्रातिक सरकार हीं दोन्हीहि लोकरक्षण आणि लोकहित याच्या साधनेसाठीं जे जे उपाय योजतील, त्याना तारतम्यानें पाठिंबा देणें हेंहि 'तरुण भारत' नेहमींप्रमाणें आपलें कर्तव्य समजेल. महात्माजींच्या मृत्युमुळें सर्वांत मोठी राष्ट्रीय हानी आणि तीहि अगदीं अपरिमित अशी जर कोणती झाली असेल, तर ती ही कीं, जनतेंतील निरानिराळया अनिष्ट प्रवृत्तींना आणि अत्याचारी प्रेरणाना कह्यात ठेवून देशात शातता आणि सद्भावना याचा परिपोष करणारी सर्वश्रेष्ठ चित्शक्ति नष्ट झाली आहे, म्हणजेच पर्यायानें नवोदित हिंदी राष्ट्र आणि हिंदी संघराज्य हीं दोन्ही दुर्दैवानें जन्मत:च पोरकीं झालीं आहेत आणि, तींहि अशा आणीबाणीच्या वेळीं कीं, जेव्हा काश्मीरच्या प्रश्नावर पाकिस्तान युद्धाला उभें ठाकण्याच्या डरकाळ्या फोडीत आहे. अशा नाजूक बिकट प्रसंगीं मध्यवर्ति काय किंवा प्रातिक काय दोन्ही सरकाराच्या स्थैर्याविषयीं जागरूक रहाणें अवश्य आहे, असें कोणता जबाबदार मनुष्य समजणार नाहीं ?

' बुद्धिस्तु मागान्मम ... . '

ता. २ फेब्रुवारी रोजीं ' तरुण भारता ' वर जी आपत्ति कोसळली, तिला जसा एका परीनें लोकक्षोभ कारण झाला, तसाच दुसऱ्या परीनें त्या आपत्तींतून त्याचें डोकें वर निघावयालाहि लोकलोभ कारण झाला, असें अभिमानानें म्हणतां येईल. गेल्या पंधरा दिवसात हजारों लोकानीं प्रत्यक्ष वा पत्रद्वारा त्याच्या प्रकाशनाविषयीं आस्थेनें चौकशी केली आणि शेंकडों लोकानीं आपापल्या शक्तिनुसार त्याला शक्य तें सहाय्य करण्याची तयारी दर्शविली. आजचें त्याचे पुनरुत्थान हें या त्याच्याविषयींच्या आतुर जननेच्या प्रेमाचेंच एक प्रकारें फळ नव्हे काय ? पण, व्यक्ति काय किंवा संस्था काय या कोणत्याहि प्राणातिक संकटाला तोंड देऊन ज्या पुनश्च आपल्या पायावर उभ्या राहतात, त्या त्यांच्या पुनरुत्थानाला बाहेरून होणाऱ्या प्रेमळ सहाय्यापेक्षाहि त्यांचें आंतरिक सामर्थ्य, विशिष्ट ध्येयावरील श्रद्धेमुळें आणि निष्ठेमुळें त्याना प्राप्त होणारें आत्मबल हेंच खरोखरी अधिक कारण होत असतें. ' तरुण भारता ' चें मुख्य बल जर कोणतें असेल, तर तें हेंच होय, व या आत्मबलाच्या जोरावरच अवघ्या चार वर्षात तो सर्व प्रकारच्या विरोधावर मात करून वाढला आणि स्थिरपद होण्याच्या स्थितीला येऊन पोचला. व्यक्तीचे काय किंवा संस्थेचे काय हितशत्रु हे तिची बाह्य साधनसंपदा फार तर नष्ट करूं शकतील. पण, ज्या द्धीच्या आणि आत्मबलाच्या अमोघ प्रभावानें व्यक्तीचा आणि संस्थेचा उत्कर्ष होतो, त्याचा नाश करावयाला जगातलि कोणती शक्ति समर्थ आहे? कौरवानीं द्यूतात जिंकलेले पांडव हे जेव्हा नेसत्या वस्त्रानिशीं वनवासाला जावयाला निघाले, त्या वेळीं आंधळ्या धृतराष्ट्राला आपल्या अत्याचारी मुलाच्या त्या कपटी कृत्याची शरम वाटून त्यानें द्रौपदीला वर मागण्याची विनंती केली. तेव्हा, त्या मानिनीनें असा वर मागितला कीं, " माझ्या पराभूत पतींना फक्त त्याचीं शस्त्रास्त्रें तेवढीं परत मिळावींत ! " लोभी धृतराष्ट्राला असें वाटलें होतें कीं, जुगारात गमावलेलें आपल्या पतींचें इंद्रप्रस्थाचें राज्य ती परत मागेल. पण, त्या तेजस्विनीनें त्याला असें मार्मिक उत्तर दिलें कीं, ' माझ्या पतींचीं शस्त्रे त्याना परत मिळालीं, म्हणजे ते सर्व पृथ्वीचें राज्य संपादन करूं शक-

तील ! 'अपमानित, क्रुद्ध चाणक्यानेंहि, " एका केवलमेव साधनविधौ सेनाशतेभ्योऽधिका । .....बुद्धिस्तु मागान्मम "–" सर्व साधनामध्यें केवळ अद्वितीय आणि हजारों सैन्याहून बलशाली अशी माझी बुद्धि तेवढी कायम राहूं दे ! " अशीच प्रार्थना परमेश्वराला केली नव्हती काय ? 'तरुण भारता–' ची बुद्धि आणि आत्मबल हीं दोन्ही जोंपर्यंत कायम आहेत, तोंपर्यंत त्याला कोणताहि आघात गारद करूं शकणार नाहीं. म्हणून त्याच्या या पुनरुत्थाना-च्या प्रसंगीं आमची जगन्नियंत्याला फक्त एवढीच विनम्र प्रार्थना आहे कीं,—

आकाशिच्या कुऱ्हाडी । माथां खुशाल पाडी ।
आघात सोसण्याचें सामर्थ्य मात्र द्यावें ॥

ता. १७ फेब्रुवारी १९४८

